

васіль
бикав
мертвим
не болюць
во пролог

ВАСІЛЬ БИКАВ

МЕРТВИМ НЕ БОЛИТЬ

Переклад з білоруської Івана Кошелівця

Видавництво Пролог
Нью-Йорк 1966

Обкладинка Якова Гніздовського

Аж занадто багато говорять, що білоруси й українці — братні народи. Багато менше справжнього культурного зв'язку між ними. Не бракує, очевидно, відзначень білоруських ювілейних дат на Україні, і навпаки. Але при офіційщині й директивному керівництві цими зв'язками зверху вони якісь не органічні. І в результаті українською мовою в УРСР не появляються такі речі, як оця повість В. Бикава, що належить до найкращих зразків білоруської прози повоєнного часу. Якщо українці щось знають про цього автора, то хіба за посередництвом російських перекладів.

Наш переклад, як і кожен, що робиться з поспіхом до журналу (повість була надрукована в 6-9 чч. «Сучасности» за 1966 рік), не досконалий, але все таки він якоюсь мірою згадану прогалину виповнює.

Коли в «Новом мире» за січень-лютий 1966 року появилася повість Василя Бикава «Мертвим не болить», на Заході вона викликала сенсацію, в дослівному значенні слова — як вибух. Усі «советологи» в один голос скричали, що Твардовський не випадково розпочав шістдесят шостий рік цим багатозначним твором: він, мовляв, припасував повість Бикава на передз'їздівський період, щоб цим висловити протест проти реабілітації Сталіна, якої всі чекали, боялися її, і вона, попри виразні протести суспільства, на 23 з'їзді своєрідним чином таки відбулася.

Є багато підстав так оцінювати наміри Твардовського, бо повість Бикава — безкомпромісово антисталінська. Але є один деталь не другорядного значення для характеристики вартостей сучасної західної «советології»: заки повість «Мертвим не болить» дійшла до сторінок «Нового мира», вона була надрукована в 7-8 чч. (липень-серпень) 1965 року в білоруському літературному журналі «Малодосць», що виходить у Менську. Рівно півроку раніше. І за цей час про неї на Заході й пес не гавкнув. Популярним Бикав став щойно з-під руки Твардовського.

Так і з кожною іншою національною літературою в СРСР, з українською в тому числі. Великий роман Леоніда Первомайського «Дикий мед» не взяв жоден західний видавець до перекладу тільки тому, що він не дістав апробати Твардовського: не був передрукований у «Новом мире».

Василь Бикав народився 1924 року в с. Чараповщина Вітебської області. Сімнадцятирічним юнаком він потрапив на фронт і пройшов усю війну, бувши то командиром взводу автоматників, то взводу протитанкової артилерії. Був двічі поранений. По війні став журналістом і на час появи повісті «Мертвим не болить» працював у редакції газети «Гродненская правда». Друкується з 1956 року переважно в названому журналі «Маладосць», у якому, крім цієї останньої, появились ще повісті «Журавлиний крик», «Третя ракета», «Альпійська баллада» та низка оповідань.

Перше знайомство з російським варіантом повісті «Мертвим не болить» в «Новом мире» вразило мене незвичайністю, яка, парадоксально буде сказати, просто в тому, що це рідкий зразок прози в найбезпосереднішому й найконкретнішому значенні цього слова. Це твердження вимагає пояснення, бо не один з читачів здивується: і що ж тут особливого, коли прози взагалі є так багато. Річ у тому, що є проза тільки за назвою і є справжня проза. Останньої багато менше. І в радянській, а зокрема в українській радянській прозі — дуже мало прози. Те, що пишуть усі наші прозаїки (виключу з цього числа двох: Л. Первомайського і з молодших — В. Шевчука), не проза, а документальне засвідчення того, що вони не знають свого жанру. Це стосується й тих, кого зараховують тепер до найбільших мастаків прози, наприклад, О. Гончара й М. Стельмаха.

Усі вони переконані, що проза тим краща, чим більше вона розводнена псевдопоетичними прикрасами. Розгорнім повість Михайла Стельмаха «Гуси-лебеді летять»:

«...вода розгойдано гралась у піжмурки з сонцем, хмарами, тінями і вітерцем». «На човнику й веслі до нас приїхав травень, він прихопив із собою сині дощі, зелений шум та солов'иний спів і в село через тини заглянуло літо». «Я не стямився, як вечір осів на ліси і почав укладати на ніч квіти, з них то тут, то там звисали сонні метелики».

З «метеликами» вся й біда. Автор пнеться висловлюватися якнайкрасивіше, занечищує текст непотрібним. В результаті динаміка розповіді уповільнюється, контури архітектонічної будови затираються і виходить (автор здивується, як йому це сказати) — не проза (і не поезія, очевидно).

Бикав обходиться без «метеликів», його розповідь суха й ощадна на слова, власне — проза. Точна й досконала в дефініціях.

Прочитавши російський переклад його повісті, я кинувся на розшуки оригіналу, який потрібен був не тільки для перекладу, бо інтригував ще підпис: «Авторизованный перевод с белорусского М. Горбачева». Що могло означати, що добрий перекладач, поводячися вільніше з текстом, міг витиснути воду і цим багато уліпшити твір. Порівняння перекладу з оригіналом дійсно виявляє скорочення, зміни

й перестановки, але я з приємністю встановив, що це було роблене з якихось інших міркувань, без уваги на якість, яку треба заражувати виключно на карб автора.

Ще одна риса повісти Бикава — безпощадність. До самого себе. Вона потрібна в мистецтві всюди, щоб не впасти в фальш. В радянських умовах вона рівнозначна з мужністю: не боятися переслідувань за мистецьку правду. У радянській друкованій прозі мені відомий єдиний до Бикава приклад такої безпощадности — «Один день Івана Денисовича».

Не з писань ушлавлених, К. Сімонова, М. Шолохова чи О. Гончара, а з повісти В. Бикава читач уперше й найповніше відчує жак минулої війни. І самим цим уже виправданий український переклад її. А не менше й тим, що це зразок досконалої прози.

Іван Кошелівець

Дзвонить телефон, і вона бере слухальце.

Дванадцять мужчин, схилившись на відполірований, широкий, ніби прилавок, бар'єр, стримують подих. Наші очі спрямовуються на її припудрене заклопотане обличчя й застигають. Ми прагнемо її погляду, який, відчуваємо, ось-ось повинен або розчарувати, або ошчасливити. Назагал ми готові до всього, аби лише було щось певне. Найгірша в житті непевність: вона позбавляє волі до дії. Але жінка, ніби уникаючи відповіді, заклопотано ворухить тонкими підведеними брівками. Хвилина телефонної уваги, швидкі позначки в блянках, що лежать перед нею на склі, скуті професійні перепитування в слухальце здаються надзвичайно довгими. Врешті вона відриває від вуха слухальце.

— Товариші, місць немає.

Над бар'єром протягне розчароване зідхання. Прикрість на обличчях. Човгання підошов униз.

— І не буде?

— Не можу сказати.

Знову непевність? Шкода.

А готель пишний. Найліпший у місті. Вважай, у самому центрі. З окремими кімнатами. Білокафельними ваннами. Лискучою жовтиною паркету. Царської ширини ліжками в покоях. У довжелезних, на цілу вулицю, коридорах такі ж довжелезні м'які доріжки. Між поверхами сновигає ліфт. Звинні тітки-покоївки перші вітаються з мешканцями. Таке запам'ятовується. Особливо провінціалові, який раз на рік потрапляє сюди в справах служби. Правда, трохи лякає ціна. До командировочних доводиться докладати свого. Але деколи можна дозволити собі й переплатити. Тим більше в річницю Перемоги. До того ж перебирати не доводиться — в інших готелях давно вже жодного місця.

Тільки ж це чекання...

Навпроти за круглим столом вільний стілець, і я відходжу від бар'єра. Ззаду ворухиться мій сусіда — лиса, згорблена людина з «Известиями», — він буде пильнувати черги. А мені стояти вже тяжкуватو: ние нога. Зрадниця — нова протеза з першого ж кроку огидно скрипить. Сусіда ззаду опускає газету. «Молодий, а — дивись! — каліка...» — напевно, думає він тепер. Я вже добре вгадую, що думають люди, зауваживши мое каліцтво. І мені це, правду кажучи, досить таки надокучило. До своєї невеселої долі я вже звик. Правда, за двадцять років було різне... Справді ж, ще хотілося бігати за м'ячем, як став ін-

валідом. Мабуть, трохи зарано. Тільки людям не втокмачиш. Один подумає та й промовчить. А другий почне лізти з розпитуванням.

Намагаюся ступати якомога рівніше. Здається, це виходить не гірше. У всякому разі звично. Але слизький паркет, видно, зраджує мою скутість. А ще — внутрішній скрип протези. Той жулікуватий з вигляду майстер, який мені її лагодив сьогодні, казав, що обскрипиться. За столом молодий хлопець у строка-тому, чисто як у мене, піджаку швидко підбирає ноги.

— А ви показали б їй документи. Пощо стовбичити в цій черзі?

Як завжди, від чужого нагадування робиться незручно, і я бурмочу щось винувато-нерозбірливе.

— Повинні знайти. Чи вже для інваліда війни не знайти одного місця!..

Він кидає це мені і з похмурим обличчям починає оглядати нігті. Я не дуже зграбно опускаюся в крісло. І звідки йому відомо, що я — інвалід війни? А може, нещасний випадок? Порухення техніки безпеки? Хоч, відомо, зраджує вік. Молодші, вони визначають безпомилково. А старші часом ще називають молодого людиною. Справді, з обличчя я моложавий. Це й заводить в оману. А молодих не ошукаєш. На такі речі у них занадто натреновані очі. Видно, oprіч моложавости, треба ще чогось, чого ми вже не маємо. Втратили за своєї молодости.

Хлопець тим часом поводить ся так, ніби мене більше не помічає. Усі його емоції сховані під маскою холоднуватої замкненості. Але я відчуваю: у нього до мене приязнь. Тільки він стримує її. Так само, як і цікавість. Чомуся у взаєминах між мужчинами так водиться. Ніби виявити своє почуття — слабкість.

А мені хлопець чимось подобається. Може саме цією незалежною замкненістю, яка завжди змушує припускати глибину й змістовність. Хоч у молодості, певно, більше вабить одвертість. У цього ж зосереджений, не дуже схильний до щирости погляд. Зграбна свіжа канадка на голові. На вилозі строкатого піджака синій емальовий ромбик. Видно, технічний виш. Видно, якийсь інженер, приїхав здалеку у виробничих справах. Що є в його житті? Напевно, молода жінка, мала дитина. Стандартне малогабаритне помешкання десь у новому кварталі. І, мабуть, найцікавіша в світі галузь — електроніка або радіотехніка. Тепер це сфера захоплення багатьох. На жаль, ми в такому віці мали інше. Зрештою, тому й лишилися в житті недоуками. Але що зробиш: інший був час. Світ воював. Кожний мужчина міряв свої вартості солдатською міркою. Артилерія, танки, авіація — думалося, що це надовго. Скільки вони забрали сили, заморозили здібностей!..

Хлопець, мабуть, зауважує мій погляд і мою зосереджену на ньому цікавість. Далі мовчати нам уже ніяково. Він дістає з кишені пачку «Шипки» і легким звичним рухом посуває до мене.

— Палите?

— Ні, дякую.

— Кинули чи не починали?

— Колись починав. Але поранення перешкодило.

З хвилинним нерозумінням він поглядає на мої ноги, потім більш тривалим поглядом оглядає груди. Я розумію його здивування: який зв'язок — ноги й курево? Але чи варто казати ще й про рану в груди, яка ледве не стала для мене фінальною. До того ж хлопець, напевно, сподівається побачити на моїй вилоні колодки нагород. Певно, він людина едукована, немало начитався про війну і готовий бачити в мені героя. Мабуть тому, що дуже вже часто доводилося тлумачити все це, тепер я мовчу. Хлопець прикурює цигарку й круто повертається в кріслі. Біля адміністратора починається якесь пожвавлення. Чи не з'явилося щось?

Ні, здається, даремна тривога. У чергу довготерпеливих кандидатів на нічліжників пробує влізти якийсь простодушний дядько. Він у новій ватянці, з валізою-куфером і повною сіткою батонів. Напевно, з села. Ставати в хвості черги дядькові немає охоти, і він плечем і ліктем пробує заклінитися між товстуном з пакетами під пахвою і чоловіком у шкіряній куртці. Товстун запізнено зчиняє тривогу.

— Куди лізете? Куди лізете? Ви де стояли?

— Ну, стояв. Ну! А якже! Якби ж не стояв... Стояв. Що я, буду вигадувати?

— Де, покажіть, де ви стояли? — злісно пашисть на нього товстун.

Дядько, видно з усього, ніде не стояв. Але він, що б там не було, не хоче покидати місця, близького до адміністратора. До того ж він устиг просунути між чоловіками руку і вчепитися за нікльований бортик бар'єра. Тепер дядька не зрушити. Довготерпеливу чергу це обурює, і вона множеством очей мовчки пропікає порушника готелевої етики. З-за бар'єра в конфлікт втручається жінка-адміністратор.

— Дядьку, а у вас паспорт є? — досвідчено влучає вона в найнебезпечніше дядькове місце.

Дядько прикидається глухуватим і перепитує:

— Що?

— Паспорт, кажу, у вас є?

Дядько, видимо, розуміє всю складність свого становища і, мабуть, намагається виграти час. Ворушиться, пересмикує плечем, лізе в кишеню, зсуває на потилицю чорну кепку. Але відповідати, хоч-не-хоч, а треба.

— Папшпорт? Так це ж... Який папшпорт? Папшпорта нема.
— У нас суворий паршпортний режим. Ми вас не можемо пустити.

Дядько вислухує все з увагою. Голос адміністратора не злісний, навіть співчутливий. Ощуканства, видно, ніякого. І дядька це бентежить. На його зморшкуватому чолі густо виступає піт. Хвилину дядько міркує. Руки, одначе, від бар'єра не відриває. На всякий випадок.

— Вам же «руським языком» витлумачили, — нервується товстий. — Ви що, не розумієте? Це нахабство!..

Однак виглядає на те, що дядько не розуміє. Чи, може, не хоче розуміти.

Тоді з черги до нього підскакує вельми рухливий з вигляду чоловік. Зухвалим поглядом людини, при звичаєної до готелевого життя, він безцеремонно оглядає дядька. Чорний, цератовий плащ на його плечах шерехтить, як бляшаний.

— Я зараз йому розтлумачу. А ну, громадянине, трошки вбочок! Щоб не заважати на проході, і так далі... Ви ж перешкоджаєте. І відповідного документу у вас немає. Ви що ж гадаєте? Он, гляньте, міліція. Та не туди дивитесь — он, біля швайцара. Бачите? Ну, от! Варто доповісти, і... Розумієте?

Дядько заклопотано чує потилицю, позирає то на чоловіка в плащі, то на міліціонера біля входу й слабо виправдується:

— Та я що?.. Я нічого. Я думав...

— А ви не думайте! Ви виконуйте. Закони треба виконувати. За порушення законів і порядку — кримінальна відповідальність. Тобто — суд, прокуратура. Як випити й закусити...

З черги поблажливо поглядають на говоруна й дядька. Це бавить. Дехто сам до себе посміхається. Бач, «заливає»! «Заливає» справді не в жарт. Видно, майстер у такого роду справах, бо дядько невдовзі боком подається собі до виходу.

— Темний народ. Не розуміє, — здвигує плечем чоловік і схиляється на бар'єр. — Так і дивиться, щоб порушувати закони... Доводиться тлумачити.

— Законник!.. — глузливо зідхає мій сусіда і простягає під столом ноги.

«Законник» зухвалим поглядом зверху вниз скидає на адміністратора і схиляється грудьми на бар'єр. За хвилину він уже сипле там жартами. Це виходить у нього легко й просто. Подивившись, здається: весела людина. Не те, що інші: надуті й безнадійно стоять біля бар'єра. Ніби цей готель — найважливіше в їх долі. А цей, видно, з категорії людей, які ніде не бентежаться. Вони всюди вміють підійти, запитати, домогтися. І все це з такою легкістю, що найзавзятіший бюрократ не розгнівається. Найнервовіша продавщиця чи там касирка відразу лагідно усміха-

ється на їх жарти. Головне тон — зухуватий, легкий, не настирливий, без тіні заклопотаності.

Мій сусіда, одначе, має інший погляд:

— Завелоса гидоти... Думаєте, він так собі вихиляється?

— А що?

— Так само хоче без черги влізти. Хіба не видно?

Хто ж його знає... Можливо, й так. Хвилину я вдивляюся, як він там розпинається перед адміністратором. Але черга мовчить, нічого лихого не підозріваючи, і я відвертаюся.

Сусіда відхиляється на спинку крісла.

— Пристосувалися, як мікроби до антибіотиків. Ні карними кодексами, ні дружинниками, ні міліцією — нічим їх не візьмеш...

Це, звичайно, так. Але мені ніяк не випадає з незнайомою людиною ганити того, кого я зовсім не знаю. Хлопець, одначе, присувається ближче до столу.

— Скажіть, ось ви провоювали війну. Що, і там було так само? Чи, може, там не дуже з такими панькалися?

Мабуть, справді на війні було трохи простіше. Підлість там була більше примітна: перед смертю, звичайно, маскуватися важче. Але такі типи пристосовувалися й на війні. Хлопець з легким недовір'ям вислухує мене і раптом скидає свою маску відчуження.

— Заздрю я вам...

Це в нього виривається скоромовкою, зовсім по-хлоп'ячи і так природно, що зовсім не лишає ніякого сумніву в щирості. І хоч я вже не перший раз чую подібне, все не можу надивуватися: чому люди заздрять? Чи свідомі вони того, про що говорять? Хлопець, одначе, незабараом тлумачить:

— Ви вже як що робили, то на повну силу. Не кривлячи душею. Коли вже били, так розмахнувшись — до обуха!

Частково так, але насправді — все було складніше. На війні не дуже кривили душею, це правда. Але вдарити на всю силу не завжди вдавалося. Були причини, які тримали за руку.

Мій сусіда палить, через дим позираючи на мене. Я ж мовчу. Мабуть, треба відповісти, але однією фразою не відбудешся. Треба довгої розмови, яка тут не на місці.

У вестибюлі приглушений гомін. Стук дверей, раз-пораз уривається гуркіт машин з вулиці. По той бік вікна без кінця мигають люди: молоді й старі, жінки, дівчата, хлопці, заклопотані, веселі — різні. Під вечір надворі потепліло. Затиш вітер. Липи розчепірили перші весняні маленькі, клейкі листочки. Після

довгого, нудного дощу висохли тротуари. Здається, починається трохи спізнена і тому ще більш жадана весна.

Але ось у приглушений готелевий гомін вриваються нетутешні голоси — незнайомі слова, чужий співучий акцент. Веселий жіночий сміх примушує багатьох оглянутися. Натовп туристів без поспіху вливається через двері й наповнює просторий вестибюль готелю. Біля під'їзду, за скляними дверима, стоїть великий, у емалі й нікелю, закордонний автобус.

При бар'єрі змовкають розмови, обличчя повертаються до дверей. Туристи без доспіху, поважно й ліниво несуть свої торби, валізи, пледи. Звиваються швайцари. Посередині вестибюлю, під колоною складають багаж — ціла гора з валіз. Мій сусіда визначає:

— Французи! Ні, італійці... Не хочете подивитися?

Лишивши на кріслах газети, ми встаємо й підходимо ближче до виходу. Туристи на нас не зважають. Вони повняться жвавістю власних взаємин. Тонкі жінки в штаних або в спідницях сміються й палять. Чорні, світлі, рижі зачіски. Хтиві темні погляди. Яскраво нафарбовані уста. Чорняві плечисті мужчини стримані й великодушні, як мудреці між свавільницями. У них свято: подорож, нова країна, про яку вони стільки чули і тільки тепер побачили. Турботний клопіт буднів вони покинули дома. Варта заздрости риса характеру — відмежовувати будні від свят, неприємне від радісного. У нас, на жаль, так не виходить. Ми носимо з собою все: клопоти й радість, будні й неділі. У вихідний у нас уже починається понеділок. Ми занадто маємо в собі з минулого. Важкого, з часом воєнного лиха. Щось від багаторічного недовір'я до людини. Хоч тут нічого не вдієш. Певно, в нашій історії занадто багато такого, про що не можна забути. Тому мусиш пам'ятати. Навіть і в День Перемоги.

І ми мовчки стоїмо біля гардероби. Мій сусіда з цікавістю вдивляється в обличчя чужинців. Це принаadne — проникнути в прихований сенс незнайомих характерів. Але я навіть і не пробую. Французи, англійці, італійці для мене — закрита книга. Їх я не розумію. Їхня сутність десь в іншій площині розуміння. Інша справа — німці.

Ця страшна, часом незбагненна з'ява — фашизм. Але мені здається, я близький до того, щоб його розуміти. Звичайно, розуміти — не обов'язково виправдати. Мені здається, цей сфінкс розгадується просто: шалена активність одних при міщанській покірності інших. З одного боку, мораль: мета — все, засоби — ніщо. З другого: моя хата — з краю. Політика — не наша справа. За всіх думає фюрер. Ми — маленькі люди. І на додаток — докраю роз'юшена пропаганда, здібна, не змигнувши оком, чорне видавати за біле. З німцями ми пережили одне нещастя —

війну. Вони нам наробили немало лиха, але ми не тямимо зла: хай живуть собі. Головне, щоб мирно. За минуле, здається, ми порохувалися. Помста ж у цьому випадкові не має сенсу.

Поки ми дивилися на туристів, повз нас швидким кроком проходили один, другий — від бар'ера. У руках знайомі аркушки перепусток. Врешті, мабуть, знайшлися місця. Я круто повертаю назад і ледве не стикаюся з «законником». Він з текою й так само з перепусткою. Приголомшивши мене бляшаним шерехом свого плаща, поспішно прямує до ліфта. На обличчі вже заклопотаність без тіні недавньої блазеньської легкості. Я трохи дивуюся.

— Диви, вже вхопив!

Хлопець іронічно бурчить.

— Я ж казав.

Ми підходимо до черги біля бар'ера і, розуміється, спізнюємося. Знайшлося всього четверо місць. Четверо й отримало. В тому числі той, без черги.

Решті треба чекати.

Моє місце за столом вільне. На сусідньому сидить втомлена з вигляду, немолода жінка. Сусіда, потоптавшись, мовчки відходить до бар'ера. Я сідаю.

Черга обурюється. Особливо тепер, коли «законник» зник без сліду. Коли ж він уже, мабуть, випробовує кранти і мацає матрац у покої... А вони сваряться. Дивні люди! Коли він ліз до адміністратора, тоді всі мовчали. А тепер розмахують руками.

— Неподобство!

— Ми зажадаємо книги скарг.

— Хамство — так поводитися...

Особливо обурюється один. Здається, йому от-от мало дістатися місця. Тепер він совгає на голові зелений велюровий капелюх і сердито крутиться біля бар'ера. Широко розлітаються довгі поли його ґабардинового пальта.

— Неподобство! Нахабство!

Засунувши руки в кишені, він нервово одвертається від бар'ера і зустрічається зі мною поглядом. І раптом у моїх очах здригається гарячий густий туман. Незрозуміла нервова хвиля жаром огортає мене до п'ят. Тугий удар дзвону у вухах раптом відкидає мене в минуле. У свідомості привидом мигає одне тільки слово — «Сахно». Ні, я не пригадав цю людину, просто я ніколи її не забував. І тепер ось він, — за п'ять кроків від мене, — трохи збресклий на обличчі, бровастий і по-давньому рішучий. На голові недбало натягнений капелюх. ґабардинове пальто не застібнуте і низько обвисле полами. На жовтих черевиках лежать світлі ногавиці штанів. «Широкуваті», — зауважую я зовсім не до речі. Кинувши на мене побіжний несвідомий погляд, він повертається до бар'ера.

На мить закам'янілі мої суглоби розслаблюються, і я осідаю в кріслі. Рештками підконтрольної своєї свідомості стверджую, що я розгубився. Ніколи не думав, що можна отак спасувати перед ним. Стільки разів за ці роки уявляв свою зустріч з ним, свої гнівні слова... І ось!.. Якби він тепер підійшов і вдарив мене, я, мабуть, не знайшов би, що відповісти. Буває, що нахабство паралізує. Мене паралізував сам його вигляд.

Одначе наступної хвилини я все ж зриваюся з крісла. Рип... рип... Клята протеза! Тепер вона мені заважає. Тепер мені потрібні залізні ноги. Мабуть, на моєму обличчі відбивається щось лихе. Двоє при черзі з готовістю розступаються, і я боком прихиляюся до бар'єра. Біля нього, побіч. Байдужий до мене, він гнівно доводить адміністраторові:

— Я за тисячу кілометрів приїхав. Де я повинен ночувати? Скажіть, де?

— Це не моя справа.

— А чия ж тоді справа? Пощо ви тоді тут сидите? — він різко повертається від бар'єра: йому потрібен спільник. — Чули, не її справа?.. Це логіка!

Але мій вигляд, мабуть, його охолоджує. Він знімає капелюх і долонею витирає змокрілу стяжку підкладки. Я здичіло дивлюся в його розізлені очі, і гаряча хвиля в моєму нутрі поволі згасає. Я пізнаю його й не пізнаю. Дідько, невже я помиляюся? Він трохи навіть з черевцем і досить таки лисавий. Той був з досконалою військовою виправкою і з чорною шорсткою чуприною на голові. Очі нахабні й підпухлі — мабуть, хворі нирки. Зріст... Зріст, мабуть, той самий. Тільки цей повніший.

Але минуло двадцять років...

Подолавши якусь внутрішню ніяковість, я відходжу. У кінці бар'єра, оддалік од усіх, схиляюся на лікоть. Мое збентеження поволі минає. З-під лоба я невідривно спостерігаю за ним. Він чи не він? Я трохи боюся, щоб він не впізнав мене. Тоді він напевно зникне. Хоч упізнати мене не так і легко. У той час я був майже хлопчиною. Дев'ятнадцятилітній молодий лейтенант. До того ж, для нього я — забитий.

А він не відступає від жінки-адміністратора. За край бар'єра вчепилися його пальці — короткі й товстуваті. Він протинає жінку докірливим поглядом. Пам'ятним, ненависним мені поглядом. Я бачив його різним: погрозливим, розгубленим і огидно улесливим. Тепер він нахабно-вимогливий. Жінка робить вигляд, що заклопотана паперами, і не зауважує його. Але не зауважити його не можна. Людина знає це і непорушно висить на бар'єрі. Уже він свого досягне.

Тягучий, настирливий дзвін у моїй голові поволі віддаляється. Поступово я втрачаю категоричність першої впевненості. То здається остаточно й виразно: він! То раптом у обличчі його з'явля-

ється щось невідоме мені, чуже, уперше бачене. Я не знаю, що мені робити, і стою. Не плечі лягає тягар неподоланної знемоги. Я відчуваю себе уцент знесиленням і розгубленням.

У цьому моему засліпленні минає, видно, багато часу, і коло адміністратора щось відбувається. Здається, оголошують, що місць більше не буде. Люди починають розходитися. Хтось каже до останніх: «Ходімо подивимося салют!» Хтось не згоджується: «Я ліпше на вокзал. Поки лавок не зайняли».

Черга біля бар'єра швидко тане. Якось несподівано він зникає, і я вже його не бачу. Похопившись, підходжу ближче, озираюся. Але його нема. Немає біля адміністратора, не видно у вестибюлі. Ніби він провалився крізь землю. Дивно!

Тоді я зупиняюся перед бар'єром і нічого не тямлю. У душі таке відчуття, ніби з моєї вини сталося непоправне. Людей усе меншає. Жінка з-за столу так само пішла, і обидва крісла порожні. Мені треба якось упорядкувати свої думки. Прикро, коли все це тільки здалося. Стільки душевних турбот і — марно! А як все таки він? Що тоді? Що я повинен зробити?

Треба все обмірковувати й нарешті вирішувати. Або, не гаючи часу, догнати його? Чи, може, покликати міліцію? Зрештою, міліція тут ні до чого.

Нарешті, в цьому куті вестибюля лишається тільки адміністратор за перегородкою і якийсь п'янений невдаха. Підпираючи спиною колону, він не може вимовити й слова і тупо дивиться в підлогу.

Туго хрюкають двері, і мене огортає метушня вулиці. На тротуарах людно. Усі кудись ідуть, ідуть, ідуть — мабуть, до пам'ятника на площу. Устояна передвечірня тиша повниться запахами тополиного листа. Бензиновим чадом дишать машини. Купка людей біля морозивниці терпляче домагається своїх солодоців. Бабуся з пучком пролісків у старечих руках...

Я йду, невідомо куди, як лунатик. Починає боліти голова. Завжди, коли понервуюся, мені болить голова. У кишнях, на жаль, жодної таблетки. Мабуть, треба б іти шукати десь притулку. Але я вже мало що й зауважую. У розворушеній пам'яті розгортаються напластування років і подій. У гостро-свіжих образах постає давнє й навік незабутнє. Те, що, як підмурак, лягло в мою долю, лежить там велетенським Баальбекським каменем. Я вже знаю, його не позбудешся. Його не заллеш горілкою. Не забудеш у веселому розгулі. Воно завжди в серці. Бо воно — це я.

... Сніг. Дорога. Колона...

Мигають чоботи, повстаники, ґамані. Метиляються на вітрі поли шинелей. Шерехтять задубілі, обмерзлі намети.

— Старший лейтенант Кротов — у голову колони!

Повторювана звучними, глухими й охриплими від простуди голосами команда котиться по колоні. Останній її вигукує хтось з тих, що замикають колону попередньої роти. Вигукує й задоволено обертається, ніби для того, щоб побачити, яке враження справить на батальйон його простуджений хрипливий голос. Це зовсім близько, і я, йдучи позаду, бачу не молоде вже, обпалене стужею обличчя, стиснуте вухами підв'язаної під бородою шапки. Вдивляючися, боець витягає з ковніра зморшкувату шию й зупиняє на комусь свій погляд. Тоді обертаюся й я. Командир шостої стрілецької роти Кротов, оперезаний по ватянці двома кавалерійськими портупелями, ніби не чуючи виклику, вайлувати бреде по сипкому снігу узбіччя. Як завжди, у його темних, недоволених очах лишок затятої командирської суворости.

— Вас — у голову колони, — кажу я, подумавши, що ротний не дочув команди.

Кротов, одначе, не глянувши на мене, вовкувато кидає:

— Чую. Не оглух!

Колона тим часом помалу зупиняється. Задні ще зморено тягнуться по розтоптаному сотнями ніг слігу, а передні вже поспішають використати коротку не передбачену зупинку і поспішно знімають з себе обважнілу в дорозі зброю. Сторчака, прикладами в сніг, ставлять довжелезні ПТР; обережно, ручками вниз опускаються додолу тіла «максимів»; мінометники з полегшенням звалюють з пліч важкі ребристі плахи опорних плит. І ось уже хтось валиться на неторкнений чобітьми сніг польового узбіччя, хтось бреде за потребою у стоптані й поламані зарості кукурудзи, що широкою смугою простягається обабіч дороги. У вечірній сутіні над засніженим степом тягне солодкавим, на диво запахним і звичним димком махорки.

— Ну, що ж, перекуримо це діло, — каже той самий немолодий, видно, тяговитий боець і повертає до узбіччя. Розтопані поли його шинельки старанно підіткнуті під пас, на спині, пришпилена до речмишка, теліпається покищо не потрібна каска. З деякого часу мене мимоволі починають цікавити головні убори. Хоч, на жаль, я знаю, що ні каска, ні шапка не підійдуть: треба було про це дбати раніше. Але тоді я не дбав, а уламок німецького набою два дні тому кромсонув мене по карку. Правда, нічого страшного він не наробив, і все ж після перев'язки виявилось, що шапка поверх бинтів не налазить, а каска боляче муляє. Так і лишився я з обкрученою бинтами головою. На лихо, санінструктор не забинтував zarazом і вуха, так що вони минулої ночі трохи підмерзли і тепер болять під бинтами.

Я так само сходжу на узбіччя, туди, де на краю дороги стоїть кулеметник з третього взводу нашої роти, прізвище якого я ніяк не можу запам'ятати. Це молодий, спритний боець у низенько

накручених обмотках. Зачерпнувши сірою, домашньої роботи рукавицею чистого снігу, він з насолодою смокче його, поглядаючи навколо живими очима. У другій його руці «дегтярьов».

— Мабуть, шосту роту в ГПЗ (головна похідна застава — ред.)? — каже він до мене. — Тепер, вважай, усі трофейчики їхні...

І, зсунувши на потилицю шапку, знову зачерпує снігу. Його біляве обличчя повне цікавості й прихованого хлоп'ячого лукавства. Я мовчу, бо хто знає, для якої потреби можуть викликати до комбата ротного Кротова! Той старий з четвертої роти так само підходить до нас і лаконічно погоджується:

— Ну, тим поталанило...

Він ворушить руками в кишенях, мабуть, дістаючи курево, і проводить поглядом чотирьох розвідників, що з поспіхом ідуть повз людей кудись у кінець колони. Вони у забрюханих білих маскхалатах, на які надіті автомати і брезентові торбинки з різьками-магазинами. Хлопці помітно поспішають, і вигляд у всіх невдоволений. Мабуть, у розвідці десь щось не так.

— Марухов, привіт! — кидає кулеметник, видно, впізнавши серед них знайомого. — Що, шосту в ГПЗ?

— Яка до дідька ГПЗ! — злісно бурчить передній. — Кротову шлю милити.

Кулеметник у зсунутій шапці роззявляє рота. На кінчику язика в нього — сніг.

— Певно, за Іванівку? Еге?

— Еге.

— Ого-го! — каже літній, затримавши в порепаних пальцях курійське начиння. — Це вже всиплють!..

Він починає скручувати цигарку, поруч з цікавістю роззявляють роти бійці. Хтось за мою спиною охоче підтверджує:

— А ти думав! Коли вже начальство втрутилося — всиплють...

Вони щойно тепер догадалися, а я вже зранку думаю про цю справу. Ще на світанні до Великої Сіверянки до комбата приїжджав штабний офіцер капітан Сажно, який і роздмухав цю історію з ночівлею шостої роти. А тепер, ось яких чверть години тому, повз колону прочвалав на коні старшина Шашок, ординарець-вістун, чи як там його називають, — словом, писар зі штабу. Ще він питав у мене, де комбат, і я махнув рукою туди, в голову колони. Мабуть, там і зупинили батальйон серед степу. Так, видно, дістанеться цьому Кротову.

— Гей, бомболови! — кричить кулеметник до бійців шостої роти. Їх у нас здавна, мабуть, ще з Курської дуги, звуть бомболовами, хоч, певно, мало вже хто й пам'ятає, що означає це прізвисько. — Цим разом ліве плече кругом марш! У штрафну!

Однак шоста, видимо, не хоче лишитися в боргу.

— Ага, у штрафну! А хто ж тоді буде вас з-під танків рятувати?!

Це — усім зрозумілий натяк. Тиждень тому шоста рота косим фланговим вогнем допомогла нашій роті, яку атакували німецькі танки з піхотою.

— Чи не ви це врятуєте! Ви ж побраталися! — в'їдливо докоряє кулеметник. Але це вже занадто, і я обертаюся до бійця.

— Ну, ну! Досить!

Кулеметник ніяково щулиться, відчуваючи, що переборщив, і мені хочеться сказати йому щось на кшталт: жартуй, та міру знай.

Однаке спереду знову чути:

— Молодший лейтенант Васілевіч — у голову колони!

Це вже мене. Але пощо? Здається, я не причетний до таких неприємних справ, як Кротов, рота якого недавно заночувала в одному селі разом з німцями. Сталося так, що бомболови мирно проспали ніч і побачили фашистів тільки вранці, коли ті, вишикувавшись в колону, подалися собі на путівець. Принаймні так оповідають бійці. Начальство ж, певно, має в цій справі свої міркування.

— Ну, що! Ага, самі вскочили, — зачувши команду, починають злорадно кричати з шостої.

— Вони шнапсом хабар з німців брали! Ха-ха!

— Ану, припини балаканину! — наказую я кулементикові. З віддалі через голови бійців доноситься голос самого комбата:

— Васілевіч, довго тебе чекати?

— Іду, йду!

Притримуючи на грудях «ППС», я втомлено біжу розтоптанною дорогою. Я не можу дозволити собі розкоші на виклик іти кроком. З усіх ротних у батальйоні я наймолодший — і роками, і званням. Мабуть, з цієї причини від комбата мені дістається більше за всіх, і тому я змушений поспішати.

Комбат сидить на сніговому горбку біля польового кіпця і мерзлою кукурудзяною бадиліною штрикає в сніг. Побіч, шелестячи на колінах картою, розмістився наш начштабу. Навпроти стоїть похмурий, темнолиций Кротов, а трохи побіч, тримаючи за повід змореного коника, чогось чекає старшина Шашок. Новенька, сизого командирського сукна шинелька щільно облягає його широку спину.

— Ну, як голова? — коротко зиркнувши на мене, питає комбат.

— Та нічого.

— А вуха? Спеклися, мабуть?

— Трошки, — насторожено відповідаю я, не розуміючи, чого

він так незвично починає розмову. Але відчуваю, що це не так собі.

— Підете в санчастину, — каже комбат і б'є бадиліною по снігу. Снігова потеруха сиплеться на мої чоботи, потрапляє начштабові на карту, і той з прикрістю згортає її почервонілою долонею.

— Товаришу капітане, — пробую я заперечувати, але комбат не хоче й слухати — власне, як і всі командири, він не любить, коли йому хтось перечить.

— Підеш у тил. Однаково з такою головою — не вояка...

— Так у роті ж нікого залишити. Ви ж знаєте.

— Знаю. Завтра Басмак прийде. А тим часом старшина Дорофеев покомандує.

Звичайно, наш старшина може покомандувати і сьогодні й завтра, людина він солідна й стріляна, і все ж мені зовсім не хочеться покидати роту і прямувати в санчастину. Якби він послав мене на якийсь день раніше, хоча б минулої ночі, коли ми мерзли під вогнем у снігу після невдалої атаки. А так легко йому ставити на роту старшину, коли частини входять у прорив, минають німецькі фланги, і вже ось він, Кіровоград. Удень з Сіверянки ми бачили його пригороди, дими пожеж і високі будинки, які штурмували наші ІЛі.

— Ось з Кротовим і підете, — каже комбат, киваючи головою на командира шостої роти. Той стоїть чорний, як земля, і не дивиться на людей. — Та ще цих субчиків прихопите. Заразом. Щоб конвою не посилати.

Це він про трьох німців, які стоять один при одному, тісненько збившись в купку і перелякано позираючи навколо. Один з них голомозий, без шапки, молодий міцний хлопець, другий без шинелі, у мундирчику, з обвислими кишенями, і в великих, наче б професорських окулярах на короткозорих очах. Третій — низький, товстуватий старий, простуджено шморгає розпухлим червоним носом. «Веселе товариство, нічого собі, дідько б його взяв!» — починаючи сердитись, думаю я. Утішив комбат, нічого не скажеш. А комбат, здається, не помічає мого невдоволення, так само, як і похмурого вигляду Кротова, і дістає з кишені дюралюмінієвий портсигар, густо оздоблений вигадливою різьбою.

— Частуйтеся, старшино, — простягає він портсигар Шашкові.

Той не примушує себе умовляти, приступає на крок і впевненим жестом бере цигарку. Опісля до портсигара простягає руку начштабу. Кротов з-під нахмурених брів блискає злими очима і, як мені здається, важко, несхвально зідхає. Нам цигарок комбат не пропонує. Вони втрьох мовчки прикурюють, і старшина, відставивши вбік обуту з німецький повстанник ногу, через дим поглядає на мене одним оком.

— Ти що ж, молодший, з таким скрипом наказ виконуєш? Я коротко скидаю оком на його самовдоволене начальницьке обличчя і, стримуючи в собі злість, мовчу. Яке його, врешті, діло, і хто він такий, щоб робити мені зауваження?

Кротов, якого, видно, допікають свої турботи, нервово звертається до комбата.

— Так мені що? Роту здавати, чи як?

Комбат морщить чоло і старанно розкурює цигарку.

— Ну, чому здавати? Що ж ви вже... Одрразу в паніку...

— Роти покищо не здавати, — упевнено оголошує старшина, і комбат швидко поправляється:

— Так, покищо не здавати. Нема такого наказу здавати.

— Справа ясна, — похмуро зідхає Кротов. — Справа ясна, що справа темна. Ну, і дідько з ним! Хай!

Він одчайдушно лається і відходить набік, своїм виглядом даючи зрозуміти, що байдужий до всього і не боїться нічого. Комбат встає з горбка і витягує голову, заглядаючи у хвіст колони.

— Ну, де там Косенко? Не дочекаєшся!

Косенко, якого він чекає, командир взводу розвідки, і я починаю думати, що, може, і його пошлють з нами в тили полку. З Косенком, звичайно, було б веселіше, хлопець він товариський і говіркий. Тільки чи пошлють його в тил, коли відбувається наступ.

Тим часом над степом починає помітно темніти. Стихає від літакового гулу зимове небо, чутнішим стає шелест кукурудзи на вітрі. На ніч береться мороз, і я підношу ковнір своєї шинельки — вуха хоч і прикриті бинтами, але помалу набираються холоду.

Комбат чекає. Однак, замість Косенка, на дорозі з'являється розвідник. Зухвало ляснувши закаблуками, він зупиняється за п'ять кроків перед начальством.

— Товаришу капітане, лейтенант Косенко коня не дають.

Комбат щиро дивується.

— Як то не дають?

— Не дають і все. Кажуть, хутір треба розвідати. Хутірець там попереду.

— Хутір, хутір! Ось і на цьому розвідає, — показує він пальцем на коника старшини. — Чим не рисак! А то ще придурюється! Теж мені кавалерист!

Розвідник переступає з ноги на ногу, на його круглому розчервонілому обличчі наївне збентеження — мовляв, мені що: лейтенант не дає, а що ж я? Але комбат, здається, цього не розуміє, і нахмуривши брови, суворо дивиться на бійця.

— Вони кажуть, хай старшина Шашок на своєму здихляку й їздить, коли ліпшого не вміє здобути.

— Ви мені припиніть такі розмовочки! — злоститься комбат і з силою штрикає бадилюною в сніг. — Я наказую! А його справа виконувати. Зрозумів?

— Я то зрозумів, — охоче погоджується розвідник.

— Так і виконуйте! — мало не кричить комбат.

Побіч стоять, слухаючи цю зовсім звичну сварку, бійці, німці. То на комбата, то на розвідника водить очима старшина, я терпляче чекаю й думаю, що Косенків коник, видно, вже здох. А нічого собі був трофейний скакунець у білих панчішках на передніх ногах! Однак минув час — відкрасувався на ньому наш спритний взводний. Коли вже цим запало в око, вважай пропало, відразу відберуть. Не знаю, як на що інше, а на такі штуки вони майстри.

Збоку я потайки поглядаю на старшину, той суворо підтискає недоречно тонкі на м'ясистому обличчі губи, і щось рішуче з'являється в його очах. Раптом він повертається до мене.

— Гаразд, ви йдіть. Беріть тих, — киває він на німців, — і йдіть навпростець. Я дожену.

Він каже це майже по-товариському, і я не знаю, як його розуміти: чи то як натяк на бажання потоваришувати зі мною, чи, може, він вважає мене за старшого. Алеж Кротов старший званням, і посада в нього стала, не те що в мене — тимчасового ротного. Я запитально поглядаю на комбата, той незадоволено кидає: «Ідіть», і я повертаюся до задубілих німців.

— А ну, марш! Марш, фріцики пархаті!

4

За хвилину ми йдемо в кукурудзі по колеїнах від добре втиснутих у сніг танкових гусениць: Кротов і я — правою, а трое німців побіч — лівою. Кротов, видимо, ніяк не може помиритися, що його зняли з роти, і злісно лається. Гнів його, як і завжди, має конкретну адресу і тепер скерований на нашого комбата.

— Телепень! Лакейська морда...

Німці покійно тупцюють побіч. Окуляристий у мундирчику — попереду, за ним той, що без шапки — вовкуватий і чорнобровий хлопець, з обличчя зовсім не подібний на німця. Старий з трудом шкандибає позаду, часом відстає, усе шморгаючи великим простудженим носом. У полон він добре вирихтувався, одразу видно господарну людину — на поясі бряжчить котлолок, фляжка, через плече перекинута згорнена в скатку ковдра, на боку висить подібна на ягдташу брезентова торба. Не диво, що й відстає, такий навантажений, і я, час від часу озираючися, з удаваною злістю покрикую:

— Шнель, шнель, фріц!

Передній в окулярах тоді так само обертається і, ніби стар-

ший поміж них, щось гергоче на останнього. Я розумію тільки:

— Шнеллер, камараде...

Старий трохи приспішує ходу, теліпаючи засніженими полами довгої шинелі, і бурчить стиха. Здається мені, щось таке, що, мовляв, добре тобі, молодому, легко одягненому, а я пристаю вже, хочу запалити, та й назагал по саме горло мені і війни і вашого фашизму. Таке зовсім природно чути від нього, бо вже сорок третій рік і німці на фронті не ті, що були в сорок першому. Але окуляристий не дуже зважає на його бурмотіння і з командирською суворістю підгонить:

— Шнеллер, шнеллер...

Цей передній чимось подібний на унтера, хоч мундир на ньому без жодних відзнак. Обличчя в нього продовгасте, у міру худорляве, з міцною нижньою щелепою. Під товстими скельцями окулярів — насторожені, але, здається, помірковані, без злості очі. Той же, голомозий, що йде за ним, якось дуже похмурий. За весь час він не сказав жодного слова і, здається, жодного разу ні на кого не глянув.

Кротов з вигляду зовсім байдужий до полонених, він то помовчить, то знову починає лаятися.

— Ледь щось з полку — а він уже на задні лапки. Свого погляду він не має.

Мені здається, що це даремне. Не такий уже наш комбат і боягуз, яким його уявляє тепер покривджений ротний, — просто перед старшими пасує трохи, як і багато хто в армії. Бажаючи трохи злагіднити його гнів, я підбадьорюю Кротова:

— Може, не затримають довго, — кажу я, маючи на увазі полковий штаб, куди його викликають. — Розберуться, і завтра в роті будете.

— А мені плювати! Хай затримують. Що, мені в тилу гірше, ніж на передовій? Я про те, чого вони чіпляються по-дурному.

— Пильність...

— Пильність! Г... це, а не пильність. Йому нема чого робити, тому бабникові, от він і причепився. Ну, влізли в село, не роздивилися, не розвідали. То й що? Що ж тут злочинне? Жодної людини не втратили. Хіба ліпше, якби в степу півроти обморозилося? Чи як цей дурень Сараф'янов за два дні всю роту поклав... — міркує Кротов, уже не оглядаючися на мене.

Я мовчу, тримаючи під пахвою свій ППС та дивлячись на чоботи ротного, які мнуть акуратно спресований у снігу слід гусениці. Хода в Кротова енергійна й легка, як у загартованого піхотинця. Старший лейтенант не визнає кожухів і з осені гасає в туто підперезаній ремінякою ватянці. На руках у нього теплі смушкові рукавиці на мотузку, перекинутому через шию, і він зо зла широко ними жестикуює.

— Наказано було атакувати, ну й атакував, поки вісім чоловіка зосталося. Не бійся, його за це в «Смерш» не тягають!

Так, за це, мабуть, не потягнуть, думаю я. Навпаки, ще можуть дати орден за впертість і настирливість при виконанні наказу. Кому там додивлятися, що цей Сараф'янов набитий дурень і крикун, якого давно треба погнати з батальйону куди-небудь на господарський взвод. Але комбат наш усе ж не такий, назагал він не поганий командир, не крикун і не боягуз. Хібащо занадто тягнеться перед начальством. Так що ж: про таких кажуть — дисциплінований.

Кротов, ніби вгадавши мої думки, заперечує:

— Дисциплінований! Дійшов до того — перед якимось там старшиною пригинається, цигарочками частує. Забув, мабуть, що й капітан, що й командир батальйону. І хто цей старшина? Холуй і все.

Це справді неприємне, і тут я не знаходжу нічого, чим би можна боронити капітана. Хіба тим, що подія з шостою ротою може відбитися й на всьому батальйоні. Комбат, видно, розуміє це і, може, не зовсім певно себе почуває.

На повороті танкової колеї я оглядаюся. Ми пройшли по кукурудзі вже далеченько, батальйонна колона без сліду й гуку зникла у вечірньому степу. Шашка чомусь ніде не видно. Ну, але старшина наздожене, це не тяжко, бо ми весь час ідемо по добре приметному шляху, а ніч буде, напевно, видна. Ще не встигло стемніти, а на безхмарному морозному небі на повні свої очі світить циганське сонце — місяць. Найгірше, що третій, старуватий німець весь час відстає, видно, добре вморився вже і на моє суворе «шнель» не дуже реагує. Тоді я гукаю Кротову: «Стій!» Треба почекати, бо дедалі темнішає, і я, признатися, потроху непокоюся, щоб цей старий кудись не зашився. Старший лейтенант невдоволено зупиняється, охоче стишують ходу німці, і всі ми чекаємо, поки догребеться в колеїні їх камарад. Кротов, мабуть, трохи вже примирився з моїм командирством і підпорядковується. Мені однаке ніяково перед ним, старшим, і, щоб пом'якшити цю ніяковість, я дістаю з кишень два сухарі.

— Хочете? Погризть.

Снідали ми на світанку аж у Сіверянці і вже добре зголодніли за день. Певно, з цієї причини сухар здається на диво смачним, я чую, як Кротов з насолодою відкусує, і з півхвилини ми зосереджено хрумкаємо шорсткі шматки. Потім мимоволі позираємо на німців, що стоять за три кроки від нас, і наражаємося на уважний погляд окуляристого. Кадик на довгій шії ходить у нього вгору і вниз. Кротов перестає жувати.

— Що, допекло? — ніби вперше зауваживши полонених, уїдливо каже він. — Навоював, песій сину? Жерти захотілося? Тримай!

Старший лейтенант розламає сухар і кидає шматок окулярику. Той спритно ловить його і з задоволенням починає гризти. А вовкуватий стримано стоїть побіч без шапки, і я засовую руку в кишеню. Там ще один шматок сухаря, останнього з моєї сьогоднішньої норми. Я дістаю його і не без жалю простягаю через дорогу. Німець секунду марудить, опісля бере сухар і, відставивши нижню губу, невиразно цмокає. Я не встигаю зрозуміти в чому справа, як він коротким змахом через плече шпурляє сухар у кукурудзу.

— Ах ти ж гадина! — вибухаю я з обуренням. Кротов перестає жувати. Якийсь час він мовчить, а опісля ступає між коліни в сніг.

— Ану, підійми!

Німець, насупившись, мовчить і не рухається з місця.

— Підійми, гнидо! — суворо наказує Кротов і ще за секунду коротко б'є його в щелепу. Той хитається, але втримується на ногах, і старший лейтенант, не стримуючи в собі шалу, кричить: — Воша повзуча! Сволоч! Прокляття наше! Через вас я півроку в шпиталі простогнав! Ви спалили батькову хату! Через вас мене начальство тягає! На ще раз, гаде!

Німець знову хитається, хапаючись рукою за щоку. Затята впертість його відгукується й у мені неподоланим мимовільним гнівом. Якась тваринна ненависть так і тягне заїхати йому по морді, як це зробив Кротов, і я, відчуваючи, що не стримаюся, кажу старшому лейтенантові:

— Гаразд, лишіть його!

Старий, що тим часом доганяє нас, видно, тямить уже, в чому справа, і послужливо лізе в кукурудзу. Здмухнувши з сухаря сніг, він шанобливо підносить його ошалілому Кротову. Той, одначе, б'є німця по руці, і сухар відлітає у сніг ще далі.

— Геть! Геть, гади! Злидні! Сволочі! Я вас усіх зараз!

Ротний хапається за пістоль, і я ледве спиняю його:

— Гаразд. Не треба! Пішли.

Протинаючи всіх трьох ненависним поглядом, Кротов неохоче переходить у праву коліну.

«От же гад фашистський! . . .» — думаю я, трохи відставши й наглядаючи ззаду за голомозим гітлерівцем. Волосся в нього чорне, видно, шортке, до вух він і не доторкнеться, ніби не відчуваючи морозу. За всю дорогу не сказав жодного слова. Жодного разу не глянув нам в очі, але у всій його поставі відчувається небезпечний притаєний ворог. Після цього випадку з сухарем я трохи насторожуюся і пересуваю свій ППС на груди: мало який вибрик може ще вигадати цей злидень!

Під ніч степ затихає, але все ж множество притишених звуків свідчить про присутність навколого великої сили війни. Три-

ває наступ, відгуки якого раз-по-раз доходять до слуху у приглушеному гудінні танків, далеких вибухах. Десь на півдні, за Кіровоградом, безнастанно палає край неба: вогниста заграва на небосхилі то шириться, розгоряючися, то поволі звужується. Звідкись доносяться невиразні голоси людей, певно, поблизу тягнеться дорога. Скрізь у степу притаєний рух, стихнений гуркіт і люди. У кукурудзі, одначе, ми мало що бачимо навколо себе.

5

Шашок доганяє нас, коли вже западає ніч і у високому холодному небі з гострим блиском густо висипають зорі. Серед них на повну силу сяє місяць. У степу видно, хоч голки збирай. Гострі сині тіні нечутно тягнуться за нами; яскраво біліє внизу сніг; навколо стигне у присмерку кукурудзяний простір. На краю його ми з Кротовим зауважуємо рухливу тінь. Коня майже не видно в кукурудзяних заростях, тільки поверх нього сунеться вершник. Ми спиняємося й чекаємо. Ну, звичайно, — це старшина.

— Ху, думав, що вже не здожену, — з помітним полегшенням від того, що позбувся самотності в нічному полі, каже Шашок і притримує коня. — Ну як, не порозбігалися фріци?

— Не розбіжаться, — кажу я.

Старшина скеровує коня по лівій колеїні і близько під'їжджає до німців. Кротов, ідучи, оглядається (здається, він уже заспокоївся) і з хвилину вдивляється в старшину і його коня.

— Ну що, не вийшло?

— Не вийшло, — охоче відповідає Шашок. — Уперся розвідник. Не хотілося робити скандалу.

Усе зрозуміле: Шашок на тому самому миршавому конику, на якому й приїхав у батальйон. Значить, Косенко витримав характер до кінця. Він такий, той наш лейтенант. Розвідник!

— Я тому коневі ліпше б кулю у вуха, ніж вам віддавати, — каже Кротов.

Шашок не відповідає, лишаючи поза увагою це відкрито неприязне зауваження і зухвало кричить на німців:

— Шнель! Шнель, вашу мати! Затопчу, фашисти!

Він і справді підхвосює коня повіддям. Задній німець кидається з колеїні, голомозий одхиляється від кінської морди. Старшина задоволено регоче.

— А, полохливі, таку вашу мати... Звільняй дорогу російському воїнові!

— А ну, кінчай! — погрозово озирається Кротов. — Спершу візьми в полон, а потім будеш конем топтати.

Шашок притихає і зверху вниз насторожено оглядає ротного.

— А вам що, шкода?

— Не шкода. Огидно!

— Значить, бороните? Німців бороните?

— Іди ти...! — вибухає Кротов. — Хочеш справу пришити? Не боюсь я вас!

— Так, так! — Шашок багатозначно замовкає, щось затаївши в собі, і далі тихо їде собі за всіма.

Німці переглядаються, видно, щось зрозуміли з цієї сварки, і мені робиться ніяково перед ними. От ще знайшли місце лаятися! Ну, але все цей Кротов... Звичайно, він тепер лютий, тому й справді може зчинити сварку.

Тільки, видно, я даремно непокоюся. Посваритися як слід вони не встигають. На черговому танковому повороті в кукурудзі ми зустрічаємо людей.

Це зв'язківці. Обвішані шпулями з кабелем, телефонними апаратами, зі зброєю на грудях, вони, побачивши нас, похлипливо кидаються вбік з колеї. Потім, мабуть, пізнавши своїх, боязко виходять з ріденької кукурудзи і замирають на дорозі. Погляди їх чомусь тривожно спрямовані в один бік.

— Що таке? — питається Кротов, коли ми наближаємося до них. Зв'язківці тупцюють на місці, рухи їх дуже сковані, голоси притишено тривожні.

— Там німці, — врешті тихо повідомляє один з карабіном на ший.

— Ледве на напоролися, — охочіше додає другий, не відриваючи погляду від темної кукурудзяної далечі. Два інші мовчки вдивляються туди. Я так само поглядаю наперед.

— Іди ти, хлопче, знаєш куди! — лютує Кротов, коли ми наближаємося до них. — Звідки їм тут узятися? Он де німці, — показує він назад, на заграву над Кіровоградом.

— Звичайно, — не дуже впевнено підтверджує Шашок. — Я під вечір тут їхав — нікого не було.

Справді, звідки тут узятися німцям, уже майже в глибокому запіллі полку? Батальйони далеко попереду, якби що, то вже давно зауважили б і вжили якихось заходів.

— І танк. Стоїть обложений кукурудзою. «Тигр»! — ніби не чуючи наших заперечень, у якомусь безтямному трансі бубонить своє зв'язківце.

Кротов з умисною простакуватістю в голосі питається:

— Танк?

— Танк.

— «Тигр»?

— Еге, мабуть, «тигр». Дуже великий.

— Знаєш, боець! Якби ти був у моїй роті, я тобі показав би «тигра». Він тобі опісля кошеням здався б! — нахваляється Кротов і киває на мене. — Пішли! А ви тягніть зв'язок! Куди наказано. І щоб без паніки. Скоро!

Зв'язківці, одначе, все топчуться на місці. Від командирської впевнености рішучости в них, видно, не прибуло. Тихо перемовляючись, вони лишаяються, а ми йдемо далі. Я починаю пильніше, ніж доти, вглядатися в нічний простір. Кротов пересуває на реміняці кобуру. Німці навряд чи зрозуміли що з цієї розмови, тихо плентаються по своїй колеїні. Старшина Шашок мовчки їде позаду. Він перший порушує нашу непевну мовчазну настороженість.

— Молодший! — звертається він до мене. — Ти тее, ось що...

Я дивлюся на старшину, він, звернувши голову по боках, щось вирішує.

— Ти от що... Веди їх просто. А я... А я підскочу в батальйон. Забув одну річ.

«Що ж, підскакуй. Мені що? Тільки ніякої справи в тебе там нема. Просто ти наполохався, писарська душа». — думаю я. Кротов, недобре блиснувши очима, озирається, але мовчить. Шашок швидко повертає коня і з місця пускає його чвалом.

— Наклав уже... — чмихає Кротов.

— Що?

— Наклав, кажу, — голосніше повторює ротний. — Ну і дідько з ним! Без нього легше.

Німці, видно, все таки щось зрозуміли з нашої заклопотаности. Передній в окулярах, не обертаючися, щось буркнув іншим двом, і чорний з явним зацікавленням поглядає в темну далечинь. Намагаючися пильніше стежити за ними, я правою рукою намагаю ручку замка.

Так ми проходимо з кілометр чи більше. Назустріч ніде нікого, поблизу, здається, ніякого підозрілого руху. Кротов рішуче спльовує на сніг.

— Цим тиловкам завжди чорти сняться. Такий уже на...

Він, видно, хоче сказати «народ», але на півслові завмирає і несподівано зупиняється. Я ледве не натикаюся на нього ззаду, і тут виразно, хоч і не зовсім реально (як у сні), бачу попереду людей. Чоловіка з п'ять їх стоїть у кукурудзі, вдивляючись в наш бік. Побіч темніє якась невиразна пляма — купа кукурудзи чи який куц? Трохи далі інша, а там ще й ще.

Але я так і не встигаю зрозуміти, що то. Я чую тільки, як до недоречности різко згинається біля мене Кротов. Потім з його грудей виривається якийсь приглушений крик, і старший лейтенант, низько пригнувшись, ніби хижак, кидається від мене вбік. Секунду я не тямлю, в чому справа. Мій збентежений погляд спрямовується в бік Кротова, і тоді я бачу, як один з наших німців ошаліло біжить у кукурудзу.

— Стій! Стій!.. Ех ти!..

Це — Кротов. Кинувшись за німцями, він рве з кобури пістоль, але він якось зачепився й не виймається. Або мені це

здається... Кротов падає на коліна в сніг, пробує зірватися, і тоді перша тріскача черга прошиває повітря. Я падаю на колеїну, тузую ручку замка. Попереду в кукурудзі щось спалахує. Вибух стьобає по обличчю снігом і засліплює. В останню мить в очу мигає рука Кротова з відставленим ліктем. У ній пістоль. Потім вогняна пляма засліплює. Однак на секунду я бачу над собою вирослі на півнеба, сплутані стебла кукурудзи. На них висить низький місяць, а під ним — дві постаті. Одна нерухомо лежить у колеїні, а друга, падаючи й зриваючись, біжить у кукурудзу, кудись убік від нас і від німців. «Утічуть!» — мигає в свідомості, і я, не приціляючись, натискаю на спуск. Автомат дрібно здригається, і це повертає мене до реальності. На руках і колінах я кидаюся на другий бік колеїни. Німець попереду так само схоплюється і, пригнувшись, широко скаче кудись поміж рідкими стеблами. Я глухо кричу: «Назад!» Він сполохано кидається в другий бік. Але я, скакнувши кілька разів, наздоганяю його й падаю майже побіч. Важко дихаючи, він лежить, оглядаючись на мене, й чекає. Одяг його й голова вкриті снігом. Я підношу автомат і лютим шепотом гукаю: «Назад!» Полонений хутко підводиться на коліна й повзе між стеблами кукурудзи. За ним, пригнувшись, рачкою я. Позаду виразно чути тривожне німецьке хардакання. Кротова нема. Мерзлі туті кукурудзяні стебла плутаються під ногами, б'ють по голові. Але вони трохи ховають нас, і ми відбігаємо від того місця, де нас настигла черга. Нас тільки двоє. Той, у колеїні, так і не підвівся. Я навіть не знаю, котрий це з них, як не знаю й того, котрий повзе зі мною, і незрозуміло, де Кротов. На хвилину я затримуюся й слухаю. Здається, ми трохи відриваємося від німців, і тоді з кукурудзи рветься крик:

— Гальт!

— Гальт!

— Гальт, рус!..

І черга — одна, друга, дві разом. Ми падаємо й по сипкому снігу знову кидаємося вбік. Моя увага колеться надвое — одночасно я ловлю все, що загрожує нам ззаду, і не відпускаю від себе німця. Він крутиться, як вуж, повзе. І я так само кручуся, скулуюся, повзу, щоб не відставати від нього.

У кукурудзі тим часом лунає один постріл з пістоля і потім знову приглушені віддаллю крики німців. І відразу ж мене приголомшує чомусь хрипкий, але злий вигук Кротова.

— Ні! Ні! Наволоч!

І знову слабкий постріл з пістоля, другий. Третій, певно, накриває черга, і все там затихає.

«Що ж це? Як же це? Чому так?» — як трясця, б'є мене розпачлива думка. Викачаний до нитки в снігу, я розпластуюся між

мерзлим бадиллям кукурудзи. Передо мною лежить німець. Я тільки тепер пізнаю, що це той окулярник у мундирчику. Одначе окулярів у нього вже нема, він задихано сопе й широко моргає своїми водянистими очима. Я зриваюся на ноги і тут таки присідаю від болю в стопі. Поранений! Збентежений, ще не усвідомлюючи в повній мірі, що сталося, я, одначе, виразно відчуваю: це непоправна, важка біда. Треба відразу ж щось робити, якось їй протидіяти. Моя нога помітно важчає, щось гаряче, навіть гостро пекуче розпливається по стопі. У чоботі хутко мокріє. «Ну, от і все!» — стискає серце прикра думка. Однак вона протверджує від страху, і я розумію, що небезпека ще не минула, що треба швидше викараскатися звідси.

Спершись на коліно, я ступаю пораненою ногою — чи ціла бодай кістка. Коли зломиться, тоді все пропало. Але нога, дякувати Богові, не підламується, тільки болять, дуже пече. Правда, біль, — не так важливий, біль ми якось витримаємо. Я схоплююся, пригнувшись, штовхаю автоматом німця, і ми залазимо у важкий масив кукурудзи.

6

Люди йдуть, ідуть, ідуть...

І я йду. Йду без мети, невідомо куди, назустріч теплій весняній ночі. Вечірня тиша високого погідного неба миром і добрістю впливається в зворушену душу. Дрібно розсипається музика «спідоли». Це передо мною рівно крокують, ніби пливуть у людському потоці, троє хлопців. Чорні вечірні убори, гостроносі черевики. Вельми дбайливо причесані шевелюри.

Я йду за ними й думаю про своє.

Тепер, по двадцятьох роках, можна судити по-різному. Хоч, признатися, я й досі толком не тямлю, як усе те відбулося. Можливо, відступаючи, німці навмисне залишили в нашому запіллі танкову групу. А може, наші частини самі обійшли її, щоб не затримувати темпів наступу. Вперед, не зважаючи ні на що, глибше у ворожий тил — було не писаним правилом кожної наступальної операції. А танки лишилися. Це найбільш вірогідне. Головне було оточити Кіровоград, поставити під загрозу розгрому десятки німецьких дивізій. Кому там турбуватися, що в якомусь місці нашого бойового порядку утворилася порожнеча, в яку залізли німці.

Для фронту це не було страшне, для армії так само. Дивізії було гірше. А от нам... Мені, неборакам-пораненим, як і заклопотано-безпечним тиловикам, це було питанням: жити чи померти.

Видимо, тоді я повівся все ж неправильно. Коли б знати, що буде далі, треба було криком кричати на весь степ. Надо-

кучати кожному начальству, не зважати, що могли поставити й до стінки, як панікера. Відомо ж, паніки на фронті боялися всі роки, починаючи з сорок першого. Стосовно неї були грізні накази, у тому числі й самого Сталіна. Підозра в панікерстві часом мала куди більш небезпечні наслідки, ніж реальна загроза з боку німців. Тому, як слід не з'ясувавши обстановки, командири до часу намагалися мовчати, сподіваючися, що начальству раніше донесе сусіда. Я ж у свідомому запалі несподіваної сутички про це тоді не подумав.

Людський потік з тротуару вливається у великий натовп на площі. Тут пам'ятник.

Хлопці попереду вправно й упевнено прокладають собі дорогу в натовпі. Ближче до пам'ятника. Там же вічний вогонь. Як звичайно, на могилі невідомого солдата. Ці слова завжди ріжуть мій слух, і я думаю: куди ж поділися відомі? Ті, що жили й воювали, погинули й поховані тут? З чиеї легкої руки так повелося, що невідомі захопили пріоритет у посмертній славі. Але чи не винне в тому недбальство живих?

На площі гомін і штурханина. Натовп стискається, подається вбік, пропускаючи до пам'ятника загін піонерів з прапорами. Лісовий дух хвої з вінків настроює на похоронний лад. Урочиста хвилина складання вінків. Людський гомін притихає. Гучніше гримлять марші з репродукторів. Біля пам'ятника чути якусь команду. Я думаю, чи не відбудеться мітинг? Хоч на мітинг щось не скидається — нема ні трибуни, ні організаторів. Дзвінким, добре поставленим голоском молода вихованка шкільної самодіяльності бадьоро читає вірш. Ніхто не забутий, ніщо не забуте. Гучно дзвенять над площею високі, повні оптимізму слова. Добре, дівчино!

Невідомо чого, я протискаюся між людьми до пам'ятника. Що я там хочу побачити? Скрізь — обличчя, обличчя, обличчя. На мене ніхто не звертає уваги. Тим ліпше. Я розумію, що знайти тут когось — безнадійна справа. Як голку в стозі сіна. І все ж лізу в середину. Гранітне підніжжя монумента завалене зеленню вінків. Скільки гілля хвої! На війні воно було супутником забитих у їх останньому шляху на землі. Його клали в могили. Часто замість домовин...

До вогню, одначе, не досягнати. Там піонери. Стрункі ряди білих сорочок і блюзочок. Яскраві червоні краватки. Вони салютують. Я зупиняюся в стисненій групі молоді. Хлопці і дівчата. Знову гостроносі черевики, закаблуки-шпильки. Пишні, плекані зачіски. І звідкись, з-під піджаків, з кишень — той розсип транзисторів:

А за вікном то дощ, то сніг,
І спати пора. Та ніяк не заснути...

Вони живуть своїм, куди більше їм близьким. І я їх розумію. Насамперед: проминуло майже двадцять літ. Багато хто нічого вже й не пам'ятає з того, що було в ранньому дитинстві. Багато з них народилися після війни. Війна для таких — абстракція.

З трудом я продираюся між щільними гуртами. Мені потрібен вічний вогонь. Нащо — сам не знаю. Хіба щоб наблизитися. У кожному вогні є незбагненна принада. Можливо, це інстинкт, вироблений у глибинах століть. У стародавніх вогонь був засобом життя, очищення й офіри. Тепер він символ вічного змісту. Мені хочеться тільки глянути на нього і тим приєднатися до пам'яті мертвих.

Не дуже ввічливо розсуваючи людей, я все ж пробираюся до обеліска. Правда, вогню майже не видно. Над хвоею прозорими хвилями струмує гаряче повітря. У широкому мовчазному колі замерли люди — дорослі й діти, чоловіки й жінки. Суворі погляди всіх скеровані в одну точку — символ великого змісту. Обличчя урочисто зосереджені. Вони вельми мудрі й вельми світлі, ці обличчя. Мені здається, я ніколи не бачив такими наших людей. Важко навіть повірити, що це звичайнісінькі обличчя, звичайнісіньких людей. Зрештою, тут ті, долю яких своїм важким тягарем причавила війна. Ледве розглянувшись, я вже все розумію.

Що ж, певно, я так само не буду тут зайвий.

Я витягаю голову з-за чиеїсь високої чорної спини і мовчки стою з усіма. М'якою позолотою поблискують карнизи й горорізьби пам'ятника. Навпроти, ніби мармурова скульптура, — нерухоме, скорбне обличчя жінки. Вона у великій чорній хустці, з-під якої вибиваються на чоло пасма зовсім білого волосся. Трохи далі, схрестивши на грудях руки, сидить інвалід у возику. І раптом я чую тихий голос того, що стоїть передо мною.

— Він який, вогонь? Справжній?

— Зовсім справжній, татку. Це з газу вогонь. Як на кухні в Кузьмичових.

Восьмилітній хлопчик смикає за руку чоловіка. Той, одначе, рівно стоїть, трохи схиливши голову.

— Великий?

— Великий, татку. Тільки вінками заклали — не видно.

— А вінків багато?

— Багато. На мазівський самоскид не вмістити.

— Самоскид він як «студбекер», так?

— Що?

Хлопець не почув або не розуміє невідомого слова. Я пояснюю:

— Багато вінків. Певно, на повний «студер» з верхом.

Чоловік обертає на півоберта побите порохом, конопате обличчя.

— Дякую.

Будь ласка. Хоч і не треба дякувати. Жорстоко помічені війною, ми й так чудово розуміємо один одного. Ми — побратими однієї долі. І мені робиться добре тут, у цій тісній лаві. На цьому стихійному мітингові без промовців. Хлопчик з-під батьківської руки з зосередженою цікавістю оглядається на незнайому людину.

Однаке — доброго потроху. Здається, бажання задоволене. Яюсь внутрішньо просвітлівши, я починаю вилазити з натовпу. Усе ж вічний вогонь на пам'ять про тих, хто загинув — це чудово! Коли б тільки вічність його не виявилася занадто короткою.

Здається, стосовно увічнення невідомих я помилявся. Пам'ять невідомого воїна в нашій країні, як ні в одній іншій, багатозначна й символічна. Напевно, ніколи в минулому народ не втрачав стільки невідомих солдатів, як у останній війні. І до того, нікому не відомо, скільки матерів не дочекалися з війни ні синів, ні повідомлень про їх долю. І лежать вони в землі невідомі. Герої й негерої з невідомими людству покутами й невідомими подвигами, невідомими долями й іменами. Тож хай буде благословенний вогонь їм на пам'ять!

Я рішуче вибираюся з площі. Однак це не просто. Уздовж тротуару ряди людей. Хтось клацає «зорким». Жінка на витягнутих руках високо підносить дитину. Хай бачить і пам'ятає малий.

За тротуаром ряд червоних газувальних автоматів. Біля них також люди. Брязкнув мідяк, повільно гуде залізне нутро, і автомат акуратно відмірює свою порцію. Намагаючись не ступати в калюжі на асфальті, — шукаю склянки. Біля крайнього автомата, закриваючи один одного, щось чаклюють двоє. Уже немолоді. На вигляд — колишні фронтовики. В обох у руках по склянці, але не виглядає, щоб з газованою водою. Той, що стоїть навпроти, перехопивши мій заклопотаний погляд, з фамільярністю підморгує:

— Одну хвилинку...

І ховає за автомат пляшку. Я спиняюся збоку й чекаю. Чоловіки тихенько цокають склянками. Один рослий, важкуватий, з буякового кольору обличчям. На його піджаку три ряди орденських колодок. Два — Червоного прапора, по одному Александра Невського й Вітчизняної війни. У другого, трохи молодшого, вилогу не нового рудого піджака важко відтягають дві Червоні зірки. Видно, пригвинтив спеціально для свята. Чоловіки з поспіхом п'ють. Крякнувши, заїдають сухою воблою. Старший, широкоплечий дядько, виразним жестом показує на мою ногу.

— Що, на війні?..

— На війні.

— Ну, а газівку п'єш? Чи не заробив? — похмуро попірає він і питає: — Трахнуло де?

— На другому Українському.

— Сусіда. Я з Першого. А цей з Ленінградського, — з тріском ламаючи воблу, киває він на товариша.

Я чекаю склянки, а він по павзі нагинається по пляшку. Широка його дебела рука наливає більше півсклянки.

— Давай! За тих, хто хоче, але не може.

— Ну що ви!.. Я не п'ю.

Він, вочевидки хмеліючи, готовий обуритися:

— Як то не п'єш? Тоді ти не фронтовик. Ти — залізничник.

У нього повільні рухи, безумовно командирський тон, важкуватий погляд людини, яка знає собі ціну. Молодший, навпаки, весь час сміючися очима, гризе вставними металічними зубами воблу й підморгує:

— Давай, друже! За російських Іванів.

Мені зовсім не хочеться пити, але їх фамільярна категоричність обеззброює. Хібащо за Іванів. Молодший виділяє кавалок вобли, і я поспішно, захлинаючися, п'ю. Як і на фронті. Випадкова чарка серед незнайомих сусід-танкістів або мінометників. Правда, там не було й сліду ніяковости.

— Ну і все! — схвалює старший. — Упорався. А казав, не п'ю. В якому званні?

— Я?

— Ну, відомо ж, не я.

— Молодший лейтенант.

— Зрозуміло. Ванька-взводний.

— Еге. Правда, і ротним був.

— Я так само. До Берліну виріс на дивізійного.

Солоний шматок риби пече в роті. Настроєм хутко опановує хмільна легкість. З репродукторів гремить «Священная война». Побіч лізуть, тлумляться, штовхаються люди. Однак ми не звертаємо на них уваги. Мене починає цікавити старший. Але стосовно дивізійного він, здається, «заливає».

— На дивізійного, кажете? Занадто високо.

— Високо? Гадаєш, до дивізійного не добрав? Так? Ану, порахуй. Один комплект роти — двісті осіб.

— Залежно, якої роти.

— Якої! Штрафної, звичайно.

— Штрафної?

Я з новою цікавістю поглядаю на цього чоловіка. Плечем він прихилиється до червоної стінки автомата.

— Ну й от. Двісті помнож на дванадцять. Дванадцять разів формувалися. Не рахуючи часткових поповнень. Дивізія!

Ну, може й не дивізія, але так само не мало. Я перший раз бачу людину, яка на фронті командувала штрафною ротою, і з

неприхованою цікавістю дивлюся на нього. Молодший розпечатує пачку «Біломору». Жінка в прозорій хустині, з мідяком у пальцях шукає склянки.

— Склянки вільні?

— Зайняті! — буркає старший.

— Пияки проклятуці!

— Цить, тітко! У нас поминки!

Тітка, одійшовши, погрожує:

— Ось покличу дружинників, тоді запам'ятаєте. У протверезник вас, алькоголіків!

— Що? Дружинників? Клич! Клич дружинників! — починає розпалюватися старший і погрозово ступає до автомата. Молодший, блиснувши металічними зубами, хапає його за руку.

— Кузьмичу, спокійно! Спокійно, Кузьмичу!

— Що спокійно? — кричить Кузьмич. — Ідіть ви... Давай ще пляшку!..

Молодший дістає з-за пазухи ще пляшку, і Кузьмич вправно відкручує голівку. Руки йому трясуться. Горілка через край склянки ллється на асфальт. Цим разом вони п'ють удвох і мовчки. Я думаю, що треба йти. Але Кузьмич, виплеснувши рештки горілки під ноги, підводить на мене почервонілі, невдоволені очі.

— Чого дивишся? Засуджуєш? Так? Засуджуєш? Дванадцять на двісті, думаєш, де? У землі. І думаєш злочинці? Дудки! З полону поприбігали. Не всиділи до кінця війни. От! Хто сьогодні герой? Берестейська фортеця і так далі! А я чотирьох з Берестейської фортеці на Сандомірському закопав. От! Тоді не питали, як у полон здався. Питали, чому не застрілився. Ясно? Ти, залізничник! — майже образливо закінчує він.

— Кузьмичу, спокійно! Тихо, Кузьмичу, — бере його за піджак молодший.

Кузьмич злими очима дивиться на мене. Здається, він уже забув, хто я, і готовий звалити на мене весь свій нагромаджений з війни гнів.

— Гаразд. Бувайте здорові! — кажу я. — Дякую.

Молодший хапає мою руку.

— Нема за що. Ти не ображайся. Знаєш, Кузьмич, він дуже добрий...

Я йду по тротуару і помітно шкутильгаю. Випивши, я завжди сильно накульгую. І я не ображаюся. Взагалі п'яні огидні. Особливо серед тверезих. Але цього «дивізійного» можна зрозуміти. Двісті на дванадцять! Мимоволі озвірієш. Особливо з часом. Коли все це устоїться й зміцниться в емоційній пам'яті. Тоді й замешаються криваві чоловічки в очах.

А Сахно? Чи бачить він своїх чоловічків? Тих, що погинули від нього й через нього?

Ні, я розмазня й боягуз. Треба було відразу ж затримати його, перевірити документи. Коли що, гукнути на допомогу людей. Стільки передумано про нього, а коли трапився врешті просто неймовірний, може, єдиний у житті випадок, я розгубився. Фронт-овик, називається!

Горілка пече нутро, каламутить мою свідомість. Кортить щось зробити, на щось зважитися. А я бреду, куди ведуть мене вулиці. Спочатку по проспекту, потім на перехресті звертає за ріг. Незабаром людський натовп на тротуарі розріджується. Раптом спалахнувши, вгорі запалюються ліхтарі. Їх матові кулі, як парами місяці, тьмяно світяться вгорі за рідким ще листям лип. Мірою того, як темніє небо, вони розгоряються.

7

Нескоро ще ми виберемося через кукурудзу в чисте поле з порозкиданими там і там скиртами. Я прислухаюся: звідкись доносяться голоси. Але це здалеку, і не пізнаєш навіть, свої то чи німці. У чоботі хлюпає кров, руки дубіють на морозі. Рукавиця лишилася тільки одна, і та, мокра від снігу, не гріє.

Німець бредє позаду, натикаючися на кукурудяне бадилля, часами чіпляється за нього й падає. Без окулярів він, напевно, став зовсім сліпий, і я, стиснувши від болю зуби, час від часу покрикую на нього. В середині в мене все горить від втоми й знемоги, спина мокра від холодного поту, серце важко б'ється у грудях.

Що ж це сталося? Як же це? — не можу я втямити. Як же це ми влізли в таку пастку, як дали заманити себе в засідку? Бідний Кротов! Мені то шкода його, то бере злість на нього. Зрештою, я лаю себе, комбата, старшину Шашка. Але що тепер зробиш? ..

Танки! Звідки вони взялися тут, і що мені, підстреленому, робити далі? Звичайно, треба якнайскоріше доповісти начальству. Треба вживати якихось заходів, не можна допустити, щоб у запіллі батальйону були танки. Це — розгром і загибель.

Але кому скажеш? Як на зло, ніде нікого з наших. Хоча б ті зв'язківці, вони помогли б. Тільки від зв'язківців давно вже й слід пропав. Навколо дрімотно лежить широкий простір степу, облитий яскравим світлом високого місяця, пересипається під ногами неглибокий сніг. Геть далі товпляться засніжені скирти. Нікому ніякого діла до нашої біди.

Я не можу стримувати гарячкової нетерплячості і все пориваюся бігти, щоб скорше натрапити на людей. Тільки нога моя все більше заходиться болем, я дуже шкутильгаю, і німець на чистому полі починає обганяти мене. Так ми добираємося до скирт, і тоді я бачу недалеко підводи. Глухо гуркочучи колесами,

вони помалу котяться кудись на край сніжного простору.

— Гей! Гей! — кричу я, відразу кинувшись підбігати. Ні, пропустити їх ми не можемо: це остання моя можливість, остання надія на порятунок від того лиха, яке нависло над батальйоном, а може навіть і над полком.

— Гей! Стій! Стій!

Передня котить собі, певно, ніхто там мене не чує, а задня, і правда, зупиняється. Але вона все ж далекувато, і я з усієї сили нестерпно довго шкутильгаю, розчовпуючи чобітьми м'який розсипчастий сніг. Мені все здається, що погонич не дочекається мене і от-от рушить за першим. Та все ж він терпляче стоїть, і ми з німцем добираємося до доріжки. У фурманці кілька чоловіка, всі мовчки й не дуже приязно вдивляються в нас. У мене від утоми захлинається серце.

— Там танки!.. У кукурудзі!.. — кажу я, підходячи до фурманки. Я тяжко дихаю, але намагаюся виглядати якнайспокойніше. Тільки це, видимо, погано мені вдається.

У фурманці мовчать.

— Танки! Німецькі танки. Розумієте? Де командир? Давайте до командира! — з запальною рішучістю жадаю я, врешті вилізши на дорогу. І тоді в фурманці хтось недовіжливо озивається жіночим голосом:

— Що, добре намахнуло? Може й контузія, га?

Ця нічим не прикрита іронія вибиває з мене рештки мого кволого спокою.

— Яка контузія! ? Ідіть ви до біса! Танки! Розумієте, німецькі танки! В кукурудзі!

На підводі заворушилися, хтось опирається об плече погонича й зіскакує на сніг. Це, виявляється, дівчина у козушку й шалці. Але я її не знаю, мабуть, фурманка не нашого, а якогось іншого полку.

— А ну, покажи голову!

— Та не голова! Ти ось ногу перев'яжи! В ногу ранило! — кричу я, втрачаючи терпіння від цього недоречного її спокою.

— У ногу?

— Еге! В ногу! Не віриш?

Я опускаюся в сніг. Стиснувши від болю зуби, щоб не завити, здираю з пораненої ноги чобіт. Там вельми мокро, і я перевертаю його халявою вниз — на снігу з'являється темна пляма крові.

Це, видно, переконає. Дівчина підносить голову і раптом завмирає в подиві.

— Чекай! А то хто?

— Німець. Не бійся, не вкусить: полонений! — роздратовано ледве не кричу я. Нога нестерпно болить, мокрі пальці хутко німіють від морозу, я вже готовий зненавидіти цю «помічницю смерти» за її недовір'я й повільність.

— Давай навіз! — каже вона. Потім упевнено бере мене під руку і звично прикрикує на німця: — А ну, поможи! Чого дивися, як Гітлер?

Німець несподівано розуміє і з незугарною делікатністю підхоплює мене під лікоть.

— Гаразд, ідіть ви! Я сам...

На одній нозі я скачу до воза. Там, виявляється, лежать на соломі ще двоє поранених. Один тихо стогне, одкинувши голову. Другий підвівся і запаленими очима на схудлому обличчі дивиться на мене.

— Отут, у куточок...

Дівчина з погоничем уможовнюють мене в самому задку фурманки. Потім вона спритно й туго перев'язує бинтами мою прострелену стопу. Але тут виявляється нова біда — чобіт на перев'язану ногу вже не лізе, та й біль такий, що немає сили витримувати це болоче обування. Марно помучившись з хвилину, я кидаю чобіт у солому. На снігу при дорозі лишається скривавлена онуча.

— Поцастило, — каже дівчина. — Ще 6 міліметр і — кістка пополам.

«Кістка, кістка! — мене дратує це її не потрібне тепер співчуття й марудливість. — Сам знаю — дополам... Кістка — не залізо...»

— Давай же хутчіше! — ледве не кричу я. — І німця посади!

— Нема куди! Хай біжить. Протрясється.

— Протрясся вже. Останній. Другого ухакали. І Кротова! — раптом пригадую я, і мимовільний розпач заливає серце. — Ех, Кротов, Кротов!...

У який уже раз я не можу погодитися, що так несподівано й недоречно гине людина. Просто цього не можна до кінця зрозуміти. Щойно був з тобою побіч, сварився, їв, ішов. І ось його вже немає... І ніколи вже не буде. Дівчина, вможовнюючися на своєму місці побіч погонича, здивовано озирається.

— Кротов? А що — Кротов?

— Забили. Що?...

— Кротова? Командира роти?

— Ну.

— А ти не брешеш, молодший?

Вона вперше насторожується, здається, перейнявшись моєю бідою й моєю тривоگو.

— Тільки мені ще й бракувало брехати вам. Гони в полк! Танки он за кілометр! — кричу я. — Ти розумієш чи ні?

— А ти не кричи! Командир мені знайшовся! — гнівається дівчина.

Я благально дивлюся на неї й думаю: «Ну, не буду, не буду кричати. Тільки давай же хутчіше! Рідненька, миленька, чи як

там тебе назвати». Дівчина мовчки, з осторогою позирає в нічний степ, ніби вслухаючися, потім штовхає боязко притихлоного погонича:

— А ну, поганяй!

І погонич добре гонить пару рухливих коней, з яких курить пара, і все озирається по боках. Фурманка то дрижить, рипить і підскакує на грудді нев'їждженої дороги, то зупиняється, застрявши колесами в сипкому снігу. Сидіти мені страшенно незручно, дубіє нога. Рана пече. Але й посунутися не легко ні на один сантиметр: я й так сиджу ледве не на самих ногах пораненого, який стогне, лається й з озвірілою ласкою благає дівчину:

— Катерино! Катю! Легше! Шкуродер ти, а не сестра... Легше! Ох!.. Ох, Катюшечко!..

Катя схиляється з передка, однією рукою притримує його голову і просить з тією незвичною на фронті пестливістю, яка завжди примушує отямитися:

— Милий, хороший мій! Ну, потерпи! Зараз уже. Зараз...

І тут таки, повернувши обличчя до німця, який стомлено дихає за фурманкою, кричить:

— Швидше! Німчура клята! Швидше!

Я мовчу, нічим не зраджуючи свого ставлення до цих її вигуків. І, мабуть, тому вона витлумачує:

— Якби моя влада, я б його — бігом прогнала до Берліну і назад. На Колиму б його, пса! За наші муки! Хай би померз, спокутував, що російський народ покутує.

Потім з твердістю людини, яка привикла, щоб її слухати, тихо кидає погоничеві:

— Поганяй!

І тут таки нахиляється до пораненого:

— Потерпи вже. Потерпи, миленький!

Я й сам ледве витримую, нога не тільки болить, а ще й дуже мерзне під полою шинелі. Треба тільки якось витримати до села. Там штаби, командири, вони щонебудь придумаютъ.

8

Село з'являється несподівано. На місячній білості під горою — довгий розкиданий ряд білих мазанок. Біля них загородки з плотів, зарості вишняку на межах, там і там мирний поблиск віконець, гуркіт машин і голоси. В селі свої. Правда, мене трохи дивує така мирна ідилія під носом у німців. Але це ж запілля. Полки, видно, наступають не погано, попереду танки, артилерія: чого тут боятися?

Дорога стелеться вниз, торохтить, гуркоче фурманка, у Бога, Христа й мати лається неборака поранений. Навіть другий, спокійніший, підноситься на лікті з-під шинелі, і на його білому,

неприродно заштитненому обличчі відбивається гримаса муки. Катя на передку заїкуватим від стрясання голосом заспокоює:

— Зараз, зараз, рідненькі... Зараз...

Ми спускаємося по схилу і, трохи тихше проїхавши коротеньку, обсажену вербами греблю, повертаєм у вулицю. Однак по вулиці не пройдеш: попереду довжезним кузовом перегородивши дорогу, гуркотить величезний «студбекер». Шофер, прочинивши дверцята, наполовину висувається з кабіни і помалу суне назад. Біля плоту спиною до нас звивається хтось у козушку і охриплим, знервованим голосом командує:

— Ліво керма! Ліво! Ще ліво! Давай, давай!..

«Студбекер» сунеться в занадто вузькі для нього ворота, тяжкими колесами вдавлює сніг, і раптом обмазаний глиною пліт з хрустом лягає на землю. Чоловік у козушку змахує кулаками.

— Куди даєш? Куди даєш, собачий сину! Де твої очі? Де твої очі, питаюся?

Він з люттю підскакує до кабіни, здається, от-от кине́ться на шофера. Але не кидається, і шофер, на диво спокійно для такої ситуації, басом відповідає:

— У лобі очі, товаришу капітане.

— У лобі? — дивується капітан. — Хіба вони в тебе в лобі? Давай уперед!

— Стій! — кажу я, під'їхавши.

Погонич притримує коней. Катя зіскакує з передка.

— Товаришу капітане!

Капітан не чує, чи не хоче чути. Відступивши на крок, він знову командує шоферові:

— Вперед і право керма! Ще, ще право! Давай, давай!

— Капітане! У степу танки! Кому доповісти?

Катя цільно підходить до командира. Я злажу з підводи й на одній нозі так само скачу до нього.

— Товаришу капітане! Там німецькі танки! — сподіваюся я збентежити його цим повідомленням. Але капітан ніби й не чує.

— Право! Ще право! Так, так! — капітан присідає, зазираючи під кузов машини. «Студбекер», воркнувши, починає в'їздити в двір.

— Що? Танки? Багато? — і відразу ж до шофера: — Давай, давай! Пройшло! — з полегшенням оголошує він і тільки тоді ніби вперше зауважує мене з Катею.

— Танки німецькі! Ви чуєте? — кричить Катя. — Ось як ударять, буде вам тоді «давай, давай».

— Що? — дивується капітан, і захриплий голос його знову робиться лайливий. — А що ви мені кричите? Я що, — ІПТД (розвідний протитанковий дивізіон — ред.). Ідіть в арtpолк і доповідайте. Мені наказано, я ДОП (дивізіонний обмінний пункт — ред.) розвантажую.

Він розвантажуює ДОП! Ось вони як уріжуть до ранку — буде тоді ДОП!

— Товаришу капітане!

Катя махає рукою.

— Та ну його, молодший!

Вона вскакує в передок, я звалююся в фурманку. Погонич огріває коней і, об'їхавши «студбекера», ми мчимо нічною вулицею. А в селі так по-вечірньому утульно й мирно, що мені аж страшно робиться. Я вже передбачаю, чим може скінчитися ця ідилія. Ні, що б не було, треба знайти командирів чи штаб.

В одному дворі, щільно притиснутий до стіни, стоїть «вілліс», біля якого мовчки порпадають двоє, — мабуть, знімають своє майно. Де «вілліс», там завжди начальство, і тому, зауваживши машину, Катя відразу спиняє фурманку.

— Сиди, молодший. Я сама.

Я лишаюся на возі, а вона біжить у двір і щось тлумачить тим двом. Невдовзі вони всі виходять на вулицю і йдуть до фурманки.

— Ось молодший лейтенант наткнувся... Командира роти забили, — каже дівчина й змовкає, з надією поглядаючи на чоловіка.

Я так само вдивляюся в нього, — цей високий, підперезаний по шинелі мужчина, на плечах широкі з двома пасками погони. Інших знаків там не видно, але він у вушанці: майор або підполковник.

— Де ви бачили танки? — спокійно звертається він до мене.

— У степу, товаришу підполковнику. — (На всякий випадок я беру більше з можливого, за це не ображаються). — Кілометрів три звідціль. Штук з дванадцять стоять цівками сюди.

— Ви гадаєте, це німецькі?

— Німецькі, — кажу я. — Нас обстріляли. Командира роти забили. Ми ось ледве втекли з полоненим.

Підполковник мовчки оглядає мене, потім німця, який терпляче стоїть коло фурманки і трясеться від холоду.

— Так. Добре. Можете їхати, — поміркувавши, каже командир.

Біля нього мовчки чекає другий, у ватянці, — мабуть, шофер або ординарець. Мало що тямлячи в цьому дозволі, я питаюся:

— А куди полоненого здати?

— Полоненого в Іванівку. Згідно з розпорядженням командуючого, збірний пункт для полонених в Іванівці.

— Так тут усі поранені, — каже Катя. — Візьміть ви німця.

— Ні, відставте в Іванівку, — спокійно, але з неухильною твердістю каже командир. — І, до речі, повідомте там про танки. Скажіть, підполковник Стах послав, — несподівано наказує він.

От тобі й маєш! Ми — їм, а вони нам. Домовилися! Отримали наказ! Підполковник з тим, що у ватянці, відходять з дороги під стіну хати й закурюють. Ми стоїмо на місці й збентежено поглядаємо на них. Чути, як той другий стишено пропонує начальникові:

— Мабуть, треба змиватися... Ну їх до біса, ті танки. .

Я не чую, що відповідає підполковник. Вони хутко вдвох ховаються в дворі, і тоді я лаюся. Щось у мені надривається. Витримка моя на цьому урвалася, я готовий обуритися й кричати — що ж це робиться? На возі стогнуть поранені. Катя так само лютує:

— Тиловики кляті! Концентратів об'їлися — не проб'єш! Хоч рятуй кричи!

— Поганяй! — кричу я на погонича. — Поганяй!

Погонич знову жене. Мене охоплює нетерпіння — чорт з ними, поїдемо в Іванівку! Тільки де ж вона, та Іванівка? Як її знайти вночі, і скільки на те піде часу! А тут ще два небораки на підводі!.. І німець, що трухикає ззаду. І моя мокра від крові нога, яка вже задубіла й німо болить від рани й морозу...

На повороті вулиці ми ледве не збиваємо з ніг кількох бійців. Рятуючись від коней, вони, лаючись, стрибають на призьбу хатини. Один притискається до плоту, і з гарної цигейкової шапки на голові, а особливо з торбинки при боці, я пізнаю в ньому командира. Я хочу зупинити фурманку, але вона зупиняється сама — це він зі злості хапає за оброті коней і завертає фурманку поперек вулиці.

— Стій!

Голос його лютий, удавано-нетерплячий, здається, така зустріч зовсім не до речі. Але тепер це мене мало турбує: що там делікатність, коли в запілля прорвалися танки! Я хочу йому кричати про них, та він випереджає мене:

— Хто ви? Чия підвода?

— Та поранені! Не бачите хіба? З батальйону Шароніна, — відповідає Катя.

— Товаришу командире, — кажу я. — Треба якось передати в штаб, у розвідвідділ... Комдивові. У степу недалеко танки. Німецька засідка.

Командир усе це похмуро вислухує, підходить до воза, заглядає в нього і, ніби не чуючи моїх слів, тоном, який не допускає заперечення, наказує:

— Злазити всім!

— Ти ви що? — схоплюється на передку Катя. — Ви що: тут тяжко поранені!..

— Санінструктор, так? До мене, санінструкторе! Ви, поранений, так само! — не звертаючи уваги на заперечення, звертається він до мене.

Звідкись біля нього з'являється автоматник, тепер їх уже двоє. Командир стоїть на два кроки від мене, грізний і неблаганний, як генерал. Я вдивляюся в його плечі, намагаючись визначити звання, але там нічого не зрозумієш. Угорі сяє місяць, і мені не видно його обличчя, затіненого шапкою. Але я вгадую, що це обличчя не обіцяє добра.

— Повторюю: санінструктор, ви — з забінтованою головою, погонич і ви, — киває він у бік німця, — ідіть за мною.

Нічого не вдієш. Катя перша зіскакує з передка. Неохоче залишає своє місце погонич. Тримуючися за ребрини фурманки, злажу й я. Командир ступає наперед.

— Марш у помешкання!

Я думаю, що це безглузда — не більше. Куди він нас поведе, і що ми йому тут зробили? І я хочу витлумачити:

— Ви розумієте: танки. Ми спішили доповісти. За якусь годину вони можуть бути тут.

Командир оглядається.

— І попрошу помовчати, поки вас не питають...

— Ну, пішли, подумаєш! — зі злісною рішучістю каже Катя і йде у двір. За нею тягнеться погонич, потім німець. Я, тримаючися за пліт, на одній нозі скачу слідом. Біля фурманки з двома пораненими лишається автоматник.

Командир веде всіх через двір, потім у темні сіні і відчиняє двері в хату. На прилавку тьмяно горить каганець, вікна завішені якимось шматтям. Кілька малих полохливо кидаються на піч, і незабаром з-за комина з'являються їх полохливі й зацікавлені мордочки.

— Прошу документи! — каже начальник, підходячи до каганця. Я вдивляюся в його плечі — от тобі й маєш! Тільки капітан, а постава ніби генеральська — не менше... Стільки затято удаваної суворости!

— Прошу! — з готовістю, але й з стриманим викликом каже Катя і лізе за пазуху.

Стримуючи в собі недоречний тут гнів, я намагаю під шинелею нагрудну кишеню і дістаю своє посвідчення. Наш погонич, досить літній, з селянським обличчям дядько, без поспіху розперізується і довго порпається, поки знаходить у нетрях свого одягу загорнуту в папір червоноармійську книжечку. Хвилину капітан мовчки вивчає наші документи. На його чорнявому обличчі — суцільна суворість службіста. Врешті він підводить обличчя, обводить нас пильним підозрілим поглядом і зупиняється на четвертому — німцю.

— А ви хто?

— Це німець, — кажу я. — Ми ведемо його на збірний пункт. В Іванівку.

Я думаю, що він зараз таки причепиться до мене й полоненого, документів на якого в мене нема ніяких, а його лишилися в батальйоні. Мабуть, тому винен я. Одне чого хто думав, що мое конвоїрство обернеться таким чином! Але капітан, здається, не має наміру надто чіплятися до полоненого і складає до купи наші папери.

— Де ви бачили танки? — питає він мене, похмуро стоячи над самим каганцем. Виразним жестом він засовує руки в кишені шинелі.

— У кукурудзі. За три кілометри звідділя.

— Кому ви про це доповіли?

— Та тут доповіси!.. — з запалом випереджає мене Катя. — Тут у вас всі мужчини мішком прибиті.

Вона так вільно й незалежно тримає себе перед цим придоро-капітаном, ніби він зовсім і не начальник. Я, на жаль, так не можу і скулено стою, прихилившись до лавки й підігнувши свою прострелену ногу.

— Двом чоловікам доповідали, — кажу я. — Капітанові з ДОПу й одному підполковникові.

— Так от зарубайте собі на носі, — суворо каже капітан. — Щоб більше ні слова! Зрозуміли? А то — паніку мені розпустили! Як у сорок першому. Я вам покажу танки! — закінчує він недоречною погрозою.

— До чого тут паніка! — сварливо каже Катя. — Ми доповідаємо. Що ми, на всю вулицю кричимо, чи що? Та тут у вас хоч голоси — ні до кого не дійде...

Капітан вислужує її слова й залишає їх без жодної уваги. Звертається до мене самого:

— Ви зрозуміли, молодший лейтенанте? А тепер марш звідсіля! — похмуро наказує він і трохи м'якше додає: — У третій від церкви хаті збір поранених.

Він віддає наші книжки й опускає руки по швах.

— А полоненого? — питаюся я. — Візьміть у нас полоненого. У мене ось, нога...

— Я не конвоїр! — відповідає капітан. Я розгублено стою, починаючи розуміти, що й від цього більше нічого не здобудеш.

Помовчавши, ми нерішуче повертаємося до порога і через темні сіни, мацаючи холодні стіни, вибираємося надвір. Морозний сніг порипує під ногами.

— Ну і чорт з ним! Поїхали! Про тих треба подумати. А то загнуть, чого доброго, — каже Катя і прямує до фурманки.

Що робити далі — хто його знає? Мабуть, треба б насамперед пригасити свою гарячковість, охолонути нутром, заспокоїтися чи помиритися з тим, що сталося. Знову ж щось треба робити з моєю ногою, стогнуть у возі поранені, волочиться цей полонений... Та й що я ще можу зробити в такому стані — чи не досить уже доповідати, чи не надмірна така моя схвильованість? Ще справді назвуть панікером і заарештують. Невже ж ці командири, з якими я зустрічався, не зроблять нічого? Усе ж тут, мабуть, є якийсь зв'язок, повідомляти, кому треба: вживуть які заходи проти тих танків. Не може ж так бути, щоб така обставина нікого не схвилювала. А може, командування вже знає про все це? Може, так і було передбачувано в пляні операції? Тоді даремно я так непокоюся, галасую, ніби якийсь панікер. Тоді, мабуть, треба б перш за все перев'язатися як має бути, та обігрітися, та збути кудись цього німця. Тільки куди його дінеш?

Хата, де розмістилася санчастина, зустрічає нас привітним вогником у двох вікнах (третє, вибите, заткане оберемком соломи) і — піснею. Хтось на все своє захрипле горло натужно кричить під не дуже доладний басовитий гул кількох струн гітари:

Шаланды, полные кефали,
В Одессу Костя привозил,
И все биндюжники вставали,
Когда в пивную он входил.

Знаку чи прапорця на хаті ніякого нема. По подвір'ю так само не можна пізнати, що тут санітарна частина. Але, як казав капітан, ця третя хата від церкви, що здаля скромно відсвічує білими стінами, і Катя спиняє коней. Погонич зіскакує на сніг, злазить з передка Катя. Я так само викульгуюся з фурманки, киваю німцеві: «Ком!» і на одній нозі скачу до відчинених у сінці дверей. Полонений боязко йде побіч. Катя намацує в сінцях клямку.

Пісня відразу обривається. У куті й на причіпку лихоманково блимають вогоньки двох «катюш». Угорі клубочеться шар диму, а по кутах — не подоланий каганцями морок. Різкий дух свіжих бинтів, крові й прокислий дух шинелей шибають у ніс, даючи тим переконатися, що хатою ми не помилилися.

— Братва, рама! До сховку! — по секундній павзі в фальшивій тривозі вигукує чийсь голос.

Слідом за Катею я пропускаю німця й перескакую поріг. Першим впадає в око, певно, той самий гітарист. Витягнувши на ліжку біля порога обкручену бинтами ногу, він завмирає з гітарою в руках і, зблиснувши свавільними очима, впирається по-

глядом у Катю. У куті на соломі сидять ще поранені. Хтось ледве не до пояса сповитий бинтами — і груди, й голова, й обличчя — мабуть, обгорілий.

— Дурний! — кидає Катя до гітариста. — Чого галакаєш? А ну, встати! Хто старший?

Гітарист, не випускаючи гітари і не зрушуючи з місця пораненої ноги, усім тілом обертається до Каті. Під накинutoю на плечі курткою десантника тихо побрязкують медалі. На столі завмирає велика зламана тінь.

— Відставити! Уже навставалися! Тепер усе! Крапка! Амба!

— Хто старший, питаюся?

— Старший? Був та весь вийшов. До начальства. Хочеш — буду я?

— Обійдемося без такого. А ну, злазь! — Катя безцеремонно тузує його за рукав. Куртка сповзає — на погонах сержантські нашивки. — Тут важких положимо. Де санітари?

— Стій, рижа! Не чіпай! Я контужений! — з блазеньським виглядом придурюється гітарист і, змінивши тон, з силою б'є по струнах. — Санітари! Гей санітари!

Звідкілясь з-за перегородки, відхиливши коц, виходять двоє в непідперезаних шинелях. Один високий і худий, другий низенький — обидва літні, рахманні, видно, недавно мобілізовані дядьки.

— Внести важких! Та швидко! Давай носилки!

— Внести! — видно, вже відчуюючи себе начальством, наказує гітарист і тидькає на санітарів пальцем. — Ти й ти! Цей їхній допоможе, — показує він на полоненого і раптом збентежено моргає очима. — Ого, Гансик! Братва, Гансик! Ййбогу! Айн, цвай, — бітерфляй... Ком!

З кутів усі обертаються до порога. Оббинтований неприродно випростується, ногами скидає з себе кожушок і викидає наперед руки, так само завинені по лікті бинтами.

— Німець? Зараз же коцнути! Коцнути к чортовій матері! — з надривом викрикує він. Другий, що лежить побіч, щось примовляючи, прикриває його кожушком. Сержант хутко зіскакує з ліжка і, несучи перед себе випростану товсту, як поліно, ногу, підступає до німця.

Я попереджаю:

— А ну, спокійно! Це полонений.

— Ну, звичайно, спокійно. Пощо поспішати. Устигнем! — з недоброю кривою усмішкою каже сержант і з нарочитою поважністю бере німця за кінці відкладного ковніра. — Він же добрий. Він же свідомий. Гітлер капут? — уїдливо питає він.

— Гітлер капут, — не дуже впевнено, але з готовістю погоджується німець. Сержант, усе з тією ж посмішкою на обличчі, обертається до інших.

— От бачите! Він добрий. Знайшов учора нашу афішку, що перед наступом кидали, прочитав і перевиховався. Люблю перевихованих гансиків. Трофейчики, звичайно, всі вичинили. Ур нема? — миролюбно питає сержант і впевно мацає німця по порожніх, уже обвислих кишнях мундира. — Ну, звичайно...

Сержант глузливо смикає за довгий дашок німцеву шапку, яка туго налазить тому на очі, і йде назад до ліжка. Німець без образи поправляє шапку, а я переходжу від порога і опускаюся під стіною на край соломи. Більше тут нема де сісти. На єдиному ослоні при стіні хтось лежить, лежак дістануть тяжко поранені. Гітарист укладає ногу на край ліжка і бере гітару.

— Я так думаю, — каже він до мене, безладно затренькавши струнами. — Який сенс німцеві воювати з нами? Ну, що користи: увірветься коли в траншею, що він знайде? Фігу. Хібащо онучу брудну на бруствері. А в них! Ого! Скільки в них барахла різного лишається. Як так, коли наказ «Вперед», лечу, як скажений. А що? Сподіваєшся на трофейчики? Схопиш, а в них вошей багато, холера!

З відчинених дверей шутають хмари холоду — санітари вносять поранених. Катя вкладає обох на лежак, укриває дірявими шинелями.

— Полежете до завтра. Уранці відправка в шпиталь. Доктор сказав.

Один з них, певно, вже доходить — очі напівзаплющені, ніс загострився, з опалих грудей рветься важкий пузиристий хрип. Другий переривчасто стогне, змагається з муками і, повернувши набік голову, неуважно оглядає людей.

— Братку, скрути потягнути, — каже він до сержанта. — У кишені там, братку... І папір...

Сержант з готовістю відкладає гітару.

— Коли ласка, батьку. Це можемо. Поки руки цілі. Звідки будеш, земляче?

— Воронізький я.

Поранений робить рух щелепами, ніби ковтає слину. Погляд його неспокійно блукає по темній стелі хати.

— Ну, так зовсім земляки... Що Воронеж, що Ростов — одна Росія. На, потягни, полегшає, — з добрістю запевняє він і питає: — Піхота?

— Піхота, — видихає з натяжку поранений і засмаглими губами знову ловить цигарку.

Німець ніяково тупцює біля печі, не знаючи, де приткнутися. Він поводить розважно, трохи боязко. Я відчуваю це й кличу його до себе:

— Ком! Іди сюди. Нічого стовбичити.

Він розуміє і, підбравши довгі ноги, незугарно сідає побіч на

земляній підлозі. Очі його тривожно ковзають по мені, по сержантові і зупиняються на його гітарі. Катя біля причіпка при тьмяному світлі «катуші» порпається в медичній торбі — рихтує ліки. Сержант з силою щипає басову струну і невлад, фальшиво починає заспів солдатської пісні:

Первая болванка попала в бензобак...

— А ну, припини своє теревенкання! — суворо кидає від причіпка Катя.

Хтось з кута добродушно перечить:

— Хай грає. Може, біль трохи заглушить.

Сержант енергійно відкашлюється, збираючися заспівати, як не ліпше, то в усякому разі голосніше.

Первая болванка попала в бензобак,

Вылез я из танка сам не знаю как... —

знову фальшиво починає він, видно, розуміє це і, зустрівшись з поглядом німця, злісно обриває заспів.

— Чого баньки вирячив, фріце? Не подобається? Хіба можеш ліпше? Що взагалі можеш, фріцівська мордо?

— Немножко, — раптом виразно вимовляє німець і простягає руку до гітари. Сержант, набичивши голову, з півхвилини дивиться на нього з лютою збентеженістю. Ніби вирішуючи, чи варто серйозно брати його просьбу.

— А ну, а ну! Уріж... Подивимось, що ти вмієш. Ну! Давай! Дми! — несподівано вирішує він і віддає гітару.

Німець делікатно бере її, уможує на колінах і, тихенько перебираючи струни, лівою рукою підкручує щурпи. У куті знову схоплюється забинтований. Він нічого не бачить і крізь ледве стримуваний біль кричить з розпачем у голосі:

— Ага, фріц? Це фріц? Чому ви його не заб'єте? Забийте фріца!

Той другий, його сусіда, підводиться і легенько, як малюго, кладе його на спину.

— Гаразд, тихо... Я його сам. Ви почекайте...

Очі цього чоловіка з-під насуплених брів при непевному світлі «катуші» недобре блискають у бік німця. Обгорілий корчиться в муках, стогне, заціпивши зуби. У хаті, одначе, на нього не звертають уваги.

Німець повільно настроює гітару. Ми всі з затаєною цікавістю дивимось на нього — все ж не часто бачиш, як фашист управляється з музикою. Цікаво, що в нього вийде! У сержанта на вузьколобому обличчі вже не посмішка, а притаєна до часу погроза. Мені здається, коли німець чимось не догодить, то йому

вже не пробачать — доведеться тоді боронити. Тяжко поранений на ліжку повертає набік своє зблідле обличчя і з мученицькою нетутешністю в півзаплющених очах так само сочить за німцем. Все ж він чекає чогось, і це чекання на коротку мить ніби приглушує його муки. З дівочою цікавістю коротко озирається від припічка Катя і жмуриється. Чомусь я починаю хотіти, щоб німець справді загравав щось непогано. Мимоволі я хочу співчуття до нього в цій хаті. Все ж таки він «мій» німець.

І справді, він хутко підстроює гітару і трохи притишено, але легко й спритно бігає по струнах. Простенький, усім відомий мотивчик, як струмок, розливається по хатині:

Синенький скромный платочек
Падал с опущенных плеч . . .

Оце диво! От тобі й німець! Грає наше, російське, як справжній завзятий русак. І поранені, дивись, затихли всі, жоден не мовить слова — слухають. Сержант з самого початку втрачає свій погрозливий намір. Хтось у куті притишено зідхає, опісля схлипує — ого, плаче! Це, здається, обгорілий. Ну, але що зробиш. Що ми всі тут, у цій хаті, можемо зробити, крім того, що витримувати свій біль. Хто більше, хто менше, хто на день-два, хто на багато місяців. Попечене ж болітиме до самого кінця, поки не заживе — нема гіршого болю від опеченого. Тепер нам одне — треба звикати до болю, думаю я. Там, у степу за Кіровоградом, наступають, оточують, відбивають атаки, визволяють села й містечка, а ми тут — суцільна концентрація болю. І як досі не додумалися використовувати його енергію, акумулювати, консервувати, перетворювати на інші види? Скільки її, нелюдської й болочної, пропадає безслідно у цій війні! На жаль, тепер, як і тисячі літ на землі муки — особиста справа кожного. Тому плач, вояче, не соромся. Кажуть, від плачу стане легше! І не чіпляйся до німця. Дідько з ним, хай живе, все ж і він — людина. Бач як грає . . .

Німець тим часом кінчає грати. Сержант збентежено подається назад, зручніше вмоцнується на ліжку в ногах пораненого і зсуває на чоло пом'яту, з розтопиреними вухами шапку.

— Здорово, шельма! Нічого не скажеш!

— Добре шпарить! . . . — стримано схвалюють у куті. — А ну, ще щонебудь!

Німець легенько торкає пальцями струни, пробуючи їх звучання. Сержант подобрілими очима розглядає його зверху. Видно з усього, цією грою німець похитнув їх звичну грубувату самовпевненість і розбудив почуття звичайної людської цікавості.

— Ти хто? Фашист? — питається він, вглядаючися в німця. — За Гітлера?

— Гітлер капут! Гітлер пльохо, — швидко відповідає німець звичною фразою.

Я поглядаю на нього й відчуваю, як щось у ньому змінилося, ніби ожило. Погляд набирає природности й перестає бігати по обличчях. Стишена увага росіян заспокоює його.

— Оце я розумію, — каже сержант і безцеремонно, але без погрози ляскає його по плечу. — Що, сам здався? Сам плен ком?

— Я, я. Сам, — стверджує німець.

— Правильно. Схвалюю. Дай п'ять. — Сержант коротко стискає за лікоть його зайняту гітарою руку і вже зовсім дружесно пропонує: — А ну, врж ще щось! Ну оцю: «На позицію девушки провожала бойца...»

— Огонек! — здогадується німець і швидким горловим голо-
сом без слів закінчує мелодію. Задоволений його кмітливістю, сержант схвалює:

— От, от!

Незабаром німець зовсім непогано грає «Огонек», і я тільки дивуюся його здібності до наших пісень. Сержант хрипко підтягує, а мене горне в солодкий, млявий, липкий сон. Я відчуваю: не треба піддаватися йому, мало що... Тривога в душі якийсь час змагається з сном, але невдовзі, здається, він усе ж долає все — і клопіт, і тривогу, і мій біль у нозі...

10

Щось мене непокоїть, болюча тривога, я підсвідомо впадаю в спокійну млявість забуття, де нічого і — сон... Але це щось міцніше за мене, за втому, воно вириває мене з солодкої відсутности і я прокидаюся. Тільки де я? Якись люди, тривожний гомін, далекі й близькі голоси. І раптом крізь сонну безтямність про-
ривається одна фраза, яка відразу вертає мене до тями:

— Молодший! Гей, молодший! Твого німця забирають...

«Німця? Якого німця?.. Ага! Це ж я в санчастині». Я підводжу важку голову. Насупроти — в хаті, усе в тому ж присмерку «катуш», «мій» німець і обабіч нього двоє: один у шинелі, дру-
гий — у козушку.

Це Шашок і Сахно.

Сахно обертається на голос, потім — до мене. На його виго-
леному обличчі під низько насунутою на чоло чорною кубанкою сувора завзятість невимовного виконавця закону.

— Ви куди? — захрипло кажу я. — Це — полонений.

— Молодший, не давай! Хай самі в полон візьмуть, — під'ю-
джує з ліжка сержант. Сахно суворо оглядає його.

— А ну, замовкнути! Вас не питають, товаришу сержанте! —

І до мене — трохи тихше, але все тим же тоном наказу: — Васі-
левічу, ходімте з нами!

— Куди він піде? У нього нога!

Це — Катя. Вона тут таки, за їхніми спинами, у миготливому
світлі «катушці». Я бачу її світле, розсипане по голові волосся і,
не розуміючи ще, в чому справа, але відчуваючи, що мені не тре-
ба піддаватися цим двом, кажу:

— У мене нога. Ось.

Сахно скидає на мене недовірливим поглядом, але більше ні
слова не каже і обертається до німця.

— А ну, вег!

Шашок відчиняє двері. Сахно легко пхає в них полоненого,
який вочевидки міниться на лиці і, ні на кого не глянувши, ви-
ходить.

Взяли — хай, мені його не шкода, тільки розв'яже руки. Од-
нак, пораненим, яких, до речі, прибуло в цій хатині, самоправ-
ство цього чоловіка чомусь не подобається.

— От тобі й награв! Треба б сидіти та сопіти у дві дірки.

— Повели і шльопнуть...

— Факт, шльопнуть.

— А хто це? — наївно питається хтось з кута. Йому, одначе,
ніхто не відповідає. Катя від порога махає рукою, даючи тим
знак замовкнути. Усі насторожено прислухаються, я так само.
У синцях чути якусь вовтузню, через щілини в дверях мигає світ-
ло ліхтарика, доносяться стишені голоси:

— Повернися, скоро!

— Тримай!

— А ну, подивимося в чоботах...

— Кишені обшукав? !

— Порожні. Усе обчистили.

— Гаразд. Дідько з ним...

Сержант крутиться на ліжку й плюється.

— Стервятники! — півголосом лається він. — Якби моя вла-
да — я б їх...

Катя натягає на голову шапку і підперезує кожушок. Її очі
несхвально косяться на сержанта.

— Чия б гарчала, а чия — мовчала. Сам такий.

— Я такий? Я не такий! — розпалюється сержант. — Я кров
проливав. Коли що — я кров'ю плачу. А ці? ..

— Гаразд, мовчи вже. Наплатився...

Кругле рябувате сержантове обличчя розпливається в жартів-
ливій усмішці.

— Ти мене не чіпай, рижа... Я лютий і контужений.

— Хамло ти! — просто оголошує Катя, виразно ворухнувши
русявими бровами. В очах її, одначе, грайливість. Видно з усьо-

го, цей шорсткий десантник, всупереч усьому, їй подобається.

— Рижка! Ех ти! . .

Сержант робить блискавичний випад, хапаючи Катю. Але вона з виляском б'є його по парусиновому рукаві куртки і всміхається.

— Одчепись, хамло!

Вона проривається до дверей, але не встигає вийти, як двері відчиняються. На порозі знову з'являється німець, за ним уходять ті двоє. Кубанка в Сахна зухувато зсунута на вухо, колючий погляд підозріло бігає по обличчях людей, ніби говорячи: «А ну, що ви тут без мене думали?» Мигнувши скуди-туди ліхтариком, він підступає до мене.

— Ви що, зовсім не можете? І встати не можете?

— Ні, чому . . .

— Тоді встаньте.

Я трохи дивуюся, нащо йому здався, і пробую встати. Нога чомусь обважніла, пов'язка набрякла кров'ю. Десь у глибині рани смикає, — здається, цієї ночі перев'язати її не доведеться. Але куди це він мене поведе?

— Зброю брати?

— Не треба.

Я кладу на солому свій ППС, який мені, одноногому, досить таки заважає, і опираюся об чийсь шинельну спину. Сахно певно мигає ліхтариком по обшарпаних стінах мазанки. Яскравий кружлячок світла спиняється на завішеному коцом проході.

— А ну, пройдімо туди!

Слідом за ним, хапаючися по черзі за лежак, ослін і стіну, я доскакую до перегородки. Капітан одхиляє коц і, посвітивши ліхтариком, проганяє звідси двох сонних пораних. Ми зупиняємося коло заставленого селянським посудом столика. Сахно кидає Шашкові:

— Давай світло!

Шашок з жвавістю пильного підлеглого хутенько вносить «катюшу», обсипану біля гнота сіллю. Ставить її на перевернуту миску і звично примощується на лавці. Я сідаю в кінці столу.

Сахно вилучає ліхтарик.

— Давно тут?

— З вечора.

— А ногу де поранило?

— У степу. Де на танки напоролися . . . Він же знає, — киваю я на Шашка. Той, однак, не ворухне й бровою, ніби й не знайомий, ніби й не був з нами в тій кукурудзі. Байдужий до мене, він хвилину порпається в польовій торбі, викладає з неї папери.

— А де Кротов? — раптом питає Сахно і, вирячивши очі, не моргнувши, дивиться на мене.

— Кротов забитий.
— А двоє полонених?
— Ті, певно, втекли. Хоч один так само забитий. Лишився в кукурудзі.

— Забитий? — уїдливо перепитує Сахно.

Я непорозуміло заглядаю в його яскраво освітлене «катушою» обличчя. На ньому маска стриманої до часу підозрілості й недовір'я.

— Забитий, факт.
— Ким забитий?
— Ну, німцями. Ким же ще...

Сахно киває Шашкові:

— Так, записуй.

Той розгортає на столі якийсь бльокнот у дрібну бліденьку лінійчку і з чорним німецьким орлом на обкладинці. Бльокнот трофейний, це певне, але я чомусь затримую погляд на тому огидному орлі з ніби підрізаними, стилізованими крилами. Усе це викликає в мені неусвідомлений ще протест.

— Значить, полоненого німця забили німці? Так? І Кротова так само забили німці?

— Ну, звичайно.

— А ну, розкажи докладніше.

— Що розказувати! Он старшина ж з нами їхав. А після він повернув, а ми й наскочили...

Я коротко, без ніякої охоти, передаю найістотніше з нашої нещасливої сутички з німцями.

— Так, так, — оживає Сахно і грудьми спирається на стіл. Стіл з скрипом подається в мій бік. Від капітана міцно тхне киславою кожушиною нового кожушка.

— Так, так, цікаво. Ти записуй.

— Записую.

Шашок, відкопиливши нижню губу, не дуже спритно, зате старанно шкрябає в бльокноті чорною авторучкою. «Що тут записувати? — думаю я. — Що тут незрозуміле? Чому вони сумніваються? Хіба підозрівають у чомусь поганому Кротова?» Очі мої, однак, не можуть відірватися від фірмового орла на бльокноті, і затята лють у мене дедалі наростає.

Сахно тим часом придирливо допитується:

— А чому ви не побігли за ним?

— А я й побіг. Як тільки черга — я й побіг. Не за ним — за німцем.

— А що було раніше: черга чи він побіг?

— Черга.

— Черга, так? А ви ж щойно сказали, що Кротов кинувся бігти ще до черги.

«Плутає. Ловить. Іди ти до дідька! Попав би туди, хай би тоді й помічав, що раніше», — злісно думаю я й кажу:

— Це все майже разом. Німець кинувся вбік, Кротов за ним. Тут і черга.

— Значить, все таки раніше Кротов побіг за німцем. Так і запишемо.

Що вони мене ловлять? Що йому треба, цьому чоловікові? Що їм мертвий Кротов?

Але Сахно, певно, знає, що йому треба. Він задоволено одхилиється на ослоні, дістає з-за портупей на грудях засунені туди рукавиці і лунко ляскає ними об долоню.

— Це й треба було довести.

— Що?

— А це саме.

Сахно встає, звично поправляє кобуру ТТ і починає старанно натягати на пальці рукавиці. Вони чогось домоглися від мене, але я не розумію ще їхньої мети. Я тільки відчуваю, що вони перехитрили, і в мене виникає гнівне обурення проти цього їх безцеремонного наскоку.

— А тепер підпиши, молодший, — каже Шашок і підсуває мені той самий бльокнот. Мимоволі щось у мені затягається на тугий, упертий вузол.

— Не буду підписувати.

Шашок завмирає побіч. Сахно за мою спиною, чути, перестає перебирати пальці в рукавицях.

— Як то не будеш?

— А не буду, і все!

Обоє півхвилини мовчать. Я відчуваю їх збентеження і знаю, що для мене це може скінчитися погано.

— Це чому ж? — затято питає Сахно. Освітлене знизу тупоносе, старанно виголене обличчя капітана криє в собі загрозу.

— А чого ви чіпляєтеся до Кротова? Що він вам зробив?

Не відповідаючи на моє питання, Сахно підступає ближче.

— Не прикидайтеся. Ви чудесно знаєте, що він зробив!

— Нічого він не зробив. Він забитий.

— Ах, забитий! — раптово вибухає капітан і хапає з стола бльокнот. — Забитий! Ну, тоді нарікайте на себе! Зрозуміло?

І тиче мені під ніс бльокнот.

— А ну, підписуйте!

— Сказав — не буду!

— Пошкодуєш. Та пізно буде...

Хай пошкодую. Можливо, я в чомусь помиляюся, але я не хочу вигадувати на людину, яка не зробила мені нічого лихого. Хлопці за перегородкою притихають. Певно, звідси чути все. Але хай! Дідько з ними, цими двома! Що вони, врешті, мені зроблять?

Я чекаю нового вибуху, крику, може, навіть брязкання пістолями — чекаю сварки й готовий до неї. Я не боюся. Я вже зважився на все й готовий триматися твердо. Але Сахно раптом іде до дверей.

— Добре! Ми ще повернемося! Ми ще трусонемо тебе. Зрозумів?

Шашок згрібає зі столу папери, бльокнот і з поспіхом слідом за капітаном виходить з-за перегородки. Я повільно беру з миски «катюшу». Руки мої дрібненько, нервово дрижать.

У хаті гомін. Від порога ступає Катя. Вона й не виходила, була тут і все чула. Я знаю, вона заступиться. У мене вже народилося й живе десь у душі тепле, вдячне почуття до неї, але тепер я хочу сказати їй: не треба.

— Чого причепилися до молодшого? — безцеремонно каже Катя. — Кротов забитий.

Сахно клацає ліхтариком і нахабно скеровує його на крутляве, по-хлоп'ячому обвітрене обличчя Каті. Дівчина боляче хмурить брови, але не закривається від світла — витримує це нахабство з упертістю і викликом у сірих очах.

— А ти бачила?

— Бачила, — моргнувши врешті від різкого світла, каже Катя. — Коли б не бачила, не говорила б.

— Перевіримо! — багатозначно обіцяє Сахно, не зводячи кружка світла з її очей. Катя несподівано б'є його по руці.

— Іди ти з своїм ліхтариком. Чого сліпиш?!

Сахно опускає ліхтарик.

— Перевіримо!

— Он фріца ліпше перевір. Коли такий перевіряльник спритний...

З ліжка озивається сержант:

— Перевірили вже й фріца. Скільки ж можна!

— Не ваша справа! — Сахно люто озирється. — Треба буде — перевіримо. Кого треба.

Вони йдуть до дверей. Шашок відкидає на товстий зад не менш товсту польову торбу. Німця вони, здається, брати не збираються.

— Нічого загрожувати! — подає хтось голос з кута. — Нас уже перевірили. Уламками перевірили. А то наїв морду й загрожує.

— А ну, марш звідси! — тоном Сахна прикрикую я. Німець Сахно і Шашок, однаке, не затримуються. Прикидаються, що не чують образи, і тільки сильніше, ніж треба, хрюскають з того боку дверима.

Схвильований, я ставлю на припічок «катюшу» і переводжу погляд на своє місце. Там, у мороці коло автомата, вмовився на соломі німець.

— А ну, тихо піхото! — по-начальницьки приказує сержант. похоплюється й зривається, віддаючи місце. На ліжку повертає голову сержант.

— Гансе, сідай, де стоїш. Ось передо мною. Бо тут тісно.

Справді, на ліжку тіснувато, хоч там уже тільки один поранений. Того, що хрипів, уже немає. Німець, потоптавшись, неохоче підбирає довгі ноги і сідає проти сержанта. Той, видно, уже не від того, щоб помиритися з полоненим. З «моїм» полоненим.

А зрештою, дідько з ним! Чим він далі від мене, тим ліпше! Що я, зобов'язаний весь час турбуватися за нього, оберігати, заступатися? Такий він «мій», як і сержантів, Катин чи ще чий. До того ж, може ще якась наволоч... Тільки зв'яжися, не позбудешся довіку.

Я лютий. Болить поранена нога, на душі огидно, ніби я вчинив підлість. Скоріше б дочекатися ранку та покинути цю хату, це село, в якому спіткали мене самі неприємності.

11

Га-ах!

Вулиця на кілька секунд освітлюється дивовижним веселковим сийвом. Перехожі, радісно здригнувшись, озираються. Миготливий зелено-червоний відблиск розливається по бруку.

Га-ах! Га-ах! — туто відбиваються від фасади другий і третій пруткі повітряні удари. Різнокольорове ракетне віяло запалює над вулицею небо. Жовто-зелено-червоні зблиски мигають у вікнах поверхів. Тіні дерев і стовпів сполохано кидаються по блискучому бруку. Велично-кольорове сяння вгорі досягає zenіту і, не зупиняючися швидко падає вниз. Вогняні букети, здається, обсіпають дахи будинків. Коли небо гасне, на вулицю з кутів і в'їздів відразу ж напливають тіні, які швидко зникаються у вечірній темряві.

Фоєрверк вириває мене з минулого. Я озираюся. Незнайомі будинки, вузький, малолюдний тротуар. Брук розтинають трамвайні рейки. Трохи далі — глухий нефарбований паркан з дашками й клаптями афіш на дошках. Дідько знає, куди це мене занесло?

Під примерклим ліхтарем край тротуару збентежено спинається маленька згорблена бабуса з кийком і торбинкою. Сполохано озирається в повне відсвітів небо. З торби блищать фольгою молочні пляшки. Кінчик бабусиною кийка дрібненько дрижить на асфальті.

— Не бійся, бабуса. Це — салют.

Бабуся підводить на мене зморщене обличчячко. Під її гостреньким підборіддям стирчать два ріжки по-старомодному за-в'язаної білої хустини.

Однак, вона, певно, не чує і запитально дивиться на мене.

— Синку, чи не війна це знову, га?

— Рано, бабусю, ще солдати не виросли.

— Чую, ніби гармати стріляють. Чисто, як тоді...

До перехрестя вулиць з брязкотом і вереском котиться трамвай. З завулка виповзають два самоскиди. Бабуся нерішуче ступає на брук і знову повертається на край тротуару.

— Може, поміг би? Га, сину?

Я беру її під руку. Бабуся відриває від долівки свій кийок і дрібненькими кроками тупає на середину вулиці. Побіч, легко оминаючи нас, перебігають вулицю дві дівчини.

На середині вулиці нас застигає новий повітряний вибух. Яскравий кольоровий спалах заливає над дахами небо. Дівчата в коротеньких спідничках, сполохано блиснувши зграбненькими литками, зіскакують на тротуар.

— Ліночко, як хороше!

— Чудово!

Бабуся ж уся стискається і, здається, від страху от-от присяде.

— Ой, Боже милостивий! Ой!

— Не бійтеся! Чого вже вам за себе боятися?

— За себе, — не дочувши, охоче погоджується бабуся. — А за кого ж мені ще? За синків уже відбоялася. Нема вже синків.

Я догадуюся про її біду і не хочу ятрити старечу пам'ять. По щирості, нема вже й бажання співчувати. Вельми часто доводилося це робити. Тепер я тільки недбало заспокоюю:

— Нічого, нічого, бабусю...

Ми переходимо вулицю. Ззаду з гуркотом проноситься трамвай. Дівчата тиснуть одна одній лікті і, нетерпляче притупуючи, поглядають у небо. Мабуть, для них найреальніше втілення війни — оці салюти. Хіба ще знайомий лейтенант. Але він, можливо, більше приглядається до кого іншого. Скоро повинні вдарити ще раз.

— Ох, синочку, за кого ж мені ще лишилося боятися? — просто, як про буденне, каже бабуся. — Старий за бльокади в лісі голову положив. Старший, Семенко, під городом Воронежем від ран помер. Гриця в холодній стороні — як же то вона, вже й забулася... Мурманською, здається, зветься. Там забили. А молодшенького, Витьку, так у морі Чорному потопили. Капітаном був. Правда, за середнього, Миколку, ще як коли серце болить... Але що ж... Стільки годочків... Якби жив був де, то обізвався б. А то пішов під Аршаву, так і пропав.

«Ціла географія! — думаю я. — Географія й історія тільки в одному серці. А скільки їх по країні, таких бабусь, що виростили й віддали війні синів! Щоб самим доживати німічні свої роки в журбі й самоті...

Бабуся тяжко спинається на тротуар і заспокоюється, ніби тут вибухи її не досягнуть.

— Ну й що вони так довго? — тупають на тротуарі дівчата. Уповільненим кроком ми підходимо до першого ж в'їзду, і бабуса зупиняється.

— Ну, дякую тобі, сину. А то так тяжко ходити тут. Раніше так ми на Комарівці жили.

Якось хутенько повернувшись, вона тупає у в'їзд. Я гукаю до дівчат:

— Скажіть, це яка вулиця?

Як на команду, дівчата разом обертаються до мене. З-під кудлатих повік зиркають запитливі погляди. Якись вони дуже вже зграбненькі і подібні одна на одну. Ніби сестри.

— А вам якої треба?

— Та мені якби до центру?

— До центру — туди. До вокзалу — туди, — махає одна в обидва кінці вулиці.

На хвилину я зупиняюся. Чого мені йти до центру? Однаково в готелі вже не влаштуєшся, час пізній. Чи не ліпше на вокзал? Там хоч можна якнебудь перебути ніч. Між людьми завжди веселіше — не так докучають думки. Здавна відоме, що людина — істота колективна. Знову ж — і їсти хочеться. Здається, я й не пообідав сьогодні. Тільки й випив півсклянки горілки.

І я повертаю до вокзалу. Дівчата з-заду гукають:

Громадянине, не в той бік! Центр — туди.

— Дякую. А я — сюди.

Не оглядаючися, я чую, як вони там хихикають.

— Дивак! Він діє від противного...

Спокоєм і вечірнім затишком світяться вікна, тьмяно горять вітрини зачинених крамниць. На розі з великого гастроному вивантажують тару. Високі стоси залізно-дротяних скриньок з пляшками, брязкочучи, сунуться по тротуару. Робітники спритно орудують залізними гаками. Одна за одною біжать, поспішають додому жінки — з торбинками, хлібом, пакетами: поспішні покупки під кінець дня... Їм не до свят. До відпочинку їм так само ще не близько — треба прибрати, нагодувати, пририхтувати снідання. Краєм тротуару, уважно притримуючи, котить дядько вельосипед з картонною скринькою, хитро промоцованою до багажника. Не інакше, телевизор. Побіч іде жінка. Вони весь час про щось тихо сперечаються — мабуть, вирішують, у якому куті поставити цю радість. Що ж, у добрий час!

За магазином на розі відкривається ширша вулиця, в кінці якої — залита світлом площа. Це вокзал. На тротуарі потік перехожих звідти — з валізами, клунками, пакунками. Видно, прибув потяг. Незручно оминаючи людей, я кидаюся на боки. Ідуть по одному, групами, парами. Проходять щасливі закохані, мабуть, щойно зустрівшись після розлуки. Він у найлоновій сорочці з підкачаними рукавами. Вона у вузькій спідничці, з-під якої довірливо мигають колінця. Обое радісно заглядають одне одному в обличчя, і вона м'яко тулиться до нього. Гарні, поставні, якісь дуже досконалі, як античні скульптури, вони так і повняться найліпшим з почуттів юнацтва.

12

За вікном панує морозна ніч.

Часу між тим минає чимало: уже, мабуть, північ. Я не сплю і після всього, що відбулося тут, самотньо дивлюся в піч. Вогонь гаряче палає, ганяючи по тинькованій стіні над ліжком мерехтливі заграви.

Біля печі тупають, шерехтять соломкою санітари й Катя — вони варять картоплю. Катя, — без козушка, зачервоніла, вся якось по-доброму жвава від цієї хоч, видно, й не дуже звичної для неї хатньої й жіночої роботи, — спритно гримить по припічку чугунами. Сержант, втративши вже інтерес до німця, який стиснено сидить побіч, звіщується грудьми з ліжка і широкими своїми лапищами все намагається вхопити дівчину. Та ледве ухилиється від його рук, часом не боляче б'є сержанта рогаčem по плечах. Сержант регоче, стримано усміхається німець. Дядьки-санітари не звертають особливої уваги на жарти молодих.

У хаті тихий гомін, дим від цигарок змішується з гіркуватим чадом соломи. Стишено стогне в присмерку хтось з пораних. Метеляються по столу й простінках ведмедюваті, скособочені тині. Миготливі відсвіти з печі то гаряче спалахують, то тьмяно тремтять на облуплених стінах мазанки.

Скоро, мабуть, звариться картопля. Я вже відчуваю її духмяну пару в хаті і часом забуваю про рану, про степ з танками, про мою сутичку з Сахном, яка дідько знає чим ще скінчиться. Я вельми вразливий на кожен стук у сінях — щойно рипнуть двері, мені здається, що йдуть по мене. Але це ходять бійці, носять соломку, воду. А ось в хату ввалюється довгий, у розхристаній шинелі санітар. В обох руках у нього щось сіре й м'яке, що він одразу кидає на підлогу.

— Ой, що це?

Катя сполохано шастає вбік. Санітар беззвучно сміється, ви-

щіривши широкі, ніби кінські, ясна. На підлозі дві нерухомі кролячі тушки.

— Де ти їх узяв? — здивовано питається Катя. Переполоху в її голосі вже нема, є здивування й лагідність — справді, раді були картоплі, і раптом — кролятина!

— Там у сінях, — киває санітар. — Нори, ого!

Він знову виходить добувати з нір хазяйських кролів. Катя з неприхованим жалем на устах підносить за довгі вуха сіру м'яку тушку, хвилину в тихій задумі дивиться на неї і подає коротенькому санітарові.

— На обдери...

Санітар заклопотано зсовує на потилицю шапку. Виявляється, він не вміє або не хоче виконати цієї звичайної роботи, так само, як і сержант і Катя. Іншим же заважають поранені руки. Тим часом довгий санітар приносить з сіней ще одного забитого крілика. Але він так само не вміє оббілувати й киває на німця:

— Он фріц нехай! Нема чого дармоїдствувати...

Німець, певно, вже оговтався в цій хаті і з затаєною цікавістю поглядає на те, що робиться біля печі. Видно, він здогадується, в чому справа, і не чекає, щоб його примушували.

— О, фройляйн, іх сделайт.

Катя секунду вагається. Викругливши очі, питально дивиться на німця, потім очі її помітно наливаються гнівом, звужуються.

— Ах ти, шкуродер клятий! Набив на людях руку!

— Гаразд, гаразд! Хай! — обриває її сержант. — Давай, роби арбайт, Гансе.

— Нехай пововтузиться, а чого ж! — зауважує санітар. — Тримай фінку!

Він дістає з кишені кривий садовий ніжик на ланцюжку, відчіплює заціпку і віддає ніж німцю. Той з готовістю присідає на коліна і в світлі печі просто на підлозі починає білувати тушку.

— Айн момент, фройляйн. Бістро. Бістро.

Ми всі з цікавістю стежимо, як старанно він це робить — надрізує задні лапки, розпорює шкуру на животі і, не так уміло, як дбайливо, здирає з тушки м'яку, вогку шкурку. Сержант з ліжка підхвалює:

— О, правильно, Гансику. Покажи клясу. Відразу видно: мастак!

Катя хмурить брови, спостерігаючи за впевненими рухами німцевих рук. Світле довге волосся на його голові розсипається, і він розтопиреними пальцями раз-у-раз відкидає його назад.

— Еге, дивися ти! Молодець! І тут майстер, — каже хтось з кута.

— Рукатий.

— Бо роботяга. Не те, що ви, — каже сержант. — О, дивися, яку мені люльку подарував. Ага!

З блазенською посмішкою на низьколобому широкому обличчі він підносить у пальцях хитро вигнутий мундштук з мефістофельською головкою на кінці і обертає його вгорі, щоб усі бачили. Подарував — це занадто. Очевидно, сержант придбав його сам.

— Айн момент, фройляйн! — бадьоро приказує німець. — Дас іст кароший братен. Жаркое.

— Жаркое, гляди, розуміє! — захоплюються в куті.

— А що ж ти думав! Чи мало нашого добра пересмажили за три роки! . .

— Досить, не бурчи. Він добрий.

— Еге, вони всі добрі. Ось налетять під ранок, одні голувешки лишаться, — розважно каже хтось від перегородки. У куті зривається з соломи оперезаний бинтами обгорілий.

— Доктор! Доктор тут є?

У хаті всі замовкають і озираються на цього, як привид, білого в бинтах чоловіка.

— Доктора нема, — каже Катя. — Він оперує. А вам що?

— Вибратися з цього свинушника. Скільки можна чекати?

— Сказали — вранці.

— Що значить — уранці? — запально роздратовується опечений. — Майора то звечора повезли.

— Майора в авіаційний шпиталь. Він літун, — каже сержант.

— Літун? А я так само літун. Ви що — не бачите? Я горів! Зараз же відправляйте й мене.

Усі змовкають. Справді, це не жарти, коли обгоріло стільки шкіри. До того ж — літун. Літунів ми поважаємо, аби було тільки на чому везти, напевно, кожен відступив би йому своє місце.

— Гаразд, потерпіть трохи. Ось зараз кролятини наваримо, — примирливо каже Катя й прикрикує на німця: — А ну, Гітлер, повертайся мені скоріше!

Але німець і так звивається, аж упрів. Нашого хардакання він не слухає — вся його увага на праці. Либонь він не поганий дядько. Правда, як і завжди всі полонені, трохи придуркуватий з вигляду, бо не розуміє по-нашому. А так простий і послужливий, видно, легкий на руку й охочий до праці. Певно, випив лиха на війні і тепер, у полоні, мусить догоджати, бо боїться. От невідомо тільки, як він трапив у полон: сам здався чи хапнули хлопці з нашого батальйону? Хоч, зрештою, це не так і важливе. Відвоював фріц, і тепер, видно, прокидається в ньому людина, мирний чоловік, роботяга. Що ж, хай собі! Ми добрі, стріляти його не будемо, а доброта — так само зброя. Це вже видно й по ньому.

Мабуть, непомітно задрімавши, я знову прокидаюся, бо го-мін у хаті раптом сильно б'є в вуха, якимось аж полохає. Щось, здається, мало статися, чого я не можу зрозуміти. Але в хаті, видно, все як було. Тільки в печі вже не палає, на припічку — морок з іскрами в чорному солом'яному попелі. Смачно пахне картоплею й м'ясом. Катя, зігнувшись над чавунами, розкладає картоплю — у котьолки, миски і навіть у порожню каску, яку, присівши, тримає перед нею низенький, широколиций боець-узбек. Навпроти на підлозі з виглядом скривдженого родича сидить німець. Куховарська праця біля печі скінчилася, потреби в полоненому тут уже немає, і він, видно з усього, почуває себе зайвим.

У цей час за нахиленою Катинюю спиною відчиняються двері, і в хмарі холоду через поріг швидко переступає хтось у густо вкритій інеєм шинелі.

— Привіт! — весело кидає прибулий від дверей.

Зовсім молоде його кирпатеньке обличчя червоне від холоду, голос так само зраджує зовсім ще хлоп'ячий вік. Він поранений і праву руку тримає біля грудей на бинті-підв'язці.

— О, тут і фріци! — радісно дивується хлопець, зауваживши німця. — Гутен абенд, фріце!

Німець зривається з підлоги і твердо стукає закаблуками.

— Гутен абенд, гер офіцір!

— Вільно! — усміхається офіцер. І тут мені щось здається знайоме у цій вкритій інеєм постаті. У голосі, поставі, сміху пробивається щось зовсім недавно і знову ж невідомо де чути й бачене. Чекай, так це ж...

— Стрелков! Юраско! — кричу я з п'ятьми, намагаючися підвестися біля стіни.

Хлопець кидає в мій бік дещо розгублений погляд і від збен-теження на мить роззявляє рот. Він не впізнає. Та й чи можна тут упізнати кого, у цьому мороці, який ледве розріджує один сліпак на припічку (другий погас уже — вийшло пальне). І все ж хлопець відгадує:

— Васілевіч?

— Я й є! Іди сюди!

Справді, це Юрась, і я на хвилину забуваю всі свої нещастя, невдачі і навіть біль у нозі. І як не забути, коли це — Юрій Стрелков, мій однокашник, друг, молодший лейтенант, піхоти-нець, з яким ми півроку тому закінчили одну школу і після дов-гої подорожі в товарняку потрапили в одну армію. Після того

похмурого ранку під Харковом, де нас розлучили кадровики, я, по правді, вже й не сподівався його бачити. І тепер ось така зустріч!

Широко ставляючи поміж людьми засніжені валянки, Юрась поспішно лізе до мене, хапає одною лівою рукою мої пальці і трясє, трясє.

— Льоню! Ти живий, Льоню!

— Та от живу. А ти? — недоречно питаюся я.

Е, відомо, брате, скільки ми пережили поодиночі, один без одного, — пережили, натерпілися, намучилися. Були ми зелені, тільки й дбали, що про свій зовнішній вигляд, та про свіжоспечений військовий гонор. З одною зірочкою на плечах. А тепер?

Ледве гамуючи хвилювання, я дивлюся в затінене мороком таке знайоме, дуже делікатне, як у дівчини, обличчя друга. І я примічаю на ньому щось нове, не відоме мені, мабуть, якісь сліди чогось болюче-важкого, що прийшло до нього за час після нашої розлуки. А в останньому це те саме обличчя — тонкі юнацькі риси, делікатне закруглення підборіддя, якого ще не торкалася бритва. Зрештою, тепер він сяє радістю несподіваної зустрічі. Юрась оглядає мене й сміється.

— Ой, який ти обв'язаний, не пізнати!

— Дрібниця! Бинтів накрутили. А в тебе що — рука? — питаюся я товарища.

— Та, розумієш, налетів ненароком.

— Легко?

— Удряпнуло. От тільки стріляти заважає. А так... Ну, але знаєш, ми відплатили! — Юрась раптом радісно пожвавлується, очі його блищать. — От уже відплатили, якби ти знав! Зробили бойвище, не гірше Льодового...

— Та сідай! Ось, на солому.

Юрась відразу опускається під стіною побіч мене. Хлопці звідусіль позирають на нього — такого засніженого, гомінливо-жвавого. А він, здається, байдужий до всього тут, повниться чимось своїм — великим і радісним.

— Ти розумієш! Ти розумієш — я ж щойно з степу! Якусь годину тому! От ми їх ущучили! Та так спритно, без пострілу, без гуку підпустили на п'ятдесят метрів... Комбат цього разу ну просто молодчага!..

— Чекай, чекай!.. Ти де? Я навіть не знаю, в якій дивізії ти служиш. У Терехова, га?

— У якого там Терехова! — готовий розгніватися Юрась за таке мое припущення. — У полковника Калюжного. Гвардія!

— Так, так...

— Ти розумієш! За десять хвилин ми зробили з них м'ясо-

комбінат. Відразу як ударили з усієї зброї!.. Дев'ять станчаків, дві сорокп'ятки. Ти б подивився, що там діялося! .

Я й так радий тому, що там сталося. Ще не знаючи, що й як, але готовий заздрити Юрковій бойовій удачі. Та я вже й заздрю. Що й казати, піхоті не часто випадають на фронті хвилини на кшталт щойно пережитих Юрком, коли груди розпирає від хмільного щастя удачі. Нам більше звичні сірі будні війни — холод, мокрі ноги, криваві бинти на немитому тілі, нищівний німецький вогонь і, як винагорода, — короткий тривожний сон дебудь на засланій соломою підлозі. Йому ж трапилося щось зовсім інше, щось велично-вдале, і я радий. Я слухаю і пильно дивлюся на недавнього свого друга-курсанта. Шинелька на Юрковій солдатська, але акуратно припасована на зріст (на це він був мастак і в школі, бо трошки форсун і акуратист). На ковнірі рівненько пришиті петлиці, навкоси через груди — портупея, розуміється, не в обозно-речовому забезпеченні одержана, а, певно ж, сумлінно: здобута на полі бою. Юрасю, я вельми, вельми радий, що ти живий, що ти врешті зустрівся мені, та ще так піднесено врадуваний!

— Розумієш, цілу колону, чоловіка з триста з артилерією! Ти розумієш чи ні? — тормосить він мене за рукав.

— Розумію, розумію, Юрасю. Але давай спочатку підживимося. Ей, ти! — кричу я німцеві. — А ну, подавай котьолочок! На двох!

Німець охоче подає нам плаский котьолок, повний картопляної товчі. Опісля на погнуте вічко Катя кладе шматок кролятини.

— Ось вам і ніжка, товариші командири, — каже санітар, передаючи вічко через голови інших. Юрась чуйними ніздриями спрагло нюхає повітря й дивується:

— Що? М'ясо? Оце так! Ну, раз так, то... Тримай!

Він рішуче відчіплює від ремня німецьку фляжку і подає її санітарові. Той, не розуміючи, крутить її в руках. Але тут над його плечем мигає загібуща рука сержанта, і фляжка опиняється на ліжку.

— А ну, а ну...

У хаті легке збентеження, всі обертаються до порога. А сержант, надавши страшенно глибокодумного виразу своєму хитрому обличчю, досліджує фляжку. Для цього він спершу бовтає її й прислухається.

— Шнапс?

— Щось у цьому роді! — жваво відповідає Юрась. — Трофеї наших військ.

Сержант поважно відкрчує корок, блазнюючи, нюхає шийку і виразно хакає від насолоди. Хтось з кута кричить:

— Вистачить комедії! Розливай!

Сержант закрутлює очі.

— А як отруєна? Треба випробувати.

— Іди геть! Яке ще випробування!

Ну, відомо ж, пробу він бере сам. Задирає голову й гучно ковтає, зрештою, по-божому— один тільки раз. Усі, не відриваючися, пильнують за його обличчям, а сержант на хвилину застигає, як дегустатор, визначаючи смак горілки. Опісля рішуче оголошує:

— Люкс! А ну, давай тару! Молодший, від імени служби тобі подяка!

— Служу радянському народу, старшині і помкомвзводу! — сміється Юрась і відразу ж до мене: — Ти розумієш, я сам спорожнив шість стрічок. Шість стрічок — ти розумієш! «Максим», як самовар, розпалився. П'ятнадцять хвилин, і на снігу три сотні трупів!..

Несподівано тривожне припущення змушує мене схаменутися.

— Чекай! Де це? Чи не біля Олексіївки?

— Еге. Недалеко. Видно, прорвалися на захід, до своїх.

— Піхота?

— Піхота, еге. І артилерія.

— А танки?

— ІЩо?

— Танків там не було?

— Ні, танків не було. Піхота. Дивимосся: ідуть до кукурудзи, розтягнулися, як кишка. Ну, комбат поклав усіх, командує: замри. Так удало підпустили, місяць світить, уже гудзики на шинелях видно. І як урізали! — захлинається Юрась і трохи тихше повідомляє: — На мене нагородний лист виготовали. Просто в полі. На «Вітчизняну»... Другого ступеня.

«Вітчизняна» — це здорово. Треба б повіншувати. Але я не віншую — я зосереджено поглядаю на розчервоніле обличчя друга, і його слова починають віддалятися, глухнуть у моїх стривожених думках. Справді, це відходила піхота. А де ж танки? Значить, танки залишилися. Вони на прикритті. Піхота, звичайно, вийшла раніше, підтягувалася до Олексіївки, а танки... Танки, виходить, націлилися на нас.

Дідько, мені знову робиться зле. Якесь нервове напруження скеровує всю мою увагу надвір: чи не чути? Ні, здається, гуку не чути, тільки здалеку проржав кінь та хтось, проскрипівши снігом, пройшов коло хати.

У селі потроху встановлюється нічна тиша.

А в хаті тим часом поживавлення, без ладу, гомін.

— Ну, будьмо здорові!
— Щоб скоріше дірки загоїлися.
— Катюшо, не відмовлятися. Ну, хоч трошки. За розвідників.
— За піхоту-матір.
— А фріцові? Хлопці, фріцові налили? — непокоїться хтось у куті.

— Ні, тебе чекали, — простудженим басом озивається сержант і з повною алюмінієвою філіжанкою для голення обертається до німця.

— Гансе!

Німець з трохи надмірним поспіхом підхоплюється од печі і стукає закаблуками:

— Яволь!

— Тримай!

Сержант передає в німцеві руки філіжанку. Обличчя його, повернутого від світла, добре не видно, але, здається мені, на ньому — задоволена, добродушна усмішка. Зрештою, може, це мені так здається у примерку. Німець трошки підносить філіжанку і з півпоклоном провіщає:

— Гітлер капут!

— Давай, давай! — схвалюють навколо.

— Ну, поїхали, хлоп'ята! За перемогу!

Я так само підношу велику півлітрову, луджену кварту, на дні якої трохи плюскотить рідини — це нам з Юрасем. Здається, ми п'ємо з ним перший раз у житті, хоч майже рік пробули в школі разом. Але тоді було не до випивки — тоді марили, щоб бодай достатком поїсти. Відомо, напівголодні тилові хлопчакі. А тепер ми вже повоювали і обидва поранені, тому й п'ємо як належить. А що ж, хіба не заслужили на таке право? Ми вбивали ворогів і пролили свою кров, скільки разів гналася за нами загибель, але ми перехитрили її й живемо. Хіба цього мало на війні?

Перш ніж випити, я трошки вагаюся і закоханими очима дивлюся на Юрася.

— Юрасю, друже! Холера! Як добре, що ми зустрілися!..

Юрась безтурботно сміється.

— Ну, давай, до дна!

Ні, до дна не сила. Три ковтки пекучої рідини, після — перехоплене дихання, зрадницький кашель з горла. Ого, мабуть, це не шнапс — виглядає, спирт! Ну, але тут — гарячу картоплину в рот і клапоть волокнистого білого м'яса. Після мене, так само захлинувшись, з кварти допиває Юрась.

А нічого собі — і випивка і гаряча картопля (якби ще до неї хліба). Швидко, з легким шумом у голові, їмо. А з душі вже

хлине, рветься разом пережите, те, що відійшло в небуття і раптом воскресло для мене разом з приходом Юрася.

— Слухай, а ти Дроздовського не зустрічав?

— Дроздовський же загинув. Ще на Дніпрі. Під бомбардування потрапив.

— Ти дивися! Такий обережний. А де ж старшина наш Одіноков?

— Ха, Одіноков! Одіноков став був комбатом.

— Комбатом?

— Ну. Та недовго. Ноги одірвало. Недавно. Під П'ятихатками.

— Шкода трохи. А назагал, паскуда він.

— Паскуда, правда, — погоджується Юрась.

— А не знаєш, куди Кузнецов Валька потрапив?

— Кузнецов? Розумієш, не знаю навіть, де він і воював. У нього ж батько генерал. Пам'ятаєш, їхали на фронт — усі кпили з нього: Кузнецов, мовляв, до батька ад'ютантом піде. А я одного разу, — почекай же, не знаю вже, де це й було, — якось одійшов від дороги набік, до могилки. Дивлюся — табличка. Читаю: молодший лейтенант Кузнецов ве ес . . . Точно. Наш Валька. От тобі й ад'ютант . . .

— Та-ак . . . Ну, ти їж. Бери цю кістку.

— Ні, кістку вже ти бери. Я картоплю.

Картоплю ми їмо дружно, кістка на вічку лишається — її не поділиш. Дідько з ними — танками, я вже їх не боюся! Зрештою, нічого вони нам не зроблять. Ротмістрівці з п'ятої танкової уже, мабуть, оточили Кіровоград. Ми наступаємо, наше перемагає. Пловати нам на ті танки, хай собі дратують у степу кукурудзу. Завтра налетять «ІЛи», зроблять їм Сталінград . . .

Мені робиться добре, легко, навіть весело. Я люблю Юрася, Катю, цього загонистого сержанта в десантній куртці. Он тих санітарів, що з блаженними усмішками на заштитинених обличчях підпирають плечима піч. І навіть німця. О, як він мирно і старанно вишкрібає картоплю з котьолка — любо глянути! . . .

Гомін у хаті більшає, пожвавлення росте. Уже де-не-де чути сміх. Поранені забули за свій біль. І все Юрасева фляжка!

У куті серед хмари махоркового диму хтось розважливо, з притаєним бажанням вразити своїм героїзмом, повільно, смакуючи цигарку, оповідає:

— Та-ак. Я це давно запримітив. Душа, вона почуття своє має. Вона, брате, так само керує. Якось лежу я під плотом — там село брали, не знаю, як і зветься. Лежу собі, затишно, кулі верхом ідуть. Здається, лежати б і лежати. Чим не сховок. Та щось мене ніби штуркає — а ну, Петре, перебігай! Не хочеться вставати, кулі свистять. Але якось устав і — через пліт, ближче до

хати. І щойно впав, ззаду як рвоне. Якраз на тому самому місці, де я лежав.

У другому боці, біля перегородки, напевно, зібралися бувалі, і в них уже інша тема.

— Куля що! Куля делікатна. Цюкне і — маленька дірочка...

— Особливо коли навиліт.

— Ніби комар укусив. Місяць, і по всьому.

— Ну, не кажіть. Буває яка з рикошету, теж рве добре.

— Куля, куля! Уламок, от хто калічить...

— Уламок, воно, звичайно.

— На долоню розвертає. Та ще доктори на дві долоні розпанахають.

— Еге. Розтином це називається. Я знаю. Уже четвертий раз трапляє.

— Ну. Отоді постогнеш. На квартал, не менше.

А звідкись, з мороку, через людський гомін пробивається тихий, розважний голос чоловіка, у якого, видно, напекло на душі, ние й тягне з кимось поділитися. Але не з усіма навколо, а, певно, з одним, тим, хто зрозуміє й не посміється, не покпить.

— Розумієш, прийшов... А вона біля мене звивається... Кажу, як живеш, Глафіро?.. Так спокійна, але дивлюся, мерехтить у очах. А знаєш, люди вже мені се те шепнули... Стерво, кажу, кого зраджуєш? Радянського бійця зраджуєш... Зрозуміла річ, ремінь, він хоч і брезентовий, але твердий... Ну, зав'язав річмишок і — на станцію... Капітан каже: «Ти що, Сокольніков, дотерміново?» Дотерміново, кажу, бажаю скоріше ворогів бити... «Молодець, — каже, — патріот. Беріть, товариші, приклад з рядового Сокольнікова».

Накинувши на себе кожушок, через людські ноги до нас перелазить Катя.

— А ну, посунься...

— Коли ласка, сестро, — каже Юрась і послужливо відсувається, даючи їй місце при стіні. Катя мовчки сідає, прикривши коліна полою кожушка.

На ліжку з п'яним задоволенням на обличчі вискалюється сержант.

— Гансе, ком!

Німець з видресованою готовістю зривається з підлоги.

— Ти за кого? А ну, скажи! Щоб усі чули.

Полонений намагається зрозуміти, але це йому не вдається, і він боляче блимає очима. Сержант терпляче розтлумачує:

— Ну, хто ти? Буржуй? Робітник? Фашист?

— Іх бін дойч лерер! — врешті доміркувавши, оголошує німець.

Але бійці навряд чи розуміють його і безтямно дивляться з кутів, з лавки, з підлоги. Вони покищо відвоювали своє і тепер

лагідні. В очах задоволення і спокій. І хоч біліють у мороці забинтовані руки, ноги, голови, але це сприймається тепер не як біда, а майже як вигода, бо головне — живі. І коли все ж десь болить, то хіба винен тому цей покірний, послужливий і навіть похлипливий німець, який здався в полон? Німець, видно, це відчуває і спокійно дивиться, як з кута підступає до нього низенький, конопатий в обмотках піхотинець. Під накиненою шинелею у нього товсте забинтоване плече. Це, здається, той, що турбувався, чи налили німцєві випити.

— Слухай, фріце! А в тебе є діти? — питає він.

Німець невтямно поглядає на нього.

— Ну, діти, розумієш? Малі, отакі?

— Кіндер? — догадується німець і з поспіхом відповідає: — Цвай кіндер. Дава діти...

— І в мене двоє дітей! — ніби дивується піхотинець, і його конопате обличчя сяє простодушним задоволенням.

І тоді з-під шинелі в куті вилазить велика темна постать. Не зважаючи, що під ногами, на когось наступивши й схитнувши, цей чоловік кидається до німця.

— Брешеш, гаде! Наволоч ти! Ох, я тебе!..

Великий і незграбний, у промазученій ватянці, він тремтячими руками витягає з кірзової кобури наган і клацає, зводячи курок. Німець відступає на крок, руки його інстинктивно скидаються назустріч танкістові.

— Стій! — кричить з ліжка сержант.

— Ти що? ! — кричу я, незграбно встаючи з-під стіни.

Хтось ще кричить. Побіч хутчіше за мене скоплюється на ноги Юрась. Однією рукою він хапає танкіста за лікоть.

— Спокійно! Спокійно!

Сержант, зіскочивши з ліжка, закриває німця.

— А ну, сховай гармату! — владно наказує він. — Вояка!..

— Навіщо ж дітей, як його... сиротити? — збентежено питається конопатий боець. І тоді великий вибухає:

— Ах, дітей! Таку вашу матір! Його дітей шкода! А моїх хто шкодувати буде?

Він бухає кулаком у свої груди. На буйному костистому обличчі його лють, губи дрижать, очі закотилися під лоб і не обіцяють добра. Але все ж хлопці не дадуть йому тут учинити вбивство. За сержантом понуро стоїть німець.

— Що ти скопився, як Гітлер? — каже до бійця сержант і кладе руку на його плече. — Ти ж росіянин. Росіянин, так? Ну, так чого ж ти, як бандюга, гармату наставляєш? Він же полонений...

У хаті робиться тихо. Чути, як у куті стогне опечений літун. Його велетень сусіда ще раз наділяє німця ненависним поглядом і неохоче повертається до товариша. Здається, конфлікт ліквідо-

ваний. Сержант, перш ніж злізти на лежак, легенько штурхає німця.

— Не дрейф, Гансику, давай...

Німець нерішуче ще ступає на вільніше місце.

— Йх бін кайн наці. Йх бін ляндрер, — доводить він стипленим голосом.

Я опускаюся біля стіни, побіч сідає Юрась. Катя, загортаючися в козушок, каже:

— Не вірю я йому.

— Ну, чому? — не згоджується Юрась. — Бувають і серед них люди. Коли робітники. Чи вчителі.

— Гад він, а не вчитель.

— Чому так?

— Так.

— Гей, а це що таке? — дивується сержант. У його руках ковпачок від Юрасевої фляжки, у який він наливав сусідові по ліжку. Ковпачок стоїть не торкнений.

— Гей, земляче! Ти що — ухилиєшся?

Він обережно штурхає в плече пораненого, який ще недавно важко стогнав, а тепер і не ворухнеться.

— Гей! — сержант стривожено приглядається до його обличчя. — От тобі й маєш! Він же «вже»!...

До ліжка підходять санітари, встає від стіни Катя. Вони довго мацають пульс у бійця, та, здається, той справді «вже».

— Ху ти, холера! — не стримує себе сержант. — І сто грамів не допив, дивак...

Санітари в мовчазній затятості незграбно, за поли шинелі, стягають з ліжка труп і, напустивши холоду, виносять його з хати. Їм помагає німець, який потім, не знаючи, де себе діти, тиснеться до порога. Але його відразу помічає сержант.

— Гансе, ком сюди! Місце є. Ну, але плакати не будемо. За здоров'я землячка! — каже він і спритно перекидає ковпачок. Німець поштиво сідає на ліжку.

— На здоров'я!

Сержант крикає від задоволення і ляпає німця по плечі.

— Правильно, Гансе. А де ти так по-російському нащипувався?

— Руссіш шпрехен? О, біль фаль, — скромно відповідає німець.

Фаль! Ніби знайоме слово, але я вже не пам'ятаю, що воно означає, у голові моїй усе стомлено й п'яно бовтається, і я гукаю друга:

— Юрасю! Гей, Юрасю!

Юрась, прихилившись до стіни, мовчить. Я заглядаю в його затінене обличчя: от тобі й маєш — він уже заснув!

Юрась знеможено спить побіч, звисивши на груди світлу голову. Здоровою рукою він обережно притримує поранену і тихо сопе в ніс — по-домашньому мирно й солодко. На ліжку словами й жестами пробує чогось добитися від німця сержант. Навколо вгомоняються, лаштуючися на ніч, поранені. Гомін у хаті поволі затихає. Густо, не продихнути, смердить шинелями, потом, бинтами. У мене міцніше починає боліти нога. Горить, пече в стопі. Заснути я вже не можу і мовчки дивлюся на свого сонного друга.

Ех, Юрасю, Юрасю! Справді це здорово, що ми отак неждано-негадано зустрілися сьогодні. Може, так само разом сядемо завтра в санітарну машину і рвонемо в тил — геть від танків, вогню й безконечних фронтових тривог. А там — ліжко, чиста білизна, спокій і сон, сон... Можливо, нам пощастить ще більше і ми потрапимо в один шпиталь. Тоді буде не лікування, а рай. У такому разі я готовий миритися з своєю вимушеною розлукою зі взводом, у якому так мало вже лишилося старих стрільців. Мабуть, за який місяць усі будуть нові, незнайомі, з поповнень. Знову треба буде вчити та привикати до кожного. Ну, але не біда, привикнемо — я до них, вони до мене. Це тільки здається так, що нові гірші за старих, просто вони не відомі. Але про це пізніше. Тепер ось найголовніше — ми разом з моїм найліпшим другом, моїм Юрасем.

Так само півтора року тому, зовсім несподівано й ще не знаючи один одного, ми потрапили в одну лаву в школі й опинилися в одній роті, в одному взводі й навіть в одному рої. Рік ми проспали на нарах побіч, і чи не кожної ночі під ранок він нетерпляче штурхав мене в бік за мою недоречну звичку хропіти. Нам було дуже не солодко там — зовсім ще новобранцям, мало не соплякам, учорашнім школярам, яких жорстока доля війни кинула від книжної науки у безрадісну суворість військової школи, з її ущільненою програмою, безсонною вартою, знемогою оборонних робіт. Завжди хотілося спати, їсти, відпочити, а взводний з нашого ж брата, курсантів попереднього випуску, які самі не знали тут поблажливості, не пестили нею й нас. Казали, так було треба, щоб фронт здався раєм після такого межового напруження, до якого нас призвичаїли в школі. Справді, десять годин навчання в повній викладці, марші, вчення, земляні роботи в околицях міста (будувався зовнішній оборонний вал Саратова), вночі — обов'язкові чергування на заводах, які бомбардували німці. Там ще до фронту ми пізнали війну, вогонь і гострий жаль за друзями, розірваними бомбами, й за тими, хто до решти згорів у великих пожежах.

Це було навіть вельми не легко, особливо коли врахувати похмуру сирітство багатьох з нас, рідні місця яких були під во-

рогом. А німці все перли й перли на схід, на Сталінград, на Кавказ, стояли недалеко від Москви. І коли все ж знайшлося таке, що давало нам душевні сили витримати, то в ньому немало важило почуття товариства з його безжурним гумором, добротою, щирістю. Усе, виявляється, можна пережити, коли в тебе є друг, з яким усе ділиться пополам. Тоді всі турботи й скруха зменшуються рівно вдвое, а радість — дивна річ! — удвое збільшується. І хоч який він був, твій друг, коли в тебе нема ліпшого, він робиться другою часткою тебе самого, і ти вже не можеш уявити себе окремо від нього. Одним з таких друзів був для мене Юрась Стрелков.

Може це й неприємно згадувати тепер, але наше зближення почалося з того, що ми посварилися. Посварилися, як дурні, без слушної на те причини, просто, мабуть, тому, що ще погано знали один одного. На політзайняттях, які в нас відбувалися просто в касарні, на проході між нарами, політрук Шаяхметов питався про завдання, поставлені в першотравневому наказі Верховного, і я не міг їх перерахувати правильно. Не те щоб я не знав цих завдань, але політрук був формаліст і жадав переказу слово в слово, як це було записане в наказі. Я ж вивчити їх напам'ять не мав часу.

Коли була перепитана половина взводу, виявилось, що тільки курсант Стрелков міг відповісти більш-менш правильно. Тоді політрук і призначив Стрелкова до трьох відставак з політграмоти. Але коли Юрась підійшов до нас після навчання, ми його не послухали, більше того, ми з ним посварилися (дивися, знайшовся без п'яти хвилин помполітрука!). Ми самі не гірше за нього могли вивчити ті чотири або п'ять пунктів. Тільки ми не вивчили.

Стрелков, звичайно, образився, хряснув дверима й пішов — думали, доповідати начальству, однак, він не доповів. Остання обставина трохи порушила нашу неприязнь до Стрелкова і, щоб не підвести його (та й себе так само), до наступного навчання ми все визубрили.

Зимом у школі стало холодно, у нетоплених великих касарнях вельми допікав холод. Натужний заволзький вітер на багатогодинному польовому навчанні наскрізь продував наші потерті шинельки. Ми просто дубіли і тому ще більше хотіли їсти. Про їжу ми думали завжди: на навчанні, на варті, на вечірній перевірці і навіть прокидаючися в касарні вночі. Біля їдальні й харчового складу завжди товклися курсанти — хворі, звільнені від навчання, ті, в кого порвалося взуття і не було в чому йти в поле. Усі з голодною тугою в очах чекали щасливого випадку роздобути щось з'їсти.

Одного разу ми з Юрасем були на варті і простояли ніч на двозмінному посту, який на день звичайно знімали. Цей пост давав нам право відлежатися у вартівні на нарах (коли зви-

чайно не було до нас ніякої потреби у грізного бога роти — старшини Шквари). Зрештою, у той день перший зранку заліг спати я, бо вже відстояв своє на посту, і хропів мало не до снідання. Юрась же, звільнившись пізніше, побіг до їдальні на здобич харчу, і там йому трапився просто неймовірний на той час випадок.

Схвилюваний, він кулею влетів до вартівні і, ледве розворушивши мене, ще одурілого зі сну, потягнув до харчового складу. Виявляється, там нас чекала крита автомашина, у якій возили з міста хліб і до якої Юрась щойно підрядився вантажником. Начальник складу, мовчазний літній дядько у ватянці, нетерпляче чекав Юрася, хоч побіч, один перед одним пропонуючи свої послуги, стояло чоловіка з шість курсантів. І все ж Юрась, ризикуючи лишитися без нічого, побіг по мене, і ми, ледве не задихаючися від втоми, врешті залізли в залізний кузов машини. Начальник сів у кабінку.

Ми їхали, сподіваючися за годину повернутися, наївшись свіжого хліба і (коли пощастить), може, ще й прихопити буханець-другий на завтра. Задля хліба ми свідомо офірували снідання — двістіграмову пайку, миску юшки й чай, — нам дорожчий був хліб.

Правда, начальник складу незабаром розчарував нас. Виявилося, що заки їхати по хліб, треба привезти м'ясо. Це було все ж не те, що хліб, але що зробиш — погодилися, треба було слухатися. З годину ми тягали на м'ясокомбінаті баранячі туші в машину і наклали їх стільки, що ледве самі влізли. На перший погляд це було вельми принаadne — ціла гора баранини, тільки ж відомо, що користи з неї ми не мали ніякої.

Голодні, ми звантажили туші на шкільному складі і, не поснідавши (бо спізналися), на тій же машині знову подалися в місто. Але й цього разу хлібзавод лишився збоку, ми приїхали на базу, де нам була приготована ще більша несподіванка у вигляді цілого штабеля мішків з мукою. Це було жахливе. Мабуть, кожен з нас зокрема важив менше, ніж кожен з цих стандартних шістдесяткілограмових мішків, з якими ми просто не могли дати ради. У нас занадто було мало сили, щоб піднести мішок на вагу і з ваги винести в подвір'я на машину. Але що ми могли зробити, коли напросилися у вантажники? Правда, поміг начальник складу, і заки ми муравлиним способом перетягали всю муку в машину, вийшло, що сил у нас лишилося тільки на те, щоб самим залізти в кузов. А попереду було ще й розвантаження. До того ж ми прогавили й обід і спізналися у помешкання варті. У перспективі була гавптвахта, а може й ще гірше.

Але третій рейс був таки справді по хліб. І ми ризикнули — однаково вже вплили. Пощо вже журитися годиною самовільної відлучки, коли ми відлучилися з касарні назагал не менше, ніж на вісім годин.

Хлібзавод зустрів нас такою концентрацією хлібного запаху, що ми готові були забути про всі наші нещастя і взагалі не вертатися на той день до школи. Підсмаженими дужмяними до оп'яніння буханами були викладені десятки щільникових стеляжів з вузенькими проходами поміж ними. Цілими стеляжами важили й віддавали на вантаження в машини. Ми були більше ніж голодні, здавалося, могли з'їсти по десять буханів кожен, але з'їсти навіть шматок не було де. Ми думали: хай! Під'їмо опісля!

Це «опісля» вибралося тільки тоді, коли в закритій машині ми тряслися побіч цілої гори буханців і глтали, мабуть, не жу-ючи, м'які розпарені шкуринки. Тільки чи можна було багато й проглинати за яких п'ятнадцять хвилин дороги по вибоїнах зимової вулиці? Після ми розвантажували, — сумлінно, до останнього буханця. До речі, контроль нашої праці був усюди більше ніж суворий. Але ми сподівалися не даремно.

Начальник складу помучив нас добре, але непогано й віддячився. На закінчення ми дістали три ще теплі буханці і кинулися в свої касарні. Поспішати, зрештою, не було великого сенсу, бо на перевірку ми вже давно спізналися, у містечку вже все стихилося, тільки по доріжках побіля касарень ходили патрулі. Вони й затримали двох вельми подібних на злодіїв або диверсантів порушників військового розпорядку.

Сутичка з ними була не дуже приємна, але зате й не довга. Щоб не потрапити до чергового по школі і не втратити все, довелося офірувати один буханець. Другий ми передбачливо приховали в снігу біля плоту, а з останнім під полою в Юрася, ледве переборюючи страх, відчинили двері касарні.

Однак нам до кінця не таланило в той день, і ми остаточно це зрозуміли, коли переступили поріг і побачили на проході між нарами нашого старшину Шквару. Двоє днювальних починали мити підлогу, а старшина, по-наполеонівськи схрестивши на грудях руки, холодним поглядом всевидящих очей дивився на нас. «Де були? Відповідайте! Мовчати, коли розмовляєте з старшиною! Я вас питаю, де були? Мовчати! А ну, а ну, що це у вас? А ну? ...»

Так безповоротно загинула наша друга чесно запрацьована хлібина, замість якої старшина тут таки наділив нас чотирма нарядами (мало нам у той день було ще праці!). Знявши шинелі й мало не глтаючи слюзи, ми заходилися шарувати підлогу.

Ми проклинали тоді старшину, льодову воду, яку треба було тягати у відрах від самої їдальні, проклинали начальника складу, який довів нас до такої покути, і все на світі. Єдиною нашою втіхою був той останній буханець, який до пори чекав нас за плотом.

Але той буханець, ту останню надію голодних, раніше за нас відшукали собаки.

Коли ми, вже далеко за північ впоравшись з підлогою, побачили біля плоту збитий собачими лапами сніг з червоними, як кров, кришками хліба, то на хвилину зацікавилися. Я готовий був ошаліти. Юрась, мабуть, перший раз у житті, вилаявся і без сил опустився на сніг. Мені хотілося когось забити. Ми ледве добили до нар.

Правда, на другий день, поспідавши, уже з меншою тугою ми подивилися один одному в очі, і ці погляди говорили: «Які ж ми дурні!» А ще за тиждень розповіли хлопцям про наш злощасний заробіток. І хлопці рвали животи від сміху. Та й ми так само.

... У хаті густий, не продихнути, сморід. Хтось мурмотить у сні, хтось стогне. У двох місцях навіть хропуть. На припічку догоряє наша остання «катюша». Німець на ліжку так само затих і, навалившись на коліна, спить. На стіні за ним чорніє його коса й широка тінь. Дрімає біля порога санітар. Тільки сержант щось ворухнеться, зручніше вкладаючи ногу, та загортається в десантну куртку. Потім він збирається запалити й зазирає цигарку в свій мефістофельський мундштук.

Я поправляю на підлозі свою небораку-ногу. Сержант підносить голову.

— Болить?

— Та болить, холера...

— Моя так само болить. Удень ще можна терпіти, а вночі пече, як кропивою.

— Видно, вночі всі рани більше болять.

— Ну, а ти ж думаєш!... — погоджується сержант і каже: — Слухай, молодший, а твій німець наче б нічого собі.

— Хто його знає. Може й нічого.

— Розумієш, — сержант зосереджено прикурює від запальнички. — Розумієш, я хотів був його коцнути. Спочатку. Злий я на них. Є на це причина. Та дивлюся — якийсь він дуже вже не такий, цей фріц. Учителю. Двоє дітей... Якби буржуй який... Чи есес...

Я мовчу. Я розумію його причину й його злість на німців. Тільки я думаю: дуже вже спритні в нас стали на суд і розправу. Ні тобі начальства, ні трибуналу: захотів і — коцну! Яка самовпевненість! А може він потрібен там, денебудь у штабі. Зрештою, мабуть, винен і я — полонених треба доводити до місця, а не товктися з ними по санітарних частинах, де скрізь поранені, знервовані, злі. Ну, але це вже інша справа.

— Розумієш, третій раз не щастить, — видихуючи дим, стихшено каже сержант. — Усе не можу. Чи, може, тухлий такий став?.. Перший дуже поранений трапився, устати не міг. Узав його гвинтівку, думаю, зараз я тебе доконаю. Загнав патрон у патронник, а він так поглядає на мене й каже: «Данке, рус!

Найн Сибір!» Ах ти, думаю, гаде, Сибіру боїшся. Тоді живи. Спробуй Сибіру. Не став стріляти. Другого під Золочевим схопив. У розвідці. Хотів пирнути фінкою, та не зміг — молодий такий, пацан пацаном. Як наш Маковчик. Був такий у роті. Худенький, тонкий і кашляє. Ну й одвів у штаб. Дідько з ним, думаю. Трапиться ж мені врешті есес, тоді порахуюся.

Сержант, крякчучи, зручніше вмощується на ліжку і хвилину прислухається до гуркоту якоїсь запізненої машини за вікном.

— Завтра евакуюють... На яких місяців два тепер відпочинок... Перев'язки. Сестро — качку! Паскудство та й годі. Не люблю! — відтинає він і затягається з свого трофейного мундштука. Потім хмуриться. — А Маковчика за тиждень уламком у спину... Ех, бий тебе в тисячу трах-тарарах!..

Він вишукано лається п'ятиповерховим матом і лютує пліве на поріг. Побіч підносить голову Катя, і я дивуюся: виходить, вона так само не спить — понуро сидить, насторожено скорчившись, ніби відособившись від усього в цій хаті. І до того ж, у її невеселих очах повно сліз. Я аж полохаюся.

— Ви що?

Вона навіть і не повертає голови.

— А тобі яке діло?

— Ну, я так. Думав...

— Відчепися.

Можна й відчепитися, коли нема охоти відповісти. Справді, чого мені накидатися з співчуттям, хіба в мене мало свого клопоту й свого болю? До того ж, перемагає втома, і мене так само починає брати сон. До ранку, напевно, ще далеко...

15

Чим ближче до вокзалу, тим усе більше людей. На зупинці таксі — величезна черга, якою спритно керує черговою опаскою. Запізнілі пасажери біжать на приміський потяг. З флегматичною відокремленістю вбиваючи час, по тротуару проходить комендантський патруль — двоє солдатів і майор. У петлицях — технічні емблеми. Майорові на вигляд під сорок п'ять. Однак постаріли тепер в армії, не те що за війни... Колись у нас у полку найстарший офіцер — начальник артозброєння — мав тридцять вісім. Командир полку — тридцять два. Батальйонами командували двадцяти-двадцятивосьмирічні хлопці. Зрештою, нам, взводним, вони в той час здавалися мало не старими.

Вокзальний вестибюль гуде від народу. Гомін, метушня і

штурханина. Однак, здається, і плач. Справді, біля дверей на пероні плаче жінка, тільки нічого не видно — натовп цікавих обступив її суцільною стіною. Видно, щось сталося.

Піддаючися цікавості, я сходжу приступцями на другий поверх і спинаюся при поруччі. Звідси вже можна щось побачити. Сцена здається не зовсім звичайною, принаймні для нашого часу. На ший в збентеженого чоловіка вже майже з сивою головою висне жінка. Косинка її збилася на плечі. Волосся скуйовдилось. Вона ридма плаче і примовляє щось незрозуміле. Прощається, чи що? Але куди ж він виправляється? Чоловік з мученицьким обличчям стримано потішає її, гладить по плечі однією рукою. Біля ніг його стоїть червона валіза. Але там є й близькі їм люди. Два досить дорослі хлопці — у строкатій тенісці й у вельветовій куртці — пробують утішати жінку.

— Мамо, ну досить!

— Ну, що ти? Люди дивляться. Кінчай!

— І хай дивляться! — закидає голову жінка. На її зачервонілому, залитому слізьми обличчі — розпач нещастя. — Хай дивляться на моє горенько. Рідненький ти мій, Колю, навіщо ж я тебе спізнала! — лементує вона вже зовсім по-бабському і знову припадає до грудей збентеженого чоловіка.

Незвичайне й дивне якесь розставання... Ніби в сорок першим. Я спантеличено потиху сходжу по приступцях. У вестибюлі з'являється черговий по вокзалу.

— Громадяни пасажери! Прошу розійтися! Прошу розійтися, не порушувати правил. Громадяни пасажери!..

Але пасажери його не слухають — усіх захопив цей болючий крик людської душі. Тільки ніхто ще нічого не знає, і кожен пнеться заглянути в середину натовпу.

Однак за хвилину плач втихає, і жінка з сивоголовим чоловіком прямують до виходу. За ними, несучи одну валізу, ідуть двоє хлопців. Натовп неохоче розступається. Жінка горнеться до чоловіка і все ще хлипає.

З натовпу вилазить тітка з кошиком, ставить кошик на підлогу і починає перев'язувати на голові квітчасту хустку. Її обступає вокзальний люд. Усім кортить дізнатися про зміст незвичайної зустрічі.

— Ой, тітоньки, що ж жінку її чоловік відшукав! З війни розгубили одне одного. Тепер оце він приїхав. Але з ним нова жінка. Он у зеленій кохтині, — стихивши голос, говорить вона, озираючися на вихід.

Ще мало що розуміючи, всі враз повертають обличчя на середину. Справді, прихилившись плечем до мармурової колони, стоїть, стягнувши брови, жінка. Ні на кого не зважаючи, вона, ніби в трансі, дивиться в підлогу. Опісля, ніби раптом щось зрозумівши, повертається й рішуче виходить в інші двері. На перон.

— Ой, тіточки! Котра ж це? — питається якась молодичка, мабуть, перша відчувши весь драматизм цієї недоречної ситуації.

Однаке все зрозуміле. Я більше не хочу на це дивитися. Це дике й страшне. Це б'є в саме серце. Чи не досить, клята божевільна війно! Чи не мало тобі того, що ти наробила на землі двадцять років тому? Нащо ти ще й тепер жалиш людей своїми зазубленими жалами?

Але я знаю: її шельмовським звичкам немає меж. Покутують матері, що втратили дітей. Роками болять у калік одірвані ноги. Таяться в землі, чекаючи своїх офір, міни. Запізнено відкриваються людям нечувані злочинства недолюдків. На рахунок історії все більше безневинних, не відшкодованих офір. Де винуваті?

Відомо, вони в землі. Інших судили і прах розвіяли по вітру. Треті марять почати все спочатку. Але є й четверті, які вельми здивуються, коли їх обвинуватять у деяких, давніх уже, справах.

Тримаячися за подряпані поруччя, я сходжу на другий поверх. Здається, на додаток до всього, з кожним роком слабне серце. Задишка примушує спинятися й хапати ротом повітря. От тобі й молодий чоловік! Зрештою, я знаю: це, лікуючи легені, я посадив серце. Проклята Охрімова свита!.. Дране шмаття, а не здоров'я!

Я роздратований і лютий. Бувають такі хвилини. Біля буфету в залі транзитних пасажирів — черга. Довга валка людей уздовж прилавка аж до самих дверей. Хотілося б випити кави. І щось там з'їсти. Тільки доведеться довго стояти. Але куди мені поспішати!

— Хто останній?

— Я.

Короткий, ніби блиск, погляд. Пригоже юне обличчячко під бронзовим стійком волосся. На мить спалахує й згасає цікавість у широких очах. Звичайно, чим тут цікавитися? Худий, з залисинами на чолі дядько. До того ж — кульгавий... Але дідько його знає, я хотів би чимось їй сподобатися. Ну, хоч трошки. Тільки пощо? Та я й розумію, що це неможливе. І дивуюся з свого жадання.

Ні, мабуть, треба забути. Мое проминуло. Відгреміло. Побіч, виглядаючи когось у черзі, ходять двадцятилітні хлопчаки. Нічого не скажеш — ладні, пригожі хлопчаки. Струнка постава. Свіжі ковнірці відпрасованих білих сорочок. Які дурні колись наламали стільки дров з-за вузьких штанів! Це ж гарно. А для молоді, мабуть, це головне. Принаймні, у двадцять років. У нас, правда, все було інакше. Ми носили незугарні шаравари. І кирзачі. Вони не сприяли коханню. Правда, і не в стані були йому перешкодити. Пам'ятаю, коли ми з нею десь сідали побіч, ноги в нас були однаковісінькі, не відрізнити. Хібащо її чоботи мен-

ші розміром. І такі ж однаковісінькі шинельки. Шорсткі, важкі в дощ та тепло і холодні в холод. І обличчя її було зовсім не плекане. Якось ми лежали під обстрілом у борозні, і вибухом її всю заліпило гряззю. Трапило в обличчя і в очі. Вона обливалася слізьми й нічого не бачила. І треба було бігти. Тоді я вхопив її за руку. Бійці в лаві дивувалися: чого вони біжать, побравшись за руки? Ніби на гулянці.

Та прогулянка під вибухами мін зробила свою справу. Та й без того до немалих турбот додалася нова. Я пильнував її де тільки міг. При кожному випадковій хитрував збігати в батальйон. Мав кілька неприємностей з ротним. Я збирався їй щось сказати. Найважливіші й найперші мої слова. Тільки я припізнівся. Костомаха мене випередила. У великому придніпровському селі над плавнями лишився горбочок з ріні, який одібрав її від живих. Уся решта, що траплялося мені потім, було не те й не таке. Та й сам я став не такий.

Одначе, черга чомусь розходиться. Скінчилися пиріжки. Мило хмикнувши, пішло й моє дівча. Ті, що лишилися в черзі, посуваються, і я опиняюся біля самого прилавка. Кава ще є. І то добре. Після тієї горілки допікає спрага. І тут я бачу його.

Якийсь час, ніби завмерши, мовчки дивлюся на нього. Він відходить від черги й зупиняється. Потім знову повертається до шинквасу і щось там розглядає за склом. Брязкотить дрібняками в жмені. Вигляд у нього мовчазно-заклопотаний. Сахно! Далебі, Сахно!

Так, тепер уже або ніколи! Я буду падлюка, коли його випущу. Зараз я дам йому в морду. Головне не промазати. Бити коротко і від себе, усім корпусом на руку. Він упаде на підлогу. Або на бар'єр буфету. Буде скандал. Приблизить міліціонер. І я скажу, чому так зробив. Нехай тоді мене судять.

Я виходжу з черги й роблю два кроки вперед. Серце моє відразу — в чвал. Одначе чекай, серце! Потримайся! Не зраджуй!

Але тут хтось підходить до прилавка і становиться з ним побіч. Я прикусую губи — він мені перешкоджає. Раптом Сахно повертається і дивиться мені просто в обличчя.

Його брови здригаються. Пізнав, гад! Але очі відразу заспокоюються. Він суне в пальто руку й висипає в кишеню дріб'язок.

— Не вдалося?

— Що?

— А в готелі.

— Ні. Не вдалося, — кажу я не своїм голосом. І, ніби заворожений, дивлюся в його вилинялі нерухомі очі.

— Кляте місто! З'їсти не дістанеш. Ви вечеряли?

— Ні.

— Може, підемо в ресторан? Тут навпроти.

Я, змертвівши, стою. Як дурень. Як ідіот. Він, мабуть, і вважає мене ідіотом. Але я знову не знаю, що робити. Я не впізнаю його. Сахно і не Сахно.

— Ну? Пристає до товариства?

Він іде між людьми до дверей, і я збентежено йду за ним. Перша, найсприятливіша мить утрачена. Тепер я вже не можу наважитися. Мене сковує сумління. Хіба зажадати в нього документи? Або запитати прізвище? Однак це не може тривати довго. Я не витримаю.

Ми виходимо з залі чекання. Він озирається на мене.

— Бордель, а не місто. У нас, у Харкові, варто подзвонити, і готель забезпечений. А тут не можуть зарезервувати одного місця. Республіка називається!

Наволоч! Що ти знаєш про цю республіку? Не дісталось місця в готелі? Скінчилися пиріжки? А про півмільйонову армію партизанів у цій республіці ти чув? Про дев'ять тисяч білоруських Орадурів і Лідіце ти знаєш? Про два з лишком мільйони жертв? Про те, що й досі ця республіка ще не досягнула довоєнного числа мешканців?

Я ледве стримую нервовий дроз у середині. А він роздягається в гардеробі. Перед люстерком старанно розчісує решти своєї чуприни. Потім ми заходимо в залю. Тут так само повно. Вільних столів нема, і ми йдемо між рядами. Але ось біля вікна встають з-за столу четверо офіцерів. Ми відразу займаємо їх місця. На обрусі — гора не прибраного посуду. Він гидливо відсуває від себе миски.

Розмовляти зі мною в нього, видно, пропало бажання. Мабуть, я кепський співбесідник. Але мені зовсім не до розмови. Мене гризе питання: він чи не він? В голові починає пронизливо дзвеніти, руки помітно дрижать. Він же мене, напевно, не пізнає. Ну що ж, тим краще! Я напружуюся, як перед стрибком в атаку, і питаю його:

— Ви — Сахно?

— Що? Ні, не Сахно.

Не Сахно! Іншої можливості дізнатися, хто він, у мене немає. Я напружую розум, щоб знайти, що робити далі. А він перекидає на коліно ногу і одхиляється в кріслі. Дістає з кишені газети. Здається, він вельми спокійний. Зовсім заклопотаний собою. Жодна жилка на його обличчі не здригнеться. Шелестячи газетою, кидає на мене погляд.

— А чому ви питаєте? На когось подібний? Так?

— Подібний.

— Буває, — видихає він і пожвавлюється: — Я в Харкові одного інженера, мабуть, цілий рік плував з бухгалтером управління. Подібні, як дві краплі води.

Дідько! Здається, я влип! Невже справді не він? А може прикидається? Щось відчуває й боїться? Певно ж, щось приховав з свого минулого.

Однак ні. Поводиться природно й упевнено. Широко розгортає «Правду», «Труд», подає мені.

— Почитайте. Поки тут діждешся...

І, не договоривши, заглиблюється в читання. Я механічно оглядаю заголовки. І не розумію нічого.

Коли не Сахно, тоді це жахливе. Я ж міг його покалічити. А коли все ж таки він? Невже я й тепер лишуся в дурнях? Як двадцять років тому...

Що ж, почекаємо.

Він читає зосереджено й ґрунтовно. За наш столик більше ніхто не сідає. Кельнерка так само не йде. Я, нічого не тямлячи, дивлюся в густі газетні рядки й не можу заглушити в собі мало не розпачливого крику пам'яті...

16

Сон розриває вибух:

— Тр-р-рах!.. Лоп-лоп-лоп... Ши-ш-ш-ш-ш-ш-ш...

І ще:

— Тр-р-рах! Тр-р-рах!.. Шпр-рик!

Що це? Де це? Ху ти, плеснуло чимось мокрим по обличчю, по спині: мурашки чи, може, пісок... Я схоплююсь і відразу розумію — біда!

У хаті трохи видно, у вікнах світанок. Мене огортає хвиля холоду, снігова потеруха сиплеться на голову, за ковнір. На підлозі збентежені обличчя людей. Біля ліжка, лежачи долілиць, схопився за голову сержант. Зверху сиплеться перемішаний з снігом тиньк.

— Тр-р-рах! — здається над самим вікном оглушливо б'є новий вибух.

У вікно шугає хмара снігу з землею. Дрібні уламки скла шротом укривають карк. Мимоволі стряснувшись від вибуху, я зовсім позбуваюся сонливої безтямності і полохаюся — де Юрась? Але Юрась побіч, він так само безтямно блимає заспаними очима і питається:

— Що це? Га? Бомбардування?

Ні, Юрасю, не бомбардування і навіть не звичайний вогневий наліт. Це інше. Я боюся його, цього іншого, від однієї лише думки про нього в мене холоне в середині. «Тр-р-рах! Тр-р-рах!» — б'ють два розриви далі надворі. Там хтось у дикій люті лається — чути уривки нервового гомону, тупіт ніг. Щось там ді-

ється погане. А я з усієї сили вслухуюся крізь цю мішанину звуків, і — згинь, маро, це вчорашнє моє передчуття! — воно не ошукало. Між вибухами чути, як десь далеко ще, але досить виразно й монотонно гудуть танки.

Ну, от і дочекалися! Доспалися, довідпочивалися, досподівалися, так його розтак! Тепер вип'єш!

Мабуть, інші так само вже щось чують. Сержант, за ним Катя й Юрась кидаються до вщент рознесених вибухами вікон. Зриваюся на одній нозі й я, ще хтось шастає до вікна. О, там картина! Найогидніша з усіх картин на війні — «дряп»!

По вулиці, по городах, попри нашу хатину й на віддалі біжать з села люди. Одинаки, групи, шалено скачуть коні; розкидаючи обланцюженими скатами сніг, по одній мчать машини. Видно, всі, хто тут був, кинулися з села, попри побиті уламками мазанки, стрибаючи через плоти, падаючи й зриваючися. Недалеко, біля сусідньої хати, на вулиці в диму палає рознесений вибухом «студбекер». Побіч з перекиненою фурманкою, конаючи, брикає ногами кінь. «Тр-р-рах! Тр-р-рах! Пі-і-ів... Тр-р-рах!» Там і тут б'ють вибухи. Але ми вже не зважаємо на них — ми впиваємося поглядами в далечінь за село. Там по крутавому схилу з степену повзають у село танки.

Вибух кидає нас на підлогу. Хата підноситься й осідає. Здається, рушиться стеля. Пилом, сухим смородом перехоплює дихання. Хтось стогне, роз'юшено лається і, зірвавшись, кидається до дверей.

— Лягай! Лягай! Так вашу розтак! — кричить Катя у смороді й пилу. Вона по-чоловічому лається, але тепер це нікого не дивує — як же інакше, коли таке діється! Тиньк зі стін і стелі густо притрушує голови й спини. Юрась підносить обличчя, його не впізнати — один тільки повний тривоги й збентеження погляд: що робити?

— Сестро! Сестричко! Ой, рятуй же!.. Ой! — лементує хтось у хаті. Пилюку швидко видуває вітер, справжня снігова віхола, бо вже ні вікон, ні дверей. Двері, очевидно, відкриті, і на порозі розпласталася нерухома постать. Це наш санітар, що вчора на те саме місце кидав кролів. Над кутом у стелі пролам з діркою на вулицю. У ній клубочеться сніг, а під ним на соломі сліпо товчється обв'язаний брудними бинтами літун. Коліньми й ліктями він штурхає-товче сусіду.

— Гей, товаришу! Товаришу!

З-під шинелі стирчать довгі ноги в «кирзачах», вони не рухаються. Здається, його сусіда, що вчора кидався на німця, «вже». Але дісталася в хаті, мабуть, не одному.

— Сестро, сестрице! — стогне хтось у другому куті (чи не той конопатий). — Кров... У другий раз намахнули, гади!

— Що ж це робиться, браття? Треба ж щось робити!

— Тихо! Тихо! Лягай! — командує Катя і з тріском розриває черговий санітарний пакет. Вона з розпущеним волоссям, без шапки кидається по хаті, то в кут, де не вгамовується ошалілий літун.

— Сестро! Сестро! Де сестра?

Катя нахиляється над забинтованим і, байдужа до його суди, укладає небораку.

— Гаразд, гаразд... Усе буде добре. Ти ляж. Лежи.

Її на диво рівний, співчутливий голос на хвилину втихомирює бійців. Опечений якимось нерішуче примовкає. Катя через людей ступає в другий кут, до перегородки. Там теж хтось стогне.

Біля печі підводиться з підлоги останній наш санітар — маленький сполоханий літній чоловік, і Катя кричить йому:

— Ти! Бігом до начальства! Ну, швидко! Підводи швидко!

Санітар, пригнувшись, боязко ступає через труп напарника на порозі і зникає в сінях. За вікном з гуркотом шалено мчить підвода. Надворі біжать люди. Тріщать розрізнені черги.

— Зара, рідненькі! Зара! Усе буде добре. Все добре, — промовляє Катя.

Я оглядаюся на Юрася, він лежить на боці побіч і кусає губи. В очах мого друга напружено тривожні думки. Мабуть, у моєму погляді він бачить запитання і потиском руки хоче заспокоїти.

— Гаразд. Гаразд, чекай.

Чекати, звичайно, не найліпше, мабуть, — найгірше. Якраз чекати тепер і не можна. Кожна хвилина затримки, певно, незабаром буде нам дорого коштувати. Але що робити? Оце так трапили з дощу та під ринву! Називається продрімали ніч — усе продрімали. Спізнілий жаль за вчорашнє, прикрість, біль і страх вриваються в мої почуття. Хочеться зараз же все переіначити, когось обвинувачувати. Але хто тут винен? Хібащо я? Треба ж було вчора так заспокоїтися, забитися в затишок, віддатися радості зустрічі з Юрасем, злегковажити ту зустріч у степу! Тепер ось одержуй!... Посподівався, називається, на мудру дбайливість інших...

Скорчившись на соломі, я вслухаюся в гуркотливу колотнечу на вулиці. Побіч, так само весь насторожений, — Юрась. Вибухи розпластали нас на підлозі, і ми живемо хворобливим, напруженим слухом. Надворі тупіт ніг, зморений стогін, короткий гомін. Раптом надно мною чується важке дихання. Я обертаюся — у вікні спітніле, стривожене обличчя, і в очах ошаліла зятість поспіху.

— Гей, слов'яни, де тут сестра?

— А що, підвода? Ага? Давай сюди!

З підлоги зривається сержант і хапається за підвіконня. Але обличчя там зникає. Маленька надія спалахує в середині — а може, по нас! Хоч для однієї підводи забагато людей. І тут я

вперше за цей ранок зустрічаю забутий уже, самотньо-терплячий погляд. Це совгається під ліжком мій німець. Як гість при чужому горі, забився туди й чекає. Чого тільки чекає?

Кулі й уламки б'ють по піддашшю. Вітер заносить солом'яну потеруху зі снігом. Ми пригинаємо голови — холера, видно, вони все ж доканоють нас! У сінях тим часом тупіт. Через розчинені двері, переступивши через санітара, увальюється боець у ватянци. За ним другий з гвинтівкою за плечем — вони втягають когось у шинені й опускають біля печі.

— Сестро! Де сестра! Ось подивися скоріше...

Катя швидко зав'язує кінці бинта на чийсь голій, скривлений спині і через людські тіла лізе до порога.

— А що ви мені його принесли? — за хвилину кричить дівчина. — Я не похоронна команда! А ну, виносьте назад!

Я поглядаю на блідо-жовтувате обличчя людини, і мені здається, що це вчорашній причепа-капітан, який перевіряв наші документи. От тобі й маєш: не допомгла й пильність! Катя, одначе, не впізнає його, а мене він чомусь дивує й бентежить. Я ніколи не можу повірити в загибель людей суворих і в'дливих у військовій службі. Тільки, мабуть, я помиляюся. Це не він.

На спітнілому обличчі бійця — здивування, майже переляк.

— Як це назад? — тихо питається він.

— А так. Не знаєте, як? — кидає вона і подається в кут до мало не ошалілого літуна.

— Ляж! Ляж! Ну що ти — ляж! — умовляє його Катя, бо рятувати його сусіду пізно, як і того капітана.

Боець збентежено стоїть біля печі. Мені дуже добре видно те перестрашене здивування, що відбивається на його схудлому, запечиненому обличчі. Хвилину він збентежено поглядає на труп унизу і врешті підносить рукавицю, щоб витерти піт. І тут:

— Тр-р-рах!

Це близько, але не так, як попередніх разів. На Юрасеву шинелю відлітає відщеплена від підвіконня гнилувата тріска, а боець з рукавицею, обтираючи спиною крейду, швидко сповзає додолу. Я ще не встигаю зрозуміти, що сталося, як він зм'якло валиться набік і глухо стукає головою об підлогу. На вищіренних його зубах пузириться піна. Його напарник кидається в сіни.

На підлозі лається сержант:

— Де той санітар? Де начальство. За хвилину повгроблює всіх!...

Хапаючися за лежак, він незугарно встає і, виставляючи наперед пряму, як поліно, ногу, ступає до мене.

— Дай автомат! Я їм, у бога душу, наведу порядок!..

Це так упевнене й категоричне, що я відразу, не подумавши, віддаю йому свій ППС. Сержант метко скаче до дверей. Катя кричить з кута:

— Підводи! Підводи давай сюди! Чуєш?

— Не глухий! — долітає вже з сіней.

Ми знову чекаємо, припавши до закиданої друзками підлоги. У селі бій. Гримлять танки, гахають їх гармати, захлинаються кулемети. Однак щось там загальмувалося — все таки, видно, стямилися «слов'яни», уперлися і покищо тримаються на тій околиці. Тільки чи довго?

Юрась, мабуть, непокоїться тим таки і, підвівшись, починає виглядати з-за лутки. Я дивлюся на нього знизу, але на обличчі друга ні крапельки полегшення. Здається, цього разу лихо звалилося на нас як має бути.

Незабаром Юрась опускається на підлогу.

— Ти йти не можеш?

Я воруху пораненою стопою. Болить, холера! Як тут іти? Юрась без слів розуміє.

— Так. Значить, так. Я... Треба туди, — він киває головою за вікно. — Там зовсім мало. Розумієш?

Я розумію. Розуміється, треба битися. Виявляється, війна для нас учора не скінчилася, відпочинку не буде (дурне, наївне марення). Боротьба продовжується, і треба йти в бій. Добре здоровим — он скільки їх дало волю ногам! Нам же вибір невеликий — полон або смерть. Ну що ж!.. Тільки ось рана...

Юрась тим часом зсовує наперед кирзову кобурку, лівою рукою дістає ТТ. Магазин у нього не повний. Однією рукою він невіpravно мацає по кишенях, дістає кілька патронів, незручно запихає їх у магазин. Я так само вигрібаю з своєї кишені, що є там з бойового запасу. Набирається жменя автоматних патронів, і я віддаю Юрасеві. Він з рішучістю на обличчі, хоч, здається, трошки понуро, встає на ноги.

— Ну, тримайся...

Він коротенько всміхається самими губами, і в цій його усмішці — гірка надія, в яку він сам не вірить. Значить, знову розлука, знову він іде, і, може, цього разу назавжди. Ну, відомо ж, навряд чи він повернеться звідтіля. Але тоді й я не хочу бути тут — як помирати, то разом. І я схоплююся в першому пориві — хай буде, як буде! Так чи не так — роздумувати тепер ніколи.

— Дай руку...

Він збентежено озирається, на мить вагається і нерішуче дає здорову руку. Я встаю і, притримуючися за лежак, скачу до порога. Дідько, на одній нозі вельми незручно! Аби хоч на щось опертися. Я зупиняюся. Юрась попереду, зрозумівши мої клопоти, кидає погляд навколо. У куті біля порога чиясь гвинтівка, він хапає її й дає мені. Це звичайний німецький карабін, тільки з чорною ложею, і я опираюся на нього, як на палицю.

Уже з більшою впевненістю ми перелазимо через трьох забитих і вибираємося на закиданий щматками землі двір.

Надворі нас відразу оглушує вибух. Ми обоє падаємо, опісля Юрась, зірвавшись, перебігає за ріг якогось хлівця. Там він озирється, маючи намір бігти далі, але я в цій справі йому не рівня, і він, присівши біля рогу, терпляче чекає мене. А я кульгаю на одній нозі і пильную навколо очима — хоча б де яку гранату... Треба гранат, бо з гвинтівками й пістолями ми недовго навоюємо супроти танків. Від хлівця Юрась добігає до похиленого від вибухів плоту і знову присідає. За плотом на снігу сіра пляма вирви, далі засніжений, стоптаний ногами і закиданий грудням землі город.

— Пі-у-у-у!.. Пі-у-у!.. Пі-у-у-у...

Еге, та тут не лише тільки танки — тут ще й міни! Три громові вибухи стрясають поблизу землю. Між хатами здіймається в небо сиза снігова хмара. Юрась хоче перескочити через пліт, але оглядається на мене й присідає. Я докульгаю до нього й коліном опускаюся в сніг, чекаючи, поки скінчиться довге, пронизливе скігління мін. Б'ють з околиці крутими траєкторіями. Міни летять довго і своїм виском, здається, вивертають нутро. Відколи вже я на фронті, а все не можу призвичаїтися до цього клятого виску. Я поглядаю на Юрася — мені ще не доводилося бачити його під вогнем. Е, та він молодець: зібрано-зосереджений, пружинистий, верткий. Він би, звичайно, одним махом подолав цей город і вже був би там. Якби не я.

— Коли тут не стримаємо, у полі — хана! — кричить Юрась через скрегіт, який досягає свого апогею і от-от обірветься вибухами. У таку мить не до розмови, і я в думках погоджуюся: звичайно, в полі — загибель...

— Тр-р-рах! Тр-р-рах! Тр-р-рах! — ззаду й з боків рвуть мерзлу землю близькі вибухи.

Ми розпластуємося під плотом. Шматки землі б'ють по спинах, головах, ногах, опісля на сніг падають шматки середньої величини, а земляна потеруха ще довго буде труситися з неба. Юрась після третього вибуху хутенько зривається і на мить з поблиском теплоти в очах озирється.

— Ти, коли що... Адресу не забув?

— Ну що ти!

Адресу я пам'ятаю: Очинськ, Пристанський завулок. Там живе Юрасева мати, бухгалтер-касир дитячого садка. Про себе я мовчу. Моя адреса тепер без потреби — вона по той бік, під німцями.

— Ну, давай перший! — легенько штурхає мене в плече Юрась.

Певно ж, він не хоче відриватися, втрачати мене, кульгавого, з свого поля зору і дає мені таку поблажку. Щоб не відстав.

Опираючися на карабін, я перелажу через похилений пліт, раз-другий ступаю на свою забинтовану ногу. Болить, але треба триматися. На одній нозі не побіжиш... Юрась, пригнувшись, ступає три кроки побіч. Сильний порив вітру низько стеле чорний, кудлатий хвіст диму від «студбекера» з вулиці. Цей хвіст накриває сніг, закіптявілий, ніби обсіпаний попелом. Ми кидаємося туди, під дим, і зараз же знову: «Пі-у-у-у... пі-у-у-у...»

— Дідька вони нам що зроблять! — кричить Юрась. — А ну, давай скоріше!

Він різко поривається вперед. Нас накриває димом. Побіч рвуться міни. Снігова потеруха б'є в обличчя. На мить я перестаю бачити і, пригнувшись, сторчака лету в чорну смердючу смугу диму й вибухів. Очі заливаються сльозами, я ледве не натикаюся на подряпану стіну. Падаю, виразно відчуваючи, як уламки з лету пропорокують поли моєї шинелі. Але ноги, здається, цілі — це головне. Під стіною протираю запорошені очі й озираюся.

Юрася нема.

Спочатку ні переляку, ні жалю, саме тільки здивування — він же щойно був побіч. Потім раптова тривога змушує мене схопитися. Сиза курява від мін осідає, вітер трохи відвертає димовий хвіст, і я бачу на снігу Юрася. Він лежить долілиць, широко розкинувши руки, і не рухається.

Майже дикий переляк опановує мій мозок. Не шкодуючи вже пораненої ноги, я кидаюся назад і за кілька кроків падаю біля Юрася. Я перевертаю його на бік. Підстрижена під бокс його русява голова безпомічно падає потилицею на сніг. Шапки на ньому немає. Півзаплющені повіки друга хутко-хутко синіють і зовсім закриваються.

— Юрасю! Юрасю! — кричу я, безтямно обмацуючи його тіло, бо не бачу рани й не можу зрозуміти, куди його вдарило. Все в мені німо протестує проти цього найбільшого лиха: ні, він живий, він виживе. З'являється надія, що його тільки оглушило, контузило вибухом. Але він, видно, не чує мене. Зуби його чомусь конвульсійно стискаються, і, не розтуляючи їх, він тихо, одним видихом, говорить:

— Холера... Не вдалося...

І потім хрипить, півзакриті повіки його дрижать. На губах виступає кривава піна. Він захлинається цією піною, напружується в моїх руках, ніби хоче перевернутися на другий бік. Я лякаюся, відчуваючи, що він конає і що я безсилий щонебудь зробити.

— Юрасю! Юрасю, куди тебе?.. Що тобі?.. — недоречно лементую я, обмацуючи його тіло, і тільки тепер відчуваю на руках кров. Так, кров на шинелі й на снігу під ним.

— Жвик-жвик-жвик! — проноситься близько черга. І раз же:

— Тр-р-рах!

Нас знову накриває вибухами. Біля ліктя, засичавши, втинається в сніг гарячий уламок. Руда хмара стелеться по городу. Це ударили в мазанку, від якої я відбіг сюди. У свідомості мигає відблиск коротенької радості — оминуло! Але тільки мене, а не його. Його не оминуло, і в цьому моє нещастя, і, здається, моя загибель. Я відчуваю, що німці наближаються. Бій з окраїни підступає сюди. Вони защемили нас у вогненні кліщі, які стискають все щільніше. Навколо вже нікого не видно, і я не знаю, як рятувати Юрася. Але он на попередньому місці хатина, з якої ми так недавно вискочили. Ой, не в добрий час вискочили, шкодую я.

Я закидаю за плече свій карабін, хапаю Юрася під пахви і мало тут же не падаю з ним разом у сніг. Нести його я не здолаю. Тоді я чіпляюся за його портупею і, низько схилившись, волочу його до поваленого плоту, назад у хату.

— Жвик-жвик-жвик! Фить-фить!

Це черги. Вони скрізь колошматять солом'яні стріхи, дірявлять глиняні стіни мазанок. У павзах між громом вибухів я ловлю слухом близький брязкіт гусениць — танки вже на вулиці.

Задихаючися, весь у холодному поту, я підтягую важезне Юрасеве тіло до порога хатини. Там мовчазно лежить на підлозі кілька пораних. З кута на мене нерозуміюче озирається Катя.

— Гей, допоможіть! — кричу я, бо вже не в стані перетягнути Юрася через поріг. До того ж, я вельми боюся, що вже буде пізно. Я лютий і чекаю, що вони кинуться до мене. Але кидатися тут нема кому — людей стало зовсім небагато. Так, поранені, видно, не чекаючи гіршого, розбрелися, хто куди міг. Я бачу тільки Катю, яка звивається біля опеченого літуна, і кілька тіл при порозі. Та ще ось німець! Справді, якийсь дивак фріц, він не втік і, побачивши Юрася, жахається:

— О, майн гот! Юнгофіцір!

— Тобі майн гот! — від люті кричу я і кличу Катю: — Сестро! Швидше! Швидше!

Тільки Катю, здається, підганяти не треба. Вона вже тут і хуленько розшпилює на Юрасеві портупею й ремінь. Я задихаюся від знемоги й падаю на підлогу.

— Танки... танки вже там!...

Катя кидає на мене шорсткий, безжалісний погляд.

— Де сержант? Де та наволоч? Ти не бачив? — Я заперечно хитаю головою. Катя випалює з люттю: — Утік, зараза! Брехун, трепло кляте! Стріляти таких гадів! Падлюка! Тепер пропадати!

До цього недалеко. Справді, справи наші кепські. Стріляти нема кому й нема чим, та й навряд чи зарадиш біди. І все ж даремно я віддав тому автомат. Чим тепер будемо відбиватися? Хібащо одним карабіном. Ну й ну!

Кілька куль з вулиці б'ють по стінах. Одна через вікно відбиває уламок від печі. Нас обсипає глиною. Катя схиляється над Юрасем, покрикує на німця — тепер той помагає. Я хапаю Юрася за голову — на скронях у нього сильно торгаються жили — ще живий.

— І на холеру я зв'язалася з вами! Уже в Оджимці була б! — невдоволено бурчить Катя.

— Швидше! Швидше, Катю! Він же задихається... — роздратовано прошу я.

— Чекай ти!... Ось воно що! — каже Катя. Вона порпається під Юрасевою одежею. Там усе закривавлене.

Я вже немало бачив закривавлених, живих і мертвих, а тут не можу дивитися: це ж Юрась...

— Та-а-ак... — зосереджено каже Катя і, швидко загорнувши сорочку, обмотує бинтом поверх одєжини.

— Він виживе, га? Виживе, Катю? — питаюся я.

— А я що — бог? — з незрозумілою злістю кричить у відповідь Катя. — Я не бог тобі.

Опісля вона запихає в торбу бинти й кидається до вікна.

— Де підводи? Де підводи? Де та наволоч язика?

Але ні сержанта, ні підвід нема. Назагал ніде майже вже нікого нема. У цьому кінці села ми лишилися самі.

Хату сколихує вибух. У вікно шугонуло пилом і тротилевим смородом. Катя падає, ми всі пригинаємося до підлоги. А коли підносимо голови, бачимо в дверях велику постать у незастебненій темносірій куртці з хутряним ковніром, накинутій просто на білу підсорочку. У її розрізі видно волосаті груди.

— Бинта треба! У кого є бинт?

Чоловік однією рукою затискає рану на шиї, з якої між пальцями в рукав, на куртку струмує кров. У другій руці в нього ППС! Он і знайома мідна дротинка, замість ремінчика.

Але перш, ніж я встигаю щонебудь сказати, до чоловіка підскакує Катя.

— Де взяв? Де взяв це? — вона різко тузує його за полу куртки. На обличчі дівчини лють. Чоловік спершу не розуміє, глипає очима то на Катю, то на свою куртку. І тоді я раптом догадуюся, що й автомат, і куртка були в нашого сержанта, якого ми тепер чекаємо.

— Оце? — врешті тямить чоловік. — Не вкрав. Он у забитого взяв.

— Де забитий? — кричить Катя, аж схиляючися всім тілом.

Чоловік, так само роздратовуючися, в тон їй відказує:

— А ти що — прокурор? Он на дорозі лежить.

Катя, раптом зів'явши, понуро опускається на підлогу. На її обличчі — гримаса болю. Не подолавши його, вона розслабленими рухами заціпає торбу і, не дивлячись ні на кого, питає:

— Де танки?

— Пруть, сестро. Вам тут не місце.

У хаті, стогнучи, кричить літун:

— Зараз же відправляйте мене! Не маєте права! Я на Героя представлений! . .

Катя кидає на нас погляд. В її очах рішення.

— Виносити! Виносити всіх! На дорогу! Хутко! Шкутильгай! Живо!

Так, виносити! І все ж це не найдоцільніше. Виносити, значить, тягнути на собі поранених. Тільки чи далеко потягнеш від танків? . .

І все ж більше нема чого робити. Сидячи тут, ми дочекаємося гіршого, і я підхоплюю під пахву Юрася. Чоловік у сержантовій куртці обмотує бинтом шию і, запхнувши за ковнір кінці, бере Юрася з другого боку. Німець без нагадування послужливо підскакує до Каті. Він уже в чийсь шинелі і подібен на червоноармійця. Тільки шапка в нього німецька. Удвох вони підіймають літуна.

— Городами, городами давай! Туди, в кінець! Дорогою не пройдеш, — командує мій помічник.

Ми виповзаємо в двір, оббігаємо розбитий ріг хати, у якій мали притулок, і кидаємося по городах. Збоку тягнеться тин, поверх якого напнята вкрита інеєм колюча дротина. Ми сунемося вздовж тину. Тільки ходак із мене все таки поганий, і Катя з німцем нас випереджають. Добре ще, що від вогню ззаду закриває хатина. Але з вулиці нас, мабуть, уже побачили. Не встигаємо ми й трохи відбігти, як у стріху цієї будівлі вривається люта черга. Зверху вщент розлітається комин, і уламки його градом сиплються зі стріхи. У повітрі солома й сніг. Повз наші голови проносяться кулі.

— От дають, наволоч! — злісно озирається боець. — Такий драп улаштували . . і хоч тобі що! Не війна, а розправа. Я он кидався, кидався з тим вашим безногим. Чоловіка з двадцять ми затримали. Та врешті самі напоролися.

Я в якомусь душевному отупінні. Думки переплуталися. Запальна гарячковість не дає мені додуматися, як діяти ліпше. Я тільки відчуваю, що Юрась гине, що я не врятую його, не встигну. Мене кидає в жах від того внутрішнього хрипу, яким він заходиться. З рота йому все пузириться кривава піна, і мені здається, що він задихається. Я раз-пораз стримую ходу і не-

зутарно підхоплюю його за голову, яка жахливо звалюється додолу. Юрась то стогне, то раптом замовкає, і мені здається: кінець!

У кінці тину ми продираємося крізь туті, як дріт, гілляки вишняку на обніжку. Нова близька черга кладе нас у бур'ян. Як тільки вона минає, мій помічник схоплюється й одпихає мене від Юрася.

— Почекай! Давай я!

Довгий, рукастий і, видно, дужий, він одним махом бере на спину Юрася. Пригнувшись, широчезними кроками суне в сніг. Я озираюся — танки вже всі втягнулися в село. На схилі по той бік порожньо. Незабаром вони будуть тут.

— А ну, скоріше!

Обома руками спираючися на карабін, я біжу за чоловіком. Тепер мені куди легше, якби не нога...

— Дідько візьми! — каже він, незутарно обертаючися до мене під тягарем. — Вискочив без сорочки. З нею й усі документи накрилися. Далось ж, на холеру, заночувати в крайній хаті!

«Заночували! — механічно повторюю я, бо іншого й не чую. Інше не доходить до моєї свідомості. — Заночували. І проспали, прогавили все на світі...»

— А ви хто? — питаюся я ззаду.

— Я? Та старшина з ДОПу. Євсюков. Не чув такого? — питає він, широко ступаючи по снігу.

Хто його знає, може й чув. Справді, у ДОПі — не в батальйоні: там навіть сержанти відомі всій дивізії. Тільки тепер я вже не пригадую. Тепер це й не важливе. Я відкидаю геть жердину, яка заважає, і ми перелазимо в сусідній город. Попереду біжить Катя з німцем.

— Нічого! — заспокоює мене або, може, самого себе старшина. — Стримують! Повинні ж стримати! Що це за нелад такий!

Так, справді, нещастя, прокляття! Ну й село! Ну й ранок! Що тільки робиться! Душа горить болем і кривдою. Тільки що зробиш?

Раптом ми чуємо: Катя з німцем щось кричать нам і повертають поміж хатами до вулиці. Я ж зупиняюся: і слухом уловлюю на секунду, як десь недалеко за хатами гуркотить фурманка. У громі вибухів ми не відразу почули її і, мабуть, спізнилися. Старшина кидається бігом. Я знову відстаю. Ми перебігаємо закиданий соломкою двір і вискакуємо на вулицю. Серединою дороги просто на нас шалено мчить чимось навантажена з халабудою фурманка.

— Стій! Стій! — кричу я з розпачем і лютістю, бо відчуваю, що це — остання наша можливість урятуватися. Другої вже не буде.

— Стій! — реве Євсюков. На мої руки він звалює з себе Юрася й кидається просто під копита коней. Але пара рижих, видно, наполохана не менше за людей, шалено проноситься повз нас. З-під копитів на мене летять шматки снігу. У возі ціла гора якихось клунків і зверху на них, як на возі з сіном, — боець. Другий на передку шалено поганяє коней.

— Стій! Хусаїнов, стій!

Старшина кидається навздогін. Підвода, повернувшись ледве не впоперек вулиці, зупиняється. До нього вже біжать Катя з німцем — їм ближче. Я з усієї сили тягну під пахви Юрася. Він і далі непритомний і страшенно важкий. Ноги мої грузнуть у м'якому, як пісок, перетертому колесами снігу — хочби встигнути! Ззаду нас прикриває поворот, на якому ми вночі зустріли недовірливого капітана. З того кінця вулиці ще не видно. Танки ще нас не бачать.

— Тр-р-рах! Тр-рах! Ців-в... Бах!

Це все ще там, за повортом, звідки, на наше щастя, вискочила ця фурманка. Але що це — здається, ми всі в неї не вліземо: стільки вантажу! Добре, хоч там якийсь знайомий старшини. Може, покладемо Юрася... Старшина підбігає до фурманки і хапається за віршовку, якою зв'язаний вантаж.

— Скидай ганчір'я! Звантажуй усе! Миттю!.. — задихано кричить він тому, на самому версі воза. Але той, видно, не поспішає розвантажуватися. Він ще нижче пригинається на своєму вантажі і штовхає погонича:

— Гони! Не можна скидай! Не дозволяв!

— Ти що, очумів? Поранені! — кричить старшина й зриває з воза віршовку. Два пакунки важко звалюються на дорогу, кілька їх кидає набік старшина. Боець на возі зривається на широко розставлені ноги.

— Нелзя! Я отвечал! Я расписка давал!

Він зверху ногою штовхає старшину в плече. Той, одначе, хапає його за валянок і з силою тягне вниз.

— Дурню! Геть звідсіля!

Хусаїнов, незграбно вигнувшись, падає з воза задом у сніг. Старшина в одну мить зіскакує на підводу і починає шалено скидати все на землю.

— До чортової матері! Люди гинуть! — кричить він на возі й повертається до погонича, який перелякано тримає коней. — А ну, скидай швидше!

Я з усієї сили тягну Юрася і пристрасно сподіваюся на удачу: а ну ж устигнемо? Устигнемо! Біля підводи вже Катя з німцем, вони притягають туди літуна і, посадивши його на сніг, так само починають скидати з фурманки важкі пакунки. Тепер мені видно, це ватянки, певно з якогось складу ОВС.

Хусаїнов тим часом пружко підводиться з землі. Щось дико закричавши, хапається за карабін, який висить у нього за плечем. Він зриває його через голову й відскакує на крок. Тієї ж миті гримить постріл. Схопившись за руку нижче ліктя, старшина на возі спантеличено випростовується. З пальців на пакунки капає кров.

— Ох ти, гад! — після секундного збентеження визвірюється він на Хусаїнова. — Ти так? Так, наволоч?!

— Стійте! Чекайте! Що ви робите! — кричу я. До Хусаїнова, просто на його гвинтівку кидається Катя. Але він ухиляється.

— Стрелял вас буду! Убивал буду. Я расписка давал. Приказ бірал! — у роз'юшеному гніві кричить Хусаїнов, знову клацаючи замком. Старшина, однак, хутчіше за нього натискає гашетку автомата і просто з грудей б'є коротенькою, на три кулі чергою. Хусаїнов змахує, ніби прикриваючися, руками і падає.

— Дурень! Ідіот! Гад! — кричить на возі старшина.

Я опускаю Юрася на сніг — Боже ти мій, що це робиться! Що твориться! Пощо так? Але моя розгубленість тут таки й зникає, зовсім близько вибухає набій. — Тр-рах! — кавалки глини з курявою обсіпають усю дорогу. Ззаду одним рогом осідає в сніг мазанка, що стояла на повороті. Але це не міна — це вже танки. Видно, підходять. Скоро всиплють і нам.

Вибух нас протверезує. Я підхоплюю Юрася. Від воза до мене кидаються Катя з німцем. На обличчі в Каті відчай і рішучість. Волосся вибілося з-під шапки, кожушок розхристаний. Німець напружений і мовчазний, він, здається, весь заглибився в слух. Мабуть, його увага не тут, а десь далеко, можливо, там, де бій. Прислухається до своїх чи що? Але тепер дідько з ним, тепер аби скоріше!

— Швидше! — кричить з підводи старшина.

На ній уже майже порожньо, на дні корчиться літун. Ми вкладаємо туди Юрася, слідом увалююся я. Катя скаче вже на ходу. Погонич безжалісно лупить коней. Фурманка здригається, я ледве утримуюся в задку, озираюся — з-за повороту покищо нікого. Невже вирвемося?

І раптом попереду тріск, вогонь і грім. Хмара землі зі снігом скидається до неба, і ми влітаємо в це пекло диму, землі й снігу. Коні кидаються набік, фурманка жахливо хилиться. Хоча б не вилетіти, я обіруч чіпляюся за її край. Побіч розпачливо лається Катя:

— Звертай! Звертай убік!... Роззяво!..

Погонич, ледве не вскочивши з кіньми в глибочезну вирву, якось оминає її. Здається, пронесло! Ми вириваємося з вибуху, фурманка вирівнюється, коні кидаються чвалом. Але тут такі під колесами тріск — щось поламалося. Це ми налетіли на розбиту вибухом порожню підводу. У оглоблях розпластався на снігу кінь. Під черевом ручай крові. Недалеко під плотом нерухома постать солдата в пом'ятій задертій шинелі.

Я хапаюся за Юрася, оглядаю наших. Здається, обійшлося — всі цілі. Тільки старшина чомусь не у возі, а біжить за фурманкою. Разом з німцем вони хапаються за перекладину ззаду й розгонисто біжать за возом. З пальців старшини на полу моєї шинелі тече кров.

Фурманка шалено кидається по вибоях, я однією рукою притримую Юрася, другою напружено тримаюся за край дошки — щоб не вивалитися...

Крізь вибухи й густе вівкання куль ми прориваємося на околицю. Далі за греблею — широка балка-улоговина. Сніг унизу стоптаний десятками ніг людей і коней, колесами фурманок, машин. Усі з цього села пошибували туди. Ми, напевно, останні. На греблі покинутий ЗІС з розчиненими дверцятами кабіни. Він низько осів на прострелених шинах, кособочиться розбитий кузов.

Фурманка наша повертає з вулиці в балку. Трясовиця ще збільшується. Я вже хапаюся за борти обома руками.

— Ой! Ой! Стійте! Не можу! Що ж це робиться! — ячить загорнутий у кожухок літун. Катя мовчки притримує його забинтовану голову, щоб не билася об дошки передка. Ззаду мокрі обличчя німця й старшини. Вони біжать за фурманкою. Євсюков, видно, все ще не може заспокоїтися від своєї сутички на вулиці й осатаніло лається:

— Дурень набитий! Обармот! Загрожує!.. За купу вошивого шмаття. От гад! Служняний остолоп! Ліпше б уже недотепа, але з головою!..

Справді, це жахливе: свій — свого! За що, подумати тільки! Добре ще, що трапив у руку. Рана в старшини, здається, не страшна, і крові не так уже й багато.

Люди групами й поодинці біжать балкою. Кінних уже не видно. Далеко попереду зникають за поворотом фурманки. Багато кого ми вже й обганяємо. Уже ми — не найостанніші. З'являється надія — дивись, вирвемося. Я нахиляюся до Юрася. Шинеля на ньому закривавлена, мабуть, збилася пов'язка. Він і далі мовчить, зуби міцно стиснуті. Ех, Юрасю! Тримайся, брате, якнебудь бадьорися, терпи! — молю я в думках, ледве сам тримаючися в фурманці. І в цю мить над нашими головами розмашисто блискає перший вогнистий спалах. Ми мимоволі вгинаємося, — далеко попереду злітає вгору стовп снігового пилу. Це болванка.

Ми всі, як на команду, озираємося. Так і є — танки вже вийшли на околицю. На греблі коло ЗІСа з-за крайніх хат їх виповзає з десятків. Декотрі зупиняються, блискають вогниками з димом і хутко прямують у балку, слідом за нами.

— Тр-рах! Трах! — рве ззаду й збоку.

Над нами в повітрі пролітає набій. Його розгониючий фуркіт кладе нас у фурманці. Попереду, на схилі балки, виростає гарний клубково-пухнастий вибух. Ззаду у сніговому просторі густо розсипається кулеметна тріскотня.

— Гони! — кричить Катя. — Гони ти, роззяво!

Погонич підводиться на передку і з-за плеча лупить палицею коней. Вони всі в милі і мчать так, що, здається, рознесуть фурманку. Ми наздоганяємо кількох бійців у розхристаних шинелях, без ременів. Один, молоденький, без шапки, із стриженою під нульку головою, на бігу пробує причепитися до фурманки. Старшина гонить його:

— Куди? Куди сунеш? ! Тут поранені!

Хлопець з розпачем в очах збочує і якийсь час хакає побіч. Я чекаю нового вибуху. Справді, скільки можна проїхати на причіпі у танків? Бодай би вони не зупинялися — з ходу ще, може, не вцілять. Алеж доженуть. Холера б його забрала — де ж тоді вихід?

Так, це жакливе! «Гони, брате, гони!» — німо благаю я погонича, та він і сам гонить, ліпше не треба. Тільки чи надовго? Попереду, здається, поворот. От би встигнути до нього!

А кулеметна тріскотня все ближчає.

Тут уже багато бійців — мовчазні, задихані, розчервонілі, зі страхом у розширених очах. Ними ніхто не командує. Це тили — обозники, кладовщики, їздові, техніки... Багатьом така колотнеча, видно, новина: до вогню вони не звичні. Я знаю, єдине, що тепер панує над їх почуттями — це влада страху. Засіб до порядку в них тепер — ноги. Тільки цей засіб не найліпший. Радше невпаки. Це безвихідь.

Старшина люто лається.

— Стійте, розтаку вашу неладну! Куди вас несе! Роздушать. розстріляють, як зайців. Стійте! Зупиніться!

Люди оглядаються на крик, але не зупиняються. Незнайома людина в куртці — для них не начальство. Тим часом понад самою лідоводою знову хуркоче. За півсотні кроків попереду вибух. Коні спинаються дуба й кидаються вбік. Нас обсипає снігом. Фурманка ледве не перевертається. Здається, вона от-от перекинеться на схилі. Якимось чудом ми не потрапляємо в засипану снігом яму.

І раптом зовсім побіч на схилі я бачу знайомого в козушку й чорній кубанці. Одна рука під полою: напевно, поранена. По-

рожний рукав метиляється на вітрі. Це Сахно. Він озирається на нас, обличчя його розгублене й спітніле. На чолі прилипло чорне пасмо волосся, рот широко розкритий.

— Ей, хлоп'ята! Почекайте!

— Притримай! — кидає погоничеві Катя.

Коні трошки стишують біг. Сахно знесилено підбігає, а в мене стискається серце: пощо він тут? Однак капітан, притримуючи на голові кубанку, незручно падає у віз. Він поранений, і в глибині мого почуття мимоволі спалахує злорадство: ага, допекло! Це йому не протоколи писати!

Погонич гонить коней. Фурманка сильно підскакує на приспаному снігом грудді. Десь позаду гахають підряд два вибухи. Старшина лається.

— Що тільки діється, га? І де начальство? Проспали до чортової матері весь Кіровоград!

Сахно у возі відсапується, раз-пораз заклопотано озирається, але мовчить. Старшина лютує дедалі більше.

— Розвідка — лихо її матері, шнапсу, видно, надудлилася! З радості! Що ж: ударили, прорвалися, пішли геть як добре! Давай нагороди виписувати. Відомо ж, аби попередити все по графіку, а тут що робиться — плювати!

У хижих очах Сахна спалахує суворість. Недобрим поглядом він оглядає старшину, але той умисне цього не помічає. Здається, старшина може сказати й більше, і не тільки такому начальству, як цей капітан. Він справляє враження сильного в усіх відношеннях. Такі завжди подобаються, особливо на війні. З ними надійно.

Трясовиця тим часом робиться нестерпною. Здається, розвалиться фурманка. Літун під кожушком кричить:

— Сестро! Не можу я! Стійте! Зупиніть коней! . . Я не можу . . .

З передка у злій нестямі озирається Катя.

— Змовкни! Змовкни зараз же! Чого стогнеш! Не можеш — злазь до чортової матері!

— Болить! Болить же . . . О-о-о-о . . .

— Терпи!

Ми злітаємо на узгір'я. За ним спуск, там нас уже не дістати. Ну, ще хвилинку, півхвилинки . . . Від напруження я впиваюся зубами в губу, ніби так легше. Ще трошки . . . І тут . . .

— Тр-р-рах! І-ю-ю-ю-ю . . .

Що це? . . Чому це? . . — бентежить мене думка. Фурманка злітає передком угору, віз перекошується. Якась сила викидає мене геть і болюче кидає головою в сніг. Побіч, прооравши борозну в снігу, сунється ріг фурманки. Здається роздушить. Але раптом спинається біля самого мого плеча.

Я тут таки схоплююся, відчувши себе на краю загибелі. На руках і колінах відскакую геть. Фурманка перевернута набік.

Хтось відчайдушно лається. Катя підхоплює літуна. Один кінь, приклякнувши на передні ноги, б'ється головою об сніг. Другий смикає фурманку набік. Його хапає за оброть старшина.

Але, здається, я цілий і, зірвавшись, кидаюся до поваленої набік підводи. Юрась, зсунувшись на край, якимось чудом тримається там. Однак мене випереджає німець. Плечем він сильно піддає знизу і перекидає підводу на колеса. Попереду крик Сахна:

— Ріж посторонки! Посторонки!!!

Старшина хапається за посторонки, а Сахно увалюється в підводу. Німець уже звивається біля Каті. Удвох вони через борт втягають у фурманку літуна. На снігу збоку лежить погонич. Голова в нього... Зрештою, голови нема, замість неї одне страхтіння. Ліпше туди не дивитися. Старшина чимось перерізає пару товстих посторонків і періщить мотузком коня. Останнього нашого коня, який змороно смикає фурманку. Другий знеможено гребеться на снігу. Йому вже не встати.

— Швидше! Швидше!

Я не знаю, чи це кричить хтось, чи це, може, рветься з моєї душі. Я тільки кожною частиною тіла відчуваю, що треба скоріше, бо ось-ось уріжуть — танки вже наздоганяють. Над балкою гук і брязкіт. Гахають вибухи, і танкові кулемети захлинаються вогненною люттю. Навколо крики й лайка. Ні, це не бій — це знищення. До нас підбігає якийсь сержант у сорочці, без шинелі. Його груди з орденами Слави густо залиті кров'ю. Він задихано хрипить і мовчки валиться в підводу — я ледве встигаю затулити Юрася.

Але врешті ми за пагорбом. Тут уже не поцілять. Попереду, в балці, за півкілометра село. Засніжені мазанки, плоти, ранкові димки з коминів. І там — дорога. Тут уже бігунів більше. Вони, певно, думають, що в селі порятунок, і чухрають туди з усіх сил. Але я відразу зауважую, що в селі порожньо. Організованої оборони тут так само нема, тут взагалі вже мало хто й є. Видно, піддавшись паніці, дряпонули й тутешні. А дорога лишилася — добре впорядковане шосе, мабуть, з Кіровограду. Захоплять і перетнуть — буде велика біда...

Перекилена набік, ризикуючи перекинутися, фурманка коїться по снігу. До нас біжать люди. Хтось знову увалюється у віз, кілька пораних хапаються за борти. Літній боець, у розхристаній шинелі, знесилено трухикаючи побіч, глухо й мовчки плаче без сліз. Його щетинисте підборіддя нервово смикається. Старшина, не перестаючи, лупить коника. Ми минемо одну групу і кількох одинаків, і ще, мабуть, чоловіка з десяти. І тоді Сахно рішуче зіскакує на сніг.

— А ну, стій! Стій! — кричить він на бійців і витягає з кобури пістоль. — Назад! Постріляю всіх, як псів! Назад!

Кинувши віжки Каті, зіскакує з підводи й старшина. Він так само починає кричати «Стій!», когось доганяє і в карк пхає до капітана. Геть далі схилом біжить кілька чоловіка, і він, не цілячися, бахає туди з пістоля. Утікачі спочатку зупиняються, потім, розсипавшись, ідуть униз. Біля старшини набирається з пару десятків випадкових людей.

— На горб! Марш на горб! — кричить Сахно і показує в поле рукою.

Від групи відокремлюється старшина.

— Братва, а ну бігом! У кого гранати — до мене! Ми їм покажемо, де раки зимують!

Зморено й не дуже рішуче вони біжать на пагорб. Сахно ще когось зупиняє і гонить за всіма. Когось б'є колодкою пістоля по карку. Що ж, може так і треба. Сподіватися тепер нема на кого. Тільки на самого себе.

У якомусь несвідомому пориві я так само зіскакую з підводи. Зіскакую й присідаю на одну ногу. Мабуть, все таки поспішив. Але дідько з ним. Гинути так гинути — на полі бою. На мое місце зараз же хтось злазить.

Я шкутильгаю в степ. Ззаду, віддаляючися, гуркоче фурманка, але я не озираюся. Я знаю — нам уже не зустрітись.

Тільки геть одійшовши, я кидаю короткий погляд назад. Поблизу нікого. Фурманка далеко внизу в'їжджає в село. Але де Сахно?

Капітана ніде не видно. Попереду його нема, а ззаду... А ззаду на фурманці чорніє знайома кубанка.

Чомусь мені робиться до болю кривдно. Я не розумію, чому. Але це підло. Хіба так можна?

Тим часом невелика група старшини з поспіхом розбігається лавою. Тоді, давлячися кривдою, я знімаю з-за спини карабін і виходжу на пагорб.

19

Одначе досить.

Нам приносять вечерю й обід — на сьогодні все разом. Немолода повнувата кельнерка в наколці ставить дві тарілки з біфштексом і по оселедцю з цибулею. Я, засмучений спогадами, поглядаю на її спритні руки й думаю, що так можна здуріти. Згадувати все це не багато легше, ніж колись було переживати. Усі страждання відновлюються. Зрештою, воно й зрозуміле: дуже вже багато нервів і сил воно мені коштувало.

Мій сусіда поживавлюється. Відкладає газету й задоволено присувається до столу. Перш за все бере кругленьку карафку і наливає дві чарки.

— Ну що ж! Спорбуємо . . . До речі, я й не знаю, як вас величати, — каже він, затримуючи підняту чарку. Я задумано беру свою.

— Василевіч.

— Василевіч? Білоруське прізвище. А я Горбатюк. Павло Іванович.

З-під лоба я пронизливо дивлюся йому просто в очі. Ні, дідько його забори, для Сахна він надто впевнено поводить. Здається, я марно наробив цього всього клопоту. Він кидає на мене короткий, зовсім приятельський погляд.

— Ну, будьмо здорові!

І з стриманою насолодою випиває. Хакнувши, бере виделку. Я тримаю свою чарку в руці. Щоб пити за здоров'я, треба його мати. Інакше це порожній і формальний тост. У мене, одначе, є інший. Я буду пити не «за». Я вип'ю «проти». Проти всього, що привело мене сюди. Щоб з ним не мати більше діла.

Ми починаємо мовчазно, зосереджено їсти. Я вже одначе перехотів їсти і без великої охоти вибираю з оселедця кільця цибулі. І ще я поглядаю на наших сусідів. Вони за спиною Горбатюка (якщо він справді Горбатюк). За двома зсунутими столами четверо хлопців і троє дівчат п'ють шампанське. Одна, що сидить у дальшому кінці столу, маленька, жвава, гарненька. Вона вся чорненька, і плаття, і брови, і купка вільно розпущеного волосся. Ні однієї секунди їй не сидиться спокійно: сміється, сплескує руками, щось намагається довести друзям. Очі її так і горять захопленням. На неї скеровані погляди всіх чотирьох хлопців. Та й дві блондинки раз-пораз зупиняють на ній свої підведені чорним очі.

— Ви воювали? — ні з того, ні з цього просто «в лоб» питаюся я в Горбатюка. Той з гідністю випростується в кріслі.

— А як же! Усю війну. На Західньому, а пізніше на Другому Білоруському.

— А на Другому Українському не були?

— Українському? Ні, не був. На Україні, на жаль, не доводилося. Більше в Білорусі. У Польщі. Берлін брав. Там була баталія!

Він енергійно й зо смаком працює міцними квадратовими щелепами. І знову той самий спокій, трохи навіть гоноровий тон — брав Берлін! Ні, певно, я круглий дурень. Ідіот. Ледве не наробив свинства. І все тому, що за двадцять років не забув про те кляте минуле. Чи не ліпше махнути на нього? Як інші.

Якби ж можна . . .

Горбатюк тим часом відсуває порожню тарілку і знову підносить карафку.

— Ну, то що? По другій? За перемогу.

Пригадав! Після свого дорогого здоров'я він п'є за перемогу. Теж вояка! На цей раз він простягає руку і ми цокаємося. Горбатюк одразу перекидає чарку в рот. Я нерішуче тримаю свою в руці. З-за сусіднього столу, хитро й беззвучно сміючися всім обличчям, доторкається губами до келиха чорнушки. Її товариство за столом вибухає реготом.

— Ерно, чудово!

— Дорогенька, твою лапку!

Плечистий блондин у сірій з кишеннями сорочці схиляється над її рукою. Горбатюк озирається й багатозначно киває головою.

— Білоруські дармоїди?

Я не відповідаю. Посуд на столі відбиває мерехтіння ресторанних вогнів. Побіч, біля свого столика в пристінку, брязкає виделками кельнерка. У залі — приглушений гомін. Добре, що вокзальні ресторани ще обходяться без оркестр. А то розкололася б голова.

Тим часом Горбатюк береться за ніж і виделку.

— Ви офіцер? — питаюся я.

— Гвардії майор запасу.

Він відрізає шматок біфштекса і відправляє його в рот. Майор? Може бути. Звичайно, після капітана — майор. Коли справді не Сажно, то, мабуть, якийсь командир батальйону. А (може політпрацівник? Чи помпотех? Коли, скажемо, танкіст. Коли танкіст — я йому зізнаюся у всьому і попрошу вибачення. Перед танкістом я зніму шапку.

20

З пагорба дванадцять німецьких танків видно, як на долоні. Звузивши інтервали, вони всі вряд повзуть по широкій розлеглості балки-видолинка. Правда, повзуть обережно, видно, не поспішаючи душити гусеницями втікачів — вони їх нищать вогнем. Глибинний нутряний гул, усе міцніючи, пливе над землею.

На фланг я вже не біжу. Пригнувшись, входжу в лаву, де вона трохи рідша, і падаю в сніг. Сніг тут не глибокий, навколо стирчить сіре бадилля бур'яну. Праворуч від мене ворухить цівкою хтось у козушку — чи не командир який? Але він не командує. Тепер він, як і всі, рядовий у цій лаві старшини Євсюкова. По другий бік від мене швидко моститься в снігу довгоногий боець у коротенькій шинельці. Над засніженим морозним степом блищить у смугі невисоке зимове сонце.

Здається, ми всі загинемо. Щоб ствердити це, не треба бути прозорливцем — вистачає поглянути неперед. І по суті так не-

доречно! Потім загине Юрась, Катя. Навряд чи врятується й Сахно. Можна вважати, що кожен з нас один для одного — вже не існує. Я для Юрася — він для мене. Лишаються хвилини. Останні мої хвилини. Це самотнє передчуття раптом згонить недалекий крик. Це в лаві підводиться на коліна старшина. Його темну куртку десантника здалеку видно на засніженому полі.

— Вогонь! Якого дідька лежати! Вогонь!

Так, звичайно, треба вогню. Інакше чим ми можемо стримати ці танки? Лише що ми зробимо їм нашим вогнем? Бодай би пара ПТР. Та якби гранати...

З лави рідко й безладно починають бахкати гвинтівки. Хтось пускає довгу чергу з автомата. Танки, напевно, покищо нас не бачать. Я лежу в якомусь задубінні, увібравши руки в мокрі рукави шинелі. Мерзнуть пальці. До самого коліна горить, ние нога. У моєму карабіні лише п'ять патронів, і я випущу їх, коли танки підійдуть ближче. Бодай поцілити б хоч у якийсь триплекс...

Танки хутко сунуться все ближче. У балці тяжкий гук моторів, приглушене скрекотання гусениць. Утікачів перед нами вже не видно — живі всі за поворотом. На широкому безладному шляху, стоптаному множеством ніг, — кілька трупів, розбита фурманка, ближче — наш, напевно, сконалий кінь. Раптом хтось там оживає і починає видряпуватися з-під самих танків. Знеможено волочить по снігу, видно, перебиті ноги. Відразу ж з переднього танка спалахує вогниста блискавка, і чоловік назавжди випростується на снігу.

— Вогонь! Вогонь!.. — кричить Євсюков.

Я кладу на долоню карабін і прицілююся. Приклад туго б'є в плече, і мені шкода марно витраченого патрона. Мабуть, незабаром він мені ще й як став би в пригоді! Повільно починаю цілитися знову. І тут з громом вибухає поруч. Погляд втрачає ціль, мене вкриває смородом і снігом. На вибух я не оглядаюся — я тільки відчуваю: ну, от і побачили! Тепер тримайся! Тепер дадуть жару.

Але що це? Побіч на снігу через балку, ніби порвавшись, мерехтить червона нитка. Раз, другий. І над одним танком на пагорбі звивається димок. Я кидаю погляд на сусіду в кожушку. Так і є — це він б'є трасуючими. Тільки чому дим? Невже підпалив?

— Тр-р-рах! Тр-р-рах!

Рве з недолетом перед лавою. На кілька секунд танки зникають за снігово-земляною хмарою вибухів. Я тилькаюся обличчям униз. Навколо шастають шматки землі, і коли вітер зганяє з вирв дим, попереду — незрозуміло радісне чудо: один танк горить!

Просто не віриться, але так. Танкісти з нього вже повискакували. У борту й у вежі відкриті люки, зад весь у вогні. Два суцідні до нього танки зупиняються. Пагорб відгукується тріскучою вогневою люттю.

— По бочках вогонь! По бочках! — крізь гул і грюкіт проривається здаля крик Євсюкова. І тут тільки я розумію: на танках бочки з паливом. Тому й таке щастя.

Я прицілююся в один з ближчих до нас танків, який важко повертає свої широкі груди на наш пагорб. Здається, у нього на боці щось маячить. Бочки чи ні, звідси не роздивився. І я з поспіхом стріляю збоку на це щось, поки його не закрила вежа. Тільки знаку від мого пострілу ніякого — ні вогню, ні диму. А побіч ще й ще блимають трасуючі сусіди в кожущку.

Той, задній, уже палає. Червоні пасма вогню шугають на вітрі, і чорний хвіст диму розмашисто стелеться над степом. Інші покинули його, обійшли і поспішно розвертаються вниз на наш пагорб. Повітря над лавою туго нижуть їх густі, наугад пущені черги.

«Ні, це вам не в балці! Це вам не в балці!» — кричить у мені злий голос. Недавня паніка зникає. Я вже готовий битися. Я навіть хочу, щоб вони скорше підійшли. Дивне, незрозуміле бажання! Але однаково я хочу. Мене розпинає запал і злорадність. І мабуть, тільки тому, що горить їх підпалений кулею танк. Решта ж одинадцять сунуться ближче. Незабаром нам буде туто.

Але хай!

Лава дружно бахає, стрекоче, грюкає безладними пострілами. Уперто б'є трасуючими сусіда. Я приглядаюся до його гвинтівки, і в мене виникає здогад, що вона трофейна, як і мій карабін. З цього народжується інша думка. Я підхоплююся з свого місця і на колінах і руках кидаюся в сніг. Ззаду знов близько гахає. Земля підо мною пружко здригається, уламки з виском розпорюють небо. Я підгрібаюся до чоловіка в кожущку.

— Якби патрончиків? Хоч обойму, га?

Чоловік, не зважаючи на мене, зосереджено цілиться й стріляє. Опісля рвучко хапається за ручку замка. Він уже немолодий, з сивими скронями. Під білим коміром кожущка видно червоний кант кітеля — значить, командир.

— Нема патронів, — хрипить він прокуреним шепелявим голосом, який мені здається знайомим. Та це ж наш учорашній знайомий — капітан, який у селі розвантажував «студбекери». От тобі й ДОП! Не послухав тоді, а тепер притиснуло. У його відтопиреній кишені тирчать кольорові кінчики патронів. А от не дає...

Мене опановує злість. Так і кортить вилаяти його, але тепер не до цього.

— Хоч одну обойму! — роздратовано прошу я. Капітан обертається від карабіна.

— Та ну, котися звідділя! Не демаскуй!

Він коротко зиркає на мене, і я вперше бачу його наполохане обличчя, метушливі очі, роззявлений рот — він явно боїться. Як же це він підбив тоді танк? Боячися? Всупереч страхів? Але й я, мабуть, такий. Тільки я не бачу себе. Усі ми тут не в ліпшому вигляді, і не диво. Вилаявшись з розпачу, я гребуся на своє місце. Але не проповзаю й половини шляху, як ззаду люто розпанахується земля, мене оглушує. Одночасно щось боляче б'є мене по бедру й карку. Правда, в секундній ясності я відчуваю: це не уламок — це груддя. Крутнувшись на снігу, зараз же озираюся — навздогін пугає тугий, запаморочливий клуб диму. Секунд п'ять капітана зовсім не видно, потім через дим унизу починає краями окреслюватися вирва. Одна порожня, свіжа, в куряві вирва і більше нічого. Розгрібаючи руками сніг, я кидаюся до неї. Там тепер сховище, а може й порятунок. Я вже знаю: другий раз у те саме місце набої не влучають.

М'яка й тепла вирва ховає мене від вогню. Правда, тут міцно смердить тротилом і не глибоко, не більше, ніж на одного. Але кулям мене не дістати. Капітана ніде нема. І нічого від нього тут нема. Навіть дивно! Але ось під боком у мене щось муляє, я мацаю рукою — це закопчений приклад карабіна з обірваним ременем. І все. Одкидаю уламок геть. І тоді бачу щось безглузде на віддалі. Поколюшмачений, вивернутий вогню наверх кожущок з шматками портупей. Біля нього щось залите кров'ю. Кров і навколо, на перемішаному з землею снігу. Ех, капітане, капітане!.. Але патрони! Ця думка надає мені раптової жвавості. Озираючись на танки, я вискакую з вирви. Низько пригнувшись, скачу до закривавлених решток людини, від яких на морозі виразно підноситься пара. Затамувавши гидливість, лихоманково перебираю лахміття одягу. У дірявій кишені справді дві обойми бронебійних патронів. Одна, правда, вже розпочата, але Бог з нею. Побіч у рукаві кожущка одірвана капітанова рука. Воскового кольору пальці повільно розтопираються й завмирають. Я хапаю патрони й кидаюся до вирви.

«Ну, гади, тепер ідіть! Тепер ми подірявимо ваші бочки!» — думаю я, засуваючи в магазин патрони. Тим більше, що танки вже підійшли ближче, тепер уже можна вибирати, куди цілитися.

Тільки чомусь вони не йдуть. Вони стали всі вряд метрів за чотириста від лави і скеровують на пагорб свої гармати. Я приплюскуюся на краю вирви і не встигаю ще зміркувати, як бути далі, як пагорб на всю глибину стрясается від кількох вибухів. Над головами фуркочуть уламки. Повітря пашиє сірчаною гіркотою тротилу. Я притискаюся до м'якого, побитого уламками

боку вирви, втягую в плечі голову. Танки починають суцільний вогонь з гармат.

— Тр-рах! Тр-р-р-рах!... Трах... рах!

Ого, собаки, це дають! Пагорб вкривається пилюкою, в повітрі густий туман вибухів. Засніжена земля хутко чорніє від безлічі віспин-вирв. Я бачу, як на тому фланзі хтось перебігає. Але не зрозумієш, куди — назад чи у вирву. Тепер некопаним — лих.

Я стріляю. Правда, користи від цього покищо ніякої. Попереду тільки мигає блискавка і більше нічого. Куди трапляють кулі, не зрозумієш. На танках коли й є бочки, так вони вже всі прикриті вежами. Тепер їх не візьмеш — це не збоку. Бити ж у броню — це марна справа.

І тут гахає зовсім поруч мене. Мене знову глушить, ніби затикає ватою вуха. Зверху сиплеться, сиплеться без кінця. Полою шинелі я прикриваю карабін і скулююся у вирві. Рве ще й ще. При кожному вибухові тіло мимоволі туго, до болу стискається. Але треба подивитися, де танки. Виявляється, вони не поспішають. Після першого дружного натиску їх стрілянина проріджується. Рідшають і вибухи. Тепер вони б'ють з прицілом. Сволота! Що роблять! Постріл — вибух, і одного бійця в нашій лаві нема. Потім вибух на місці другого. Оце тактика! Такої я ще не бачив. Вони вибивають нас поодиноці. На місцях бійців у лаві ряд чорних вирв. Так нас не надовго вистачить.

Хоча б пощастило поцілити в триплекс! Засліпити котрийсь танк! Я знову прикладаюся і стріляю в ковпак перископа, що ледве маячить на пласкій вежі. Тільки не віцілиш — далеко... Хапаюся за рукоять, щоб перезарядити, як раптом щось розмашисто стьобає по обличчю, заляпує очі, рот... Витершися рукавом, бачу — за два кроки попереду стирчить набій. Рвоне! Я скорчуюсь у вирві, прикриваючи голову. Але за секунду розумію: не рвоне, це болванка. Вони вже б'ють по нас і болванками!

Пересидівши з півхвилини, я знову обережно висовуюся з вирви. Не важко відгадати, котрий з танків стріляв на мене болванкою. Він он недалеко від того, що догоряє позаду. Мені добре видно чорне очко його гармати. Вона скерована сюди. Значить, стрілятиме ще. Бодай би не розривним. Але що робити? Я прицілююся в це очко, думаючи, може, дістану кого через гармату. Може ж так статися, коли перезаряджають і замок відкритий. Це, відомо, малоймовірне, але іншої можливості в мене немає. Я вельми старанно цілюся, тепер я не можу промахнутися. Однак ще не встигаю натиснути гашетку, як ззаду, тяжко дихаючи, хтось увальюється у вирву. Постріл відбувається передчасно, і я відчуваю — не поцілив.

Я підбираю ноги й озираюся. У вирві молодий борець з замурзаним землею обличчям і в шоломі, який сповз йому на самі очі.

Один рукав його шинелі прорваний і в крові. Я думаю, хлопець попросить перев'язати.

— Ху, добіг! — задихано каже він, зиркаючи очима на мої погони. — Я ось, якби чимнебудь зв'язати...

З-за пазухи на полу шинелі він викладає кілька гранат. Це «лімонки». Я дивлюся на них і не тямлю: нащо їх зв'язати. Звичайно зв'язують РГД, коли кидають під танки. А «лімонки»? Всього три, та й ті невідомо як з'єднати докупи.

— Я й сам би, та ось! — ворухить закривавленою без рукавиці лівою рукою. — Однією не впораюся.

— А кинеш? — недовірливо питаю я.

Хлопець зводить на мене свої вперті очі.

— Кину. Права ж — ось! Хай підійдуть.

— Справді, може й варто поспробувати. Тільки чим їх зв'язати докупи?

— А ось, може обмоткою? — підказує хлопець.

— Давай.

Ми хутко розкручуємо з його ноги зелену коряву обмотку. Відклавши карабін, я якось зав'язую в неї три гранати. На одній вишкрябане чимось гострим: «Коваль М.»

Побіч знову гахає, на голови сиплеться сніг. Я поглядаю на лаву — мабуть, скоро тут нікого вже й не лишиться. Тоді вони, розуміється, й підуть. А так пощо їм ризикувати?

— А ви, мабуть, снайпер? — каже хлопець. Я озираюся, і він киває головою на танки. — Добре його! Бронебойним, еге?

— То не я.

— Та ну! Я ж бачив, — з нервовою впертістю перечить Коваль, скорчившись на дні ями. Він молодий і якийсь дуже затаєний в наївності свого наміру. Мене це починає дратувати.

— Ти от що, — з прикрістю кидаю я. — Гони ліпше в тил. Поранений... Нічого тут огинатися.

Хлопець невдоволено поглядає на мене чистими, але злими очима.

— Ні. Я підорву хоч одного гада.

— Підірвеш! Ось зараз як уріже — сам спершу підірвешся!

— Та йди!

Боець недовірливо виглядає з вирви. Здається, він справді наважився своїми «лімонками» підірвати танк.

Так, вони ріжуть. Вони вочевидки вибивають нашу лаву. Б'ють болванками й розривними. Для кожного — персональний набій. Чи не забагато гонору! Мабуть, набойів у них багато, от вони й мстяться за спалений танк. Капітана давно нема, а танк, ним підпалений, усе ще горить.

— Тр-рах!

Ми обидва разом вгинаємося, стукнувшись у вирві головами. Вибух огортає плечі хвилею землі й снігу. Це, здається, по нас.

Але вирва рятує. Хлопець підносить обличчя й поглядає на мене. У його очах, одначе, ні крапельки страху. Тільки настороженість і безрадісна вперта терплячість.

— Ти давно такий герой?

— Що? — не розуміє хлопець.

— Ну, сміливий такий давно? — кричу я через грім вибухів.

— Я злий. А не сміливий.

— Злий?

— Ну, бо нелад!..

Неорганізованість, нелад — це факт. Відбили половину України, прорвали фронт, оточили Кіровоград. А тут ось неув'язка.

Ми витрушуємо з-за ковнірів сніг і землю, і я думаю, чи не занадто вони вже витратилися на нас? Два набої на одну ціль. Хоч третій, мабуть, буде вже останній. Ідіотське все ж становище — чекати загибелі в такій безпорадності. У болючому безвихідному напруженні з'являється бажання, щоб танки рушили з місця, хай пішли хоч назад, хоч уперед, аби тільки припинили свій вогонь. З часом я так само починаю поглядати на сіру обмотку, у якій зав'язані три «лімонки».

І тоді невиразним бічним поглядом я помічаю над степом трасер. Ні, це не куля. Червона вогненна зірочка, спалахнувши на вежі танка, широко скаче в небо. Я озираюся на село — у вишняку біля крайньої хати стоїть «тридцятьчвірка». Звідки вона взялася? І друга виповзає з подвір'я і зупиняється за плотом. Переводжу погляд на вулицю — і там, за мазанками й вишняками, ворухається сірі, в облізлому зимовому камуфляжі, танки. Видно, вони щойно надійшли. Це наші танки, їх не дуже багато, але вони підмога, порятунок, з ними вже нам легше. «Ага, не подобається!» — кричу я. Той німецький танк, по якому втяв набій, завовтузився на місці і з поспіхом повертає вежу. Ще одна блискавка мигає через край пагорба над балкою, але не трапляє. Бронейбийний кидає шматки снігу на борт рябого танка. Потім, відскочивши, рикошетом б'є у сніг ще раз і зникає. Але тут миготять нові трасери. Село починає гарячу гарматну стрілянину, і вона нам тепер така мила!

З лави вже ніхто не біжить униз, до хат. Хтось схоплюється й падає, мигнувши серед закопченої, перемішаної зі снігом землі, мабуть, ховається у вирві. Чи не відхід? Здається, так і є. Я незабаром бачу на снігу згайому постать у куртіці. Це Євсюков. Він біжить між вирвами і махає іншим рукою: назад!

А німецькі танки на схилі балки, тривожно заворушившись, заднім ходом так само дають назад. Вибухи на нашому пагорбі майже одночасно затихають. Весь свій вогонь німці переносять на село. Через наші голови з двох боків шутають трасери. Фурк-фурк! — ледве не збивають голів болванки. Але з балки танки

не відходять, вони перешиковуються і беруть праворуч, обіч села. І ми нічим не можемо їм перешкодити — там ми безсилі.

Що робити далі? Може, тепер ми тут і не потрібні? Справді, треба відходити — загибель покищо відкладається. Може ще все й обійдеться? Я підхоплююся у вирві й кричу бійцеві. Але він, насупивши свої світлі брови, чомусь не виявляє жодного поспіху.

— А ну, перебіжками!

Коваль сопе і не рухається у м'якій ямі.

— Не підю.

— Що? Ти команду чув?

— А що команда? Я поранений.

Він ворухить задубілою лівою рукою, другою притискаючи до грудей пакунок з гранатами.

— Ти що, з глузду з'їхав? — кричу я. — Що ти тепер їм зробиш?

Наші все перебігають по схилу вниз. Там німецькі танки вже їх не побачать. Гахає в степу й по тім боці в селі. Почався танковий поєдинок, в якому піхоті вже нічого робити.

— Ні, — опирається хлопець і випростується на моєму належаному місці. — Гади! Вони Москальчука забили!

Він раптом схлипує і розмазує сльози по брудному обличчю. Погляд його понуро впирається в німецькі танки. А ті кудись повзуть і повзуть. Напевно, обходять село.

Тоді хлопець схлипує міцніше й підхоплюється з вирви. Я ще не встигаю отямитися, як він біжить з своїми гранатами кудись набік. Чи не напередими танкам?

— Стій! Ти куди? Вернися!

Але він навіть не оглядається. Незабаром падає в якусь вирву, потім підхоплюється й біжить далі.

От дурень! Упертості й люті навіть забагато, а поміркованості — ні на гріш. Хай навіть він їх наздожене, так що ж користи?

Він швидко зникає десь серед вирв, мені ж треба в село. Хоч і як це дивно, а здається — ще випаде побачити Юрася. Як він там?

І я виповзаю з вирви на розметений вибухами сніг.

Знесилені й пригноблені, ми бредемо по неглибокому снігу в село.

Нас зовсім мало, чоловіка з десять. Одного двоє несуть на шинелі. Один знеможено плентається, спершися на товариша. Усі мовчать. Хтось голомозий. Хтось притискає до бока обвислу, як батіг, руку. Я шкандибаю позаду. Карабін, який нічим не послужив мені проти танків, тепер допомагає, замість костура.

Вузькою стежкою понад тином ми виходимо на вулицю й відразу натикаємося на «вілліс» і «додж». Вони дбайливо притулені під стіною хати. Біля них кілька командирів. Попереду видно високу сіру папаху на маленькому жвавому полковнику. Цей полковник злим вигуком раптом зупиняє всю нашу групу:

— Хто командир?

Хлопці, по одному зупиняючися, понуро мовчать, повні ще пережитим. Навіть не віриться, що ми цілі. А скільки погинуло у вирвах!.. Полковник нетерпляче переступає валянками і ляскає себе паличкою по халяві. Побіч стало кілька командирів з його почту. Усі похмуро дивляться на нас.

— Хто старший, я питаю? — з затаєною погрозою вигукує полковник.

— Ну, я старший, — підходячи каже Євсюков. Він, як і раніше, розхристаний, у прорізі куртки виглядає спідня сорочка. Бинт на шиї весь у крові.

— Хто ви такий? Ваше звання? — тоном, який не обіцяє доброго, питає полковник.

— Старший артмайстер старшина Євсюков, — похмуро рапортує старшина, приставивши ногу до ноги.

— Чому пішли з висоти? Хто дозволив? — суворо питає полковник і впритул наближається до старшини. Той напружується і недобре зиркає на полковника затятим поглядом.

— А хто нам наказував там бути?

Полковник обурюється з цієї зухвалости і штучним басом кричить:

— Що? Я вас питаю, хто дозволяв залишити висоту?! Ви що — в трибунал захотіли?

Євсюков якось не в тон цій суворості важко зідхає і розслаблюється всією своєю великою постаттю.

— Ех, де ви раніше були, товаришу полковнику!

Маленьке, чисто виголене обличчя полковника червоніє від обурення.

— Мовчати! Ви з ким розмовляєте?..

— А йдіть ви... — раптом кидає старшина і, схиливши голову, рішуче крокує на вулицю. Він якось аж хитається, ніби п'яний. Хтось з командирів відступає набік, даючи йому дорогу. Двоє беруть з землі пораненого. Хлопці помалу йдуть за своїм командиром.

— Старшина! Наказую повернутися! — кричить полковник, на закаху повернувшись назад. Слідом за всіма йду я. Саме порівнююся з ним, і десь у мені в середині спалахує почуття несправедливости.

— Він танки зупинив. Якби не він, німці вже були б тут!

Полковник упирається в мене гострим поглядом і хвилину непорозуміло дивиться, ніби не розуміючи, що я сказав.

— Ви хто такий?

— Молодший лейтенант Васілевіч! — відразу ж випалою я, з викликом уставившись в його зле обличчя. Я не боюся. Що він мені зробить, пораненому? Усе, на що ми спромоглися, було з нашої доброї волі. Не думаючи вже вижити, ми лягли під самі танки. Справді, де ти тоді був, товаришу полковнику?

— Марш туди, молодший лейтенанте! Наказую підрозділові обороняти висоту!

— У мене немає підрозділу.

— Як нема? Де ваш підрозділ? Марш один, сам! Дідько вас забори! Я вас примушу!..

— Я поранений! Ось, не бачите? — кричу я у відповідь. Після пережитого цей тон і вимогливість, весь цей наскок невідомого полковника дратує й розлючує до шалу.

Полковник щось кричить і кидається до мене, замахнувшись своєю паличкою. Але тут десь побіч гахає вибух, який, мабуть, перший раз у житті мене не полохає. Соломою й якоюсь потереухом б'є в наші обличчя, чимось горілим густо обсипає навколо сніг. Полковник падає, і тоді я, наперекір собі, несподівано похоплююся: чи не забитий? Дідько з ним, хай би ліпше жив! Усе ж таки командир! Але я даремно полохаюся. Незабаром полковник підводиться, вискакують з-під машин його командири, і чийсь стривожений голос стихло гукає:

— Товаришу полковнику, генерал!

На вулиці до нас повертає ще один «вілліс». Полковник з поспіхом обтрушує сніг з бекеші, а я, байдужий до всього, бреду собі, куди пішли наші. Мене вже не тримають: не до мене. Незабаром чую, як генерал починає бештати полковника:

— Що у вас тут діється? Чому дорога не перекрита? Чому не виконаний наказ передати ІПТАП (винищувально-протитанковий артилерійський полк — прим. автора)? Я усуваю вас від командування...

Виявляється, він сам не виконав наказу, тому й кинувся так на нас. Але ми не можемо замінити протитанковий полк. Ми неспроможні загладити його безпорадність. Ми можемо тільки загинути. Однак ми вже зробили щось досить значне, до чого не має стосунку цей полковник. І це дає нам право не підпорядковуватися. Не зовсім усвідомлено ще я відчуваю непохитність нашої правоти у цьому конфлікті.

Я бачу попереду, як якийсь боець з забинтованою рукою про щось питає другого, зустрічного, і той показує йому уздовж вулиці. Не тяжко доміркуватися, що вони мають на увазі. Я йду за ним, перев'язаним, намагаючися не втратити його з очей. Тим більше, що вже сутеніє. Сонця на небі вже немає, і між хатами тулиться вечоровий морок. Просто дивно, як хутко скінчився день, який там, на пагорбі, здавався безмежно довгим. Танки в

другому кінці села кудись відходять. Тепер стрілянина й скігління болванок чути десь за пагорбом у степу. Там таки дим — чи то від того, підпаленого капітаном, чи, може, вже від нового. А може й від нашого — можливе й таке...

Попередні переживання гаснуть, і мене все більше огортає неспокій за Юрася — чи живий ще? Невже не виживе, сконає тепер, коли чудом вибрався з самого пекла. А тепер наші танки, напевно, німців сюди вже не пустять. Тим більше, коли з'явився генерал. Певно, він наведе лад. Так я міркую, шкандибаючи по вулиці. Вірніше, мені хочеться, щоб так було. Я страшенно зморений, і єдине бажання панує надо мною — прибитися денебудь до тепла і прилягти...

Боець попереду звертає в якийсь будинок з обведеними синім вікнами. Це якийсь не житловий дім під бляхою, з високим ганком, мабуть, колишня сільрада або управа. Незабаром з допомогою свого костура-карабіна докульгую туди й я. Скрипучі двері неохоче відчиняються, пропускаючи мене в кімнату.

22

— Ну, можна й по третій? Хай не пощастило з готелем, то хоч вип'ємо, — каже Горбатюк, почервонілий на обличчі й прикметно подобрілий до мене. — А чому не їси?

— Я їм.

— Хіба так їдять! Пригадай, як, бувало, на фронті їли... Котьолок пшонянки на двох і за хвилину — як вилизаний. Ординарцеві й мити не треба.

— Котьолок давали на чотирьох. Принаймні в піхоті.

— Ну, в піхоті я не був, — добродушно признається Горбатюк.

Перед нами ще щось блищить у карафці. Він підняв, повнуваті його щоки сито блищать, очі мружаться в доброті. Я так само готовий подобрити. Врешті, дідько з ним, з тим Сахном! Помилівся — ще й ліпше. Пощо мені з ним зустрічатися? Та й взагалі чи живий він? Напевно доби́ли десь німці, і все. А я двадцять років турбувався...

Горбатюк відкладає виделку й мене в кулаці паперову серветку. Я схиляюся на стіл. Кортить довідатися про нього до кінця. Щоб уже без сумніву.

— Скажіть, ви не танкіст?

— А як же! Танкіст! — з гордою радістю каже Горбатюк. — Три роки в танковій армії. Од Великих Лук до Берліну. Усі стежки-доріжки пройшов.

Вибух веселого сміху за його спиною обриває фразу. Біля чорнушки, поклавши на її плече широку руку, усміхається плечистий блондин.

— А тихіше не можна? — суворо запитує Горбатюк.

— Можна, — відповідає крайній за столом, круглолиций і світлобровий у темному гарнітурі хлопець. — Ерно, просять на півтону нижче.

— На півтону нижче! — з грайливою суворістю наказує Ерна сусідові.

Той, зачекавши, поки за столом утихне пожвавлення, з тим таки умисним патосом говорить далі:

— Ну, скажіть! Скажіть, чому я її кохаю? Що в ній? Постава? Грація? Врода? — наївно викруглюючи очі й жестикулюючи широкою долонею, питає він. — Шпінгалет! Кого вона може народити, така блоха? Хібащо другу блоху. Це в біологічному пляні. А в громадсько-політичному?..

— Відставака! Хвіст з політекономії... — самовикривально нагадує Ерна.

— Грубіянка! — підказує блондинка поруч неї.

Інші за столом кричать:

— Задира і глузунка!

— У стінгазеті протягнули!

— Посперечалася з ректором...

— Правильно. Усе правильно. Дякую за допомогу. Суцільний пережиток минулого. І частково майбутнього. А я кохаю її. І все! Так витлумачте, чому? Ви! Філософи! Моралісти! Комсоргани! Біологи! Чому, га?

Він штучно здвигає плечима. Хлопці навипередки щось пробують довести. Тільки Ерна вельми хитро усміхається під його рукою. Вона ж чудово розуміє це його «чому».

— Ну то що ж! Взяли? — для годиться питається Горбатюк і розливає решту. — Як кажуть, щоб не остання...

— Ну...

— А врешті, куди поспішати? Посидимо до закриття. — Він відставляє чарку й запалює. Смачно затягається. Потім вдивляється в мене.

— Дивлюся, щось не веселий. Що, вдача така?

— Вдача.

— Звідки приїхав?

— Та тут недалеко. З-під Менська.

— Ага. Білорус, значить. А де працюєш?

— У клубі.

— Значить, по культурній лінії?

Мені неприємні ці розпитування, і, щоб їх припинити, я звертаюся до нього:

— А ви по якій лінії?

— Я? Юрисконсульт. На півставки. Більше не вигідно — пенсію ріжуть.

— Зрозуміло. Пенсіонер?

— Та ніби. П'ятдесят два роки. Але в мене вислуга. Всього двадцять вісім. З пильговими, звичайно.

«Нічого собі, як кажуть, протрубив чоловік! Двадцять вісім літ солдатської лямки — не жарти! У мене три, і то переживань, на все життя...»

— Ех шкода, пивця не замовили! Задуха така.

Він обертається до залі й кличе кельнерку:

— Дівчино! Дівчино! На хвилинку...

Але «дівчина» не чує або не хоче почути і йде собі поміж столами на кухню. Тоді він підводиться.

— Ти посиди. Я все таки замовлю...

За столом я лишаюся сам.

23

У хаті зовсім темно (чи, може, мені так здається) і вельми людно. Так людно, що кілька секунд я не знаю, куди ступити від порога. І я стою, вдивляючися через морок у невиразні плями облич, бинтів, людських постатей на лавках і на підлозі. У ніс гостро б'є перекисом водню. Це обнадіює — значить, медик тут є, буде на кого покладатися.

— Ось ще один оборонець! — з легким гумором гукає хтось від стіни. — Ну, як там: турнули німецьких загарбників?

Я не маю охоти ні до якої розмови. Тим більше з отаким до-тепником. Але з якихось його грайливих ноток відчуваю, що тут є жінка, і приглядаюся в морок, чи не Катя?

— Відбили, — кажу я.

Від чорної круглої грубки, біля якої порпаються бійці, на мій голос хтось обертається в козушку. Справді з-під шапки скидаються знайомі очі Каті.

— А, молодший! А тут дружок уже зовсім ніс повісив. Думали, хана тобі.

Катя встає, і тоді я бачу внизу, на розісланих шинелях, Юрася. Він лежить на спині, без сорочки, по грудях туго сповитий бинтами, і ледве помітно пробує усміхнутися мені куточками уст.

На когось наступивши, не зважаючи на лайку, я подаюся до друга і незграбно опускаюся біля нього на коліна.

— Юрасю! Юр... Ну, як тобі? Легше? Га, Юрасю?

Я вдивляюся в його сіре, без єдиної кровинки обличчя з гострим, якимось не Юрковим носом. Без відповіді розумію, справа його погана. Немічний Юрась! І ще який немічний!

— Так, нічого... Легше... — шепоче губами Юрась.

У його затінених очах на секунду спалахує радість, яка, одначе, відразу ж і гасне. Я все це бачу. Я розумію... і я хочу його підбадьорити:

— Знаєш, відбили! Танки підійшли. Бо інакше нам би кінець. Тепер ми тебе в шпиталь. У першу чергу, — кажу я, вірячи, що відправляю його. Тепер я вже доб'юся. Але тут побіч хтось недо-вірливо сопе:

— Так і відправиш! Хіба на літаку?

— Чому на літаку? — здивовано питаю я, і раптом ця репліка мене насторожує. Я повертаю голову — під стіною, біля самих дверей, з гвинтівкою між колінами сидить і смокче цигарку якийсь боець. І побіч (ти дивися: знову він тут!) дрімає мій німець.

— Чому літаком? — підозріваючи недобре, питаюся я. — Машиною, підводою відправимо. Бачите, тяжко поранений? !

— Гм!.. Ми то бачимо. А от ти...

— А що? Чого я не бачу?

Я вже готовий вибухнути, бо мені бракує стриманости, не витримують нерви. Що тут ще сталося?

— Улізли, от що. Між молотом і ковадлом...

— Гей, ти там! — суворо лунає з кута від столу знайомий голос. — Припини розмови!

Ну, звичайно, тут і капітан Сахно... У темному куті. Його звідси майже не видно, — він же, мабуть, бачить усіх. Як від болю, стелючися від недоброго передчуття, я поглядаю то на нього, то на бійця біля порога. Але той змовкає і тільки підморгує мені одним оком:

— Зрозумів?

Так, зрозумів. Звичайно ж, нехитра справа знову потрапити під удар, коли в тилу твориться дідько зна що. Чого тут чекати, крім удару, оточення, розгрому. Алеж є й наші танки. Це їм не сорок перший рік. Ні, мабуть, панікувати ще рано. Ще побачимо, хто опиниться на ковадлі...

— Гаразд, годі вішати носи, — каже Катя, пробираючися від дверей. Вона несе котьолок з гарячою водою. З-під вічка густо йде пара. — На ось, напій гарячим. Та нагріти його треба. А ну, слов'яни, у кого кожух зайвий? — гукає вона до поранених. — Тут важкого нагріти треба.

— Бери мій, — чути з темряви. — Тільки ось рукав одірваний.

— Гаразд, дай.

Хтось з забинтованим плечем подає їй кожушок. Катя пильно загортає ним Юрася. Потім я, розливши трохи води, пою друга. Його стиснуті зуби тихо цокотять по алюмінієвому краю котьолка. Налившись, Юрась часто й важко дихає.

— Отак... Тепер ліпше...

— Ну й добре, — каже Катя. — Зігрійся й засни. Сон лікує ліпше від професора.

— Гаразд. Дякую... — шепоче Юрась, і його посинілі повіки знеможено заплюсуються.

Катя обертається до мене:

— А як твоя нога, молодший? А ну, покажи. — Вона рішуче й безцеремонно хапає мою бідолашну ногу й свариться: — Це називається перев'язка! Подивися, що тут у тебе робиться!..

Я й сам знаю, що там робиться. Бинти мої розкисли від снігу, сповзли, розматлялися. Усе там скривавлене й мокре. Хворовито-чуйна до твердих Катиних рук, нога, мабуть, ще й відморожена. Пальці, здається, зовсім уже заніміли. Щоб не пережити за-багато, я, стиснувши зуби, одвертаюся. Навпроти під стіною сидить «мій» німець. Тримається він тихо, навіть боязко, з покорою на обличчі. На його плечах усе та ж шинелька, на голові козиркаста шапка. Руками він охопив коліна і ніби дрімає. Його конвоїр біля порога, зарослий щетиною дядько, докурює цигарку, і хтось з мороку просить:

— Сороківочку лиши, брате. Га?

Босець ще разів зо два тягне і, ступивши між тілами на підлогу, тягнеться до виставленої з п'єти руки. Мої очі починають уже дещо бачити в цих сутінках. Між бійцями я впізнаю на лавці врятованого нами літуна. Він нерухомо лежить, ніби неживий, під своїми бинтами і тільки час від часу стримано стогне. Але стогнуть багато. Тихих стогонів, кректання й охів тут повна хата.

— А ну, назад! — відразу ж чути з-за столу команду Сахна. — Не забувайте, до кого приставлені!

— Та не втіче! Я ж усе бачу.

— Погано бачите!..

У цей час зовсім побіч зі мною починає ворухитися хтось у кожущку з піднятим коміром. Здається, він досі дрімав, прихилившись до стіни, і тепер охрипло зо сну говорить:

— Не турбуйтесь. Я догляну.

Потім відкашлюється і, зовсім як німець, щось скоромовкою говорить до полоненого. Це мене дивує: диви, знає по-німецькому! На фронті таке трапляється не часто. Німець тихо щось відповідає, і мій сусіда оголошує:

— Він говорить, що сам здався в полон і назад перебігати не збирається.

— Притиснули, то й здався. А взагалі я не питаюся, що він там говорить! — сухо обриває його Сахно. — І ви ліпше помовчали б, лейтенанте.

Лейтенант без образи змовкає, а мою ногу раптом протинає

гострий внутрішній біль. Я мимоволі здригаюся. Катя незлобно прикикує:

— Тихо, ти! Чого брикаєшся, як дівка!

— Ого, так рвонула...

— Гаразд. Витримаєш. А голова як? Нічого?

— Голова нічого, — кажу я, аби не чіпати рани. Катя починає туго оббинтовувати стопу, і я знову поглядаю на лейтенанта, який починає лагодити собі запалити. Він збуджує в мені цікавість. Те, що він так складно заговорив по-німецькому, його тон і ще щось, ледве вловне в його голосі, безсумнівно зраджує в ньому інтелігента, видно, призваного з запасу. Ці люди завжди викликають у мені якусь повагу, бо є в них щось цікаве й значне, чого часто бракує кадровикам. І хоч не випадає мені тепер накидатися з знайомством, я все ж питаю:

— Ви не з сто одинадцятої?

Лейтенант слинить папірець і не вельми спритно склеює з нього цигарку. Відразу видно, що до самокрутки ще не привик.

— Ні. Я з управління армії. З газети.

— Що, з редакції?

— Вгадали. А що вас дивує?

— Та так, нічого, — відповідаю я, хоч справді трохи здивований таким знайомством. Мені ще не доводилося зустрічати журналістів, тим більше на фронті. І я просто вже не можу приховати свого зацікавлення до цієї людини. А він, здається, байдужий до всього тут. Зосереджено припалює від сірника і смачно затягається. Щоби його, колочі від чорної молодії щетини, здаються глибоко запалими. Худорляве, якесь навіть хворовите обличчя — негарне. Хоч за званням ця людина майже рівня нам, віком він старший років на п'ятнадцять. Я скидаю поглядом на Юрася і так само ловлю в його очах затаєний відблиск цікавості. І не диво: я пам'ятаю, як колись Юрась розповідав про свої довоєнні мрії стати журналістом...

Лейтенант мовчки палить, і розмова наша не клеїться.

— От і все, — каже Катя, нарешті обриваючи бинт. — Бережи рану. А то стільки бруду набилосся!..

Вона поглядає на Юрася, але очі в нього вже заплющені, і дівчина стихло, лише мені одному, повідомляє:

— Його треба пильнувати. Слабий він. Щоб часом не...

Я зідхаю. Мені здається, що Юркові повіки ледве здригаються в темряві. Мабуть, він помічає нашу увагу до нього.

— Нічого. Якнебудь...

— Сестро! Мені ось перев'язати треба! — кличе хтось Катю.

— Спочатку мені. Я вже давно чекаю.

— Зараз, зараз, рідненькі. Не всім відразу.

Катя пробивається між людьми далі, а Юрась, помітно напружуючися, щоб стримати стогін, питає:

— Що, піхоти в німців багато?

— Знаєш, піхоти не було, Юрасю. Якби піхота, нам би не втриматися. А так з десяток танків. Двох підпалили.

Юрась розплющує страдницькі очі і нерухомим поглядом вставляється кудись у темне невисоке підстілля.

— Знаєш, десант — це сила. Коли доведеться співдіяти, треба якомога ближче під'їхати. Головне... не поспішати зіскакувати. Чим ближче до них, тим... ліпше. Я знаю...

— Ну, звичайно, — погоджуюся я, хоч у танковому десанті ще не був. Але я бачу, як трудно Юркові говорити: його засмагли губи нечутно ворущаються.

— Так... Дай води. Пече вельми, холера...

Я підіймаю його голову і нагинаю котлоок. Юрко однак спромагається на один маленький важкий ковток.

— Зле? Ти лежи. Мовчи ліпше.

— Гаразд...

Юрко боляче опускає повіки й видихає.

— Тепер я вже не скоро. Довбонуло як належить... Тепер покачаюся. А коли будуть машини?

— Машини? Будуть, Юр. Ти потерпи трошки. Я чув, там генерал давав накази стосовно пораних.

— Ну що ж, — терпляче згоджується Юрко. — Що це я хотів тобі сказати?... Будеш воювати... роздобудь емге сорок два. Не дивися... що німецький. Це кулемети... Кляса... Научиш хлопців... Ліпші від станкаців. Патронів у наступі вистачить. У мене чотири було. Підібрав...

Сенс його останніх слів наводить мене на певні підозріння. Виглядає на те, що він уже не має надії використати свій досвід і хоче передати його мені.

— Добре, Юрасю. Ще повоюємо. І дегтярями і емге. Не журися, Юрасю!

— Та-ак! І ще — треба стріляти. У наступі. А то... вони нас нищать, а ми... Слабий у нас вогонь. Піхотний. Розумієш? Слабина...

Він замовкає, і я не озиваюся. Здається, він засинає. Я тільки пильно вдивляюся в його схудле за цей день обличчя, яке нерухомо сіріє на пом'ятому сукні шинелі. Думка-сумнів точить мене: чи виберемося звідділя? Я ще так-сяк тримаюся. А от Юрко... Ех, Юрасю, Юрасю!..

Я починаю прислухатися до стихшеного гомону в хаті, до звуків знадвору. Тепер у цьому нашому становищі все має своє значення... Я думаю, що пораних пора б відправити в тил, якби була дорога. Але коли ніхто за це не турбується, так, ма-

буть, справді ходу звідси немає. Тоді треба чекати. Тільки чого дочекаємося?

За вікном якось відразу видніше — це сходить місяць. Край його яскраво врізається в каламутну від приморозку шибку. У хаті так само світліє. Тільки по кутах і в підстіллі туляться м'які, сірі притемки.

Ляйтенант під стіною все ж тихо перемовляється з німцем. Я прислухаюся, і кореспондент, зауваживши це, говорить:

— Він каже, що ви його в полон узяли?

— Не взяв. Тільки вів. Та не довів.

— Чому?

— На танки наскочили. Було троє, та от один лишився.

Ляйтенант проказує німцеві якусь довгу фразу. Німець охоче й докладно оповідає. З їхньої розмови я розумію лише кілька слів: лерер, Бунцляв, ефрейтор. Ляйтенант вислухує й повертається до мене.

— Його прізвище Енгель. Він сільський учитель з Шлезьвігу. А його товариш був нацист. Той випадково потрапив у полон. Звичайно, такі не здаються.

І вони потиху перемовляються знову.

Я мимоволі стишую дихання, сподіваючися почути щось цікаве. Одначе розумію по-німецькому небагато і не можу розібрати змісту їх швидких невиразних фраз. Здається, вони перейшли на філософію, бо я чую знайомі імена: Кант, Ніцше, Шопенгауер. Ляйтенант при тому пожвавлюється. Енгель відповідає коротко, часто здвигуючи плечима.

Однак вони забули про Сахна, який, не гаючись, нагадує про себе.

— Ляйтенанте, ідіть сюди! — стримано гукає він з-під стіни.

— Ви хочете мені щось сказати? — питається ляйтенант.

Сахно затято замовкає, і ляйтенант, повагавшись, повільно встає з-під стіни.

З хвилину у них там відбувається, видно, не дуже приємна розмова, якої мені звідси не чути. І коли ляйтенант повертається на своє місце, з його вигляду я розумію, що розмови з німцем у нього вже не буде. Ляйтенант багатозначно зідає.

— Так, дивна командировочка!.. Поїхав написати нарис про наступ. А обернулося так, що сам на олівець потрапив...

— А ви напишіть і про це.

Ляйтенант поводить бровами.

— Про це не напишеш.

У хаті робиться тихо...

Мабуть, я починаю дрімати, та раптом скоплююся, бо, здається, Юрко щось говорить. Справді, він неспокійно крутить головою. Кожушок сповз з його грудей, очі заплющені. Раптово стривожившись, я доторкаюся до його чола. Воно сухе й палає в гарячці. Юрко на мій дотик однак не реагує.

У хаті, як і раніше, видно. Гомін врешті притих. Мабуть, поранені сплять. Хоч навряд чи всі сплять — біля порога ворухнуться конвоїр. На нерухомому обличчі сусіди під стіною напружено відкриті очі. У них тремтить знайомий мені неспокій — як усе це обернеться?

— Юр... Води, га? На води, Юрасю...

Юрко не відповідає, лише крутить різко відкинутою головою і дрібно-густо дихає. У його грудях мокрий булькотливий хрип, який чути навіть здаля. На губах розпачливо-тривожний шепіт:

— Ну!.. Що ти? Мамо!.. Не треба!.. Не треба!.. Ну, що ти! Так!.. Інакше не можна...

Я прислухаюся й розумію — Юрко марить. Це вже кепсько: він непритомний. Але що робити?

— Чому ти не йдеш?.. Олю!.. Олечко!.. Ти даруй... Я все розумію... Олечко... Мамо!..

Звичайно, це марення, але якийсь час я мимоволі намагаюся проникнути в сенс Юркових слів. Тільки даремно. Тоді я починаю боятися, щоб з Юрком не сталося те найгірше, що тепер так близько біля нього. І в цей час відгуки нової події долітають до нашої хати.

Спочатку хтось ніби крізь сон зауважує: «Гудуть, га?» Поглинений у свої клопоти, я не звертаю на це особливої уваги. Потім до слуху починає доходити знайомий горючий гул. Він швидко міцніє, і ось у землі під нами віддаються перші вибухи. Це бомбардування. Правда, бомбардують десь далеко. У всякому разі не в цьому селі. Але бомбардують, чути з усього, німці. Хтось, напустивши в хату холоду, виходить надвір. За ним до дверей лізе другий. Сонний спокій у хаті кінчається. По кутах починається буркотіння й задавнений простудний кашель.

— Налетіли, шуліки кляті! Тепер дадуть прикурити!

— Бодай би не сюди. Хай їм холера! Страх не люблю бомбардувань.

— Хто їх любить!..

І раптом гук ніби проривається з місячної небесної висоти. Десь, уже зовсім близько (чи не на околиці?), гахають підряд кілька розгонистих бомбових вибухів. Наш дім нервово здрига-

ється усіма своїми чотирма стінами. У куті з брязкотом падає на підлогу котьюлок.

— Дочекалися! — кидає хтось у п'їтьмі, і з різкого скривдженного голосу я впізнаю нашого знайомого літуна. — Дочекалися, мат'ї їх за ногу! Де начальство? ! — майже з розпачем вигукує він.

Але начальства нема. Ми всі тут поспіль рядовики — поранені. І тільки Катя, як і багато разів уже в таких випадках, грубувато вигукує:

— А ну, всі вниз! На підлогу! Геть з лавок! Лягай!

Поранені неохоче злазять з столів, з лавок і вмощуються долі.

Я поглядаю в кут — за столом уже нікого нема. Сахно, певно, десь сховався. І тільки на середині хати — підсвітлена місяцем постать Каті у накинутому на плечі кожушку.

— Лягай, лягай! І щоб тихо! Ніякої паніки! . .

Близько за селом починається громохка колотнеча бомбардування. Вибухи, один міцніший за другий, розривають ніч. Земля кожного разу здригається. Зі стелі на наші голови щось сиплеться. Ми, затаївши подих, тиснемося до підлоги, прислухаємося і напружено чекаємо, коли ж нарешті скінчиться це кляте випробування. Хтось тим часом лається. Хтось тихо сам собі стогне. На вулиці біганина і стривожені вигуки. А біля мене всім тілом колотиться, кидається в гарячці Юрко.

— Мам... Мамо, стій! Не йди. Вогонь... Куди він? Куди котиться? Тримайте ж ви... .

Над хатами тяжкий моторовий гук. Здається, з неба рушиться щось страшне. Але воно проноситься вгорі далі, і ніч стрясають два вибухи. Вогненні відблиски у вікнах на кілька секунд засліплюють нас. Здається, розлетиться дощенту хата. І навіть дивно, що вона за мить стоїть, як стояла. Тільки чомусь з запізнїлим грюкотом відчиняються двері на ганок. Але це не від бомби. Це якийсь боець уривається в наш притулок.

— Гей, слов'яни! — задихано кричить він з порога. — На то-му кінці німці! . .

У хаті на секунду все завмирає. На мить нас сковує бентежність, потім хтось погано лається.

— Гинути, чи що? Врешті-решт... .

— Чому нас покинули? Де справедливість? Де турбота за поранених?

— Тихо! Ти-ихо! — прориваючи гомін, знову лунає голос Сахна. — Я забороняю! Припинити розмови!

— Хто там забороняє? ! — кричить з-під лавки літун. — Ти он заборони нас добивати. Де начальство? Давай начальство!

— Треба до начальства! . .

— Генерала сюди! — гудуть стривожені голоси. Хтось, кульгаючи, з поспіхом виходить з хати. За ним до дверей продира-

ються ще двоє. Тоді на поріг звідкись з кута лізе сутула по-
стать Сахна.

— Стій! Припинити паніку! Я наказую!

Хата перетворюється на роз'юшений, розтривожений мура-
шник.

— Яка там паніка? !

— Іди ти . . .

— Знайшовся лякати! Не таких бачили!

— Ти начальство давай!

— Давай транспорт! Ми так само жити хочемо!

Люди встають, хто може. Інші лежать. Бомбардування, зда-
ється, затихає. Гук уторі віддається. Мабуть, літаки поверта-
ються назад. Зате міцнішає кулеметна тріскотня. З розчинених
дверей у хату валять клуби холоду.

Тихо, але зовсім по-чоловічому вилаявшись, до виходу лі-
зе Катя.

— Ні, вже вчорашнього не буде! — каже вона. — Я зараз . . .

Дівчина хоче вийти, але шлях їй перегороджує Сахно. Упер-
шись нагорі в одвірок, він стоїть у розчинених дверях. У здоровій
його руці пістоль.

— Назад!

— Ти що — очумів? А ну, пусти! Я до начальства.

— Назад! ! — з звирячою затятістю реве Сахно.

Катя раптом сильно штовхає його і, пригнувшись, вискакує
в двері.

— Назад! Застрілю!

Він і справді стріляє, несподівано глушачи всіх нас. У мене
здрігається серце; чи не здурів він, законник? Побіч підводиться
з підлоги лйтенант і розсудливим голосом звертається до роз'ю-
шеного капітана:

— Слушайте, що за спектакль? Справді ж треба доповісти на-
чальству. Треба евакуювати поранених. Чого ви вперлися?

— Мовчати! Я наказую — мовчати!

Широко розставивши ноги, Сахно сірою незрушимою брилою
стоїть на дверях. Його пістоль скерований у хату. На підлозі ро-
биться дуже холодно.

— Йому аби мовчати! — злісно зауважує хтось.

Однак потроху в хаті змовкають. Хто знає, чого можна чекати
від цієї людини.

Сахно стоїть так досить довго, і ми всі мовчимо. Тільки опе-
чений голосніше, ніж раніше, стогне під вікном. Юрко затихає
і дрібненько, булькотливо дихає. Я не можу збагнути, що робити
з ним, коли знову, як і раніше доведеться втікати з села. Чи не
ліпше вже відразу застрілити його й себе? . . . Автоматні черги за
околицею то затихають, то знову густо розсипаються в нічно-
му морозі.

Але ось на вулиці зчиняється гомін. Під вікном риплять чиїсь приспішені кроки — там гурт людей. Чи не за нами? Скрипить ганок, і промінь ліхтаря яскраво впирається в постать Сахна.

— Хто тут?

— Тут поранені, — похмуро, ніби невдоволено, відповідає Сахно. Однак той з порога не відступається.

— А ви хто? Що ви тут робите? — освітливши пістоль у руці капітана, суворо питається командир. Раптом яскравий промінь з ліхтарика мигає по нас на підлозі. Усі мружаться.

— Я вгамовую паніку! — тим самим тоном каже Сахно.

— Паніку?

— Саме так. Паніку.

— Яку там паніку! — розважно каже хтось у темряві хати. — Нас у шпиталь треба. Тут є тяжко поранені.

Постать невідомого повертається до людей. Його міцний ліхтарик гасає туди-сюди по обляглих на підлозі людях і зупиняється. Скрізь — шинелі, кожушки, бинти і насторожені нерухомі обличчя...

— Я не уповноважений на евакуацію, — твердим командирським голосом оголошує оперезаний ремінцями чоловік. — Село обходять німці... Полковник Гордеев наказав: усіх у лаву. Хто може, прошу за мною! Зараз же!

— Це інша справа, — по короткій павзі озивається хтось у куті.

— По-людському. А то пістолем погрожує...

— А ну, виходь, хто може!

— Звичайно, виходь! А то всім кришка!

З кута незабаром вибираються двоє. Встає хтось від порога. Зідхнувши, важко підводиться лейтенант з редакції. Я не знаю, як мені бути. Незручно відставати від інших і не хочеться знову залишати Юрка. Відчуваю, без мене він загине. Знову ж клята нога гостро розболілася на ніч.

— Стій! — ніби похопившись, кричить Сахно. — Майоре, зупиніть людей! Тут неперевірений елемент.

Майор, що вже рушив з дверей, зупиняється і блимає на Сахна ліхтариком.

— Який елемент?

— Розпропагований, антинастроєний елемент. Тут розмови...

— А, киньте ви, капітане! Які розмови...

Майор вилучає ліхтарик і зникає на ганку. За ним виходять четверо бійців. Сахно кілька секунд збентежено стоїть у дверях, опісля кидається за ним слідом.

— Майоре, ви будете відповідати! Я доповім полковникові! — лунає вже знадвору.

Хтось у хаті знову гідко лається.

Ляйтенант з-під стіни поволі рихтується йти. Спочатку він старанно опускає вуха своєї шапки. Потім дістає з кишені трипалі рукавиці. Усі його рухи понуро-повільні. Я бачу і все розумію, як не хочеться йому йти туди, звідки, хто знає, чи судитиметься вернутися. Біля його ніг покійно сидить, чогось чекаючи, німець. Я розгублений — що робити? Ляйтенант кидає погляд униз на мене, опісля — на Юрка. І я думаю, щойно він скаже «ходімо» — я встану. Але він старанно натягує на пальці рукавиці і коротенько всміхається.

— Ну, лишайтесь живі. Бажаю якнебудь вибратися звідділя.

— Щасливо! — кажу я, майже розчулено. Не знаю чому, але за якусь годину в моїй душі достигла якась не усвідомлена ще прихильність до цієї людини. З'являється й зникає короткий жаль, що не познайомилися як слід, не поговорили. Але що ж... Мені хочеться наостанку бодай чимось допомогти йому.

— Візьміть мій карабін.

— Ні, дякую. У мене пістоль, — торкає він свою кірзову кобурку. — А зрештою однаково. Там танки.

Він переступає через мою ногу і виходить через відчинені двері на залитий місячним світлом двір. Я ж лишаюся, боляче міркуючи над невеселим змістом його останніх слів. У хаті робиться самотньо й порожньо.

Звичайно ж, не перший раз — щодня відходять назавжди люди. Товариші, мало знайомі й зовсім не знайомі. Багато з них і не вертаються більше в наше життя, і серед них — добрі, такі собі, а то й погані так само. А нам і не втямки часом, що всі вони певним чином формують нас, часто всупереч нашій волі ліплять наші характери, наші людські якості. Ось пішов і Сахно, і нам тут аж полегшало — от і людина! А з ляйтенантом я не хотів би ніколи розлучатися. Хоч і зовсім не знаю його.

Юрасю, що мені з тобою робити? Невже цього разу ми не виберемося з клятого лиха, у яке так несподівано влізли? Невже я так і не врятую тебе? І де ж це наша рятівниця-Катя, щось вона загаялася. Може, покинула нас? Справді, хто ми їй: випадкові подорожні? Пощо їй гинути з нами?

У хаті просторіше й холодніше. На підлозі лежать самі тяжко поранені. Біля порога, на попередньому місці, загортається в шинелю німець. Конвоїра біля нього вже немає. Зник Сахно, мабуть, утік і конвоїр. А німець не втікає. Скорчився й чекає чогось, забутий і покинутий невдаха-полонений, до якого тут ні в кого немає справи. Під вікном трясеться в якомусь нервовому пароксизмі літун. Я підтикаю під Юрка кінці козушка і на колінах підповзаю до цього обгорілого бідолахи. Хоч, правду кажучи, він уже немало й надокучив нам. Але й йому не солодко.

— Як ви? Може, чим допомогти?

— Так. Мусиш допомогти! — хутко й настирливо просить літун. — Друже! Не дай мені загинути. Мене командуючий знає. Я двадцять «мессерів» збив. Я на Героя представлений. Ти повинен зв'язатися з командуючим. З самим командуючим. Ти розумієш?

— Як тут з ним зв'яжешся?

— Ти повинен зв'язатися. Або хай призначать танк. Хай одвезуть мене в танку. Я не повинен загинути...

Ні, це не те. Це занадто банальне. Він боїться загинути! Ніби іншим тут байдуже — жити чи померти... Ніби тому, що він представлений на Героя, його життя стало дорожчим. А Юрко представлений тільки до «Вітчизняної», так йому що — гинути?

Зануда! Співчуття до нього раптом перетворюється на почуття прикрости. Дає ж Бог отаких людей! Я навіть не знаю, хто він — офіцер чи сержант. Але він мені остаточно огидний.

— Друже, ти розумієш? Інакше я загину! Ти чуєш?

Так, я чую. Але я повертаюся до Юрка, не маючи бажання його втішати. У мене самого від важкого передчуття заходиться серце. За околицею гримить бій — і танкові постріли, і автомати. Я відчуваю: буде ой як кепсько! Бодай вернулася б Катя, з нею якось спокійніше. Ми вже привыкли за цю добу до її грубоватого клопоту. Я дивуюся: справді, ледве одну добу, як я зустрів її, а здається, знаю вже давно. Дивно, вона негарна, гостра, а при тому така надійна. Мабуть, на війні це головне.

Стишившись, я прихилився до стіни поруч з німцем. Услужуюся в тріскотню бою і починаю чекати Катю. Невдовзі чую, як хтось тупає по ганку, потім мацає рукою клямку. Я вже готовий побачити Катю, але замість неї на порозі з'являється Сахно.

— Так. Хто вдень був на висоті? — сухо питається він тоном командира, який дістав несправедливу догану від начальства.

Люди в хаті насторожено стишують стогони.

— Я питаюся, хто обороняв за селом висоту?

— Яку висоту? — питається хтось з обв'язаною, у шинях, рукою. — Ту, де танки?

— Так. Ту.

— Ну, і я обороняв. А що?

— Прізвище? — затято допитує Сахно.

— А пощо? Орден дасте, чи що? — зовсім не в тон капітанові жартує поранений. — Цвіркун, ну...

— Як?

— Єфрейтор Цвіркун.

— Молодший лейтенанте Васілевіч, записуйте! — наказує мені Сахно.

«Не мала баба клопоту», — думаю я. У самого рука підв'язана, так він примушує мене... І звідкіля його пригнало на нашу голову? У оборону, дивися, не пішов, а знову вже щось розслідує.

Когось підозріває вже й обвинувачує. Теж воює...

— Ще хто? — знову запитує Сахно й чекає. Але більше, здається, оборонців того пагорба тут немає. Усі, вороже нахмурившись, мовчать.

— А ви, Васілевічу, там не були? — раптом обертається до мене Сахно.

— Ну, був. А що?

— Чому приховуєте? Записуйте й себе.

— Я й так не забуду.

— Ви все пам'ятаєте, так? А де старшина Євсюков? — раптом багатозначно питається Сахно. — Ви ж, здається, разом були?

— Разом. Та тут розійшлися. В селі.

Усі напружено мовчать, позираючи на капітана. Він так само мовчить, видно, щось міркуючи. Робиться тихо, і в цій тиші з'являються нові звуки. Десь на вулиці йдуть танки. Їх гуркіт сунеться все ближче... «Бодай би свої, не німецькі», — б'ється в голові надія. — «Але як наші, то куди вони йдуть?»

— А що, капітане, сталося?

— Що сталося? — уїдливо перепитує Сахно. — Не знаєте, що сталося? Оборону залишили, он що сталося.

Ну, звичайно, десь не вийшло, хтось прогавив, і тепер шукають винного — Євсюкова. Але до чого тут Євсюков?

Глушачи гуркотом близьку вже безладну стрілянину, повз наші вікна проходить один танк, потім другий. Хтось у шапці з розтопиреними вушами повзе до вікна і вдивляється з світлувату пропотілу шибку. Перші танки, чути, віддаляються. Але з дурного кінця села знову наростає гуркіт.

— От тобі, кумо, й христини! — голосно говорить від вікна боець. — Танки відходять.

— Як відходять?

— Куди відходять?

Я також кидаюся до вікна. Справді, наповнивши село гуркотом, кілька танків швидко котяться зимовою вулицею. Вони густо обліплені сірими постатями автоматників.

Сахно, раптом ніби забувши про нас, мовчки вискакує на вулицю. Я підповзаю до Юрка. Що ж це робиться? Я смикаю друга: думаю, може, прокинеться. Бодай би не потрапити в нову пастку. Поранені з поспіхом один за одним виповзають з хати. Хто з стогоном, а хто мовчки. Тепер тільки б на вулицю, по якій відходить остання надія.

На вулиці біжать люди, фуркочуть танки. У них свої клопоти, свої бойові справи. Що їм поранені! Літун, лаючися, встає на коліна і, охаючи, сліпо гребеться до виходу.

Сяк-так затягнувши Юркові руки в рукави кожушка, я огортаю ним друга. Потім хапаю його, щоб тягнути в двері, як тут

у хату вбігає зморена, метушлива від поспіху Катя. Я ледве не підскакую з радості, бо відразу відчуваю: це по нас! І справді, Катя голосно вигукує:

— А ну, на машини! Швидко! Хто сам не здолає — гукайте!

Я підхоплю Юрка під пахви, німець послужливо підіймає його за ноги. Катя дає нам на проході дорогу і сама кидається до літуна, який повзає біля порога. Ми витягаємо Юрка надвір і там зустрічаємося з високим і незграбно товстим командиром у танковому шоломі й комбінезоні. З жартівливою легкістю він притупує валянками й ляскає рукавицями.

— Швидше, орли! Швидше, ядрона воша! А то коні застигнуть. А ну, давай допоможу.

І підхоплює за кожушок Юрка. До нього підскакує інший, у шоломі. «Товаришу підполковнику, я!» Вони вдвох перехоплюють з моїх рук Юрка. І я відчуваю вдячність до цього підполковника. Диви, який молодець, — зупинив для поранених танки! Але все це, мабуть, Катя? Вони вдвох з допомогою німця стягають Юрка на танк, слідом, безладно чіпляючися за боковий трос, зляжу я. А підполковник легко зіскакує, щоб допомогти Каті.

— Давай цього туди, на трійку. Ей, герою, поможи! — звертається він до німця. Той у гуркоті малих оборотів мотора, однак, не чує або не розуміє. Стоїть унизу біля танка, видно, не знаючи, чи можна й йому сюди злізти. І тут звідкись між танками з'являється Сахно.

— Товаришу підполковнику, це — німець. Його треба ліквідувати. Зараз же.

Підполковник, несучи з Катєю пораненого, здивовано скидає головою у ребристому шоломі. Сахно тим часом розстібає кобуру. Він уже впевнений, що підполковник не перечитиме. Ця його самовпевненість відгукується в мені шаленством. Не від співчуття до німця, а щоб допекти Сахнові, я кричу:

— Не слухайте! Товаришу підполковнику... це язик... Його до генерала наказано...

— До якого генерала? — невтішно питається підполковник і тут таки махає рукою. — Хай їде, чорт з ним! Шльопнути встигнете.

«Ага, дістав!» — злорадно думаю я і кричу німцєві:

— Ком! Хутко!

Сахно, бачу, хоче перечити, але танкісти поспішають. Вежова лядя за моєю спиною, брязнувши, зачинається. Обидва танки, зафурчавши, додають газу, і Сахно, зсунувши кобуру, кидається до нас на танк.

— Ти май на увазі: утіче — під трибунал загремиш! — злізши, кричить він мені в саме вухо.

«Іди ти до якої-такої матері!» — з лютою ненавистю думаю я.

Аби вбити час, ми з лінивою насолодою п'ємо пиво. Горбатюк роздягнувся і сидить у самій світлій шовковій тенісці. Його піджак висить на спинці стільця. Йому гаряче. З моїх плечей, здається, спадає гора. Він — не Сахно. Я тільки дивуюся тепер, яка нечиста сила засліпила мене й не дала втямити, що я помиляюся. Це зовсім інша людина.

Людей у ресторані меншає. Деякі столики зовсім звільняються, і кельнерки струшують обруси. Наші молоді сусіди все ще сидять, весело між собою розмовляючи. На столі в них три порожні пляшки з обдертою фольгою. Горбатюк повертається, сопе, одхиляється на спинку стільця і з добродушною насолодою поглядає на залю. Скільки можна зрозуміти за вечір, він трошки з гонорком, але взагалі — простуватий і добродушний дядько.

— Знаєте, а я взяв вас за іншого, — щиро признаюся я. — За одного паскудного чоловіка. З війни ще.

Горбатюк усміхається.

— Мабуть, якогось зрадника?

— Ні. Він — не подібний на зрадника.

— Боягуз?

— І не боягуз. Де це було потрібне, він був навіть хоробрий.

Та й іншим боятися не давав.

— Суворий, значить?

— Суворий — не те слово. Радше — безжалісний.

Горбатюк нахиляється до столу.

— Ну, на війні безжалісність — не гріх...

— Але вже не так, щоб добивати поранених.

— При відступі?

— В оточенні.

— Як сказати... А якби вони в полон потрапили? На цей випадок, дорогий мій, був наказ. Нічого не попишеш. Тут уже він, мабуть, наказ виконував.

Якось ми губимо нитку взаєморозуміння. Здається, він не згоден зо мною. Але це непорозуміння. Як би йому довести, що це не просто виконання наказу. Тут інше. А Горбатюк тим часом поблажливо усміхається: у нашій маленькій суперечці він відчуває себе розумнішим. З цією усмішкою він доливає у кухлі пива — спочатку в мій, а опісля в свій — і присувається до мене ближче.

— Я тобі скажу з власного досвіду. На війні там був порядок, де солдати боялися командира більше, ніж німця, — багатозначно повідомляє він і б'є рубя долонею по столу. — У такого командира все: і завдання виконане і груди в орденях.

- А люди?
- Що люди?
- А люди в могилах? . .

Горбатюк непорозуміло моргає очима й совається на стільці. Видно з усього, моє питання захопило його зненацька. Де в такого командира люди, про це він не думав.

- Ну, знаєш . . . На війні з цим не рахуються.

Ого! Я зовсім перестаю його розуміти. Цей танкіст починає мене дивувати. Я давно вже не чув подібних висловлювань. Просто дико чути таке від фронтовика в наш час.

Горбатюк між тим одним духом випиває пиво і знову нахилється до мене.

— Слухай сюди! От кажеш: люди, люди. Пам'ятаю такий випадок. Під Вітебськом судили одного. Молодий такий Ванька-взводний. Скороспечений ляйтенантик. Вів батарею. Відступали. Попереду річечка. Треба знайти брід. Йому б, дурневі, послати когось. А він пошкодував: той поранений, той хворий, той старий, а той плавати не вміє. Ну й пішов сам з ординарцем. Брід знайшов. Перебрався на другий бік. А там німці. Ну й цапнули. Пораненого. А в нього карта. І маршрут. А в батареї жодного командира. Так і накрилася батарейка. Ляйтенант, правда, вирвався з полону, за тиждень приходить. Тут, звичайно, й спікся. А як же? Пошкодував людей . . .

- Просто він дурень, той ляйтенант.

— От власне — дурень, — добродушно погоджується Горбатюк. — А ось другий приклад. Судили командира танка. Вискочив з екіпажем раніше, ніж підбили. Ударив болванка, ну він і крикнув: «Залишити машину!» На суді каже: хлопців пошкодував. Чи бачиш, був певний, що другим пострілом його підпалить. «Тигр» стріляв. Справді підпалив. А ляйтенант з танка у штрафну загремів.

Горбатюк солодко затягається цигаркою. Несподіваний здогад примушує мене здригнутися:

- А ви не прокурором були?

Він чомусь оглядається і в диму примружує око.

- Головою трибуналу.

Мені здається, що я недочув.

- Чого?

— Воєнного трибуналу, — тихо, але виразно повторює Горбатюк.

Я не знаю, що казати далі, і поволі переводжу погляд на стіл. Тепер усе зрозуміле.

Горбатюк, видно, помічає моє короткотривале збентеження і відчужено хмурить брови.

- А чому це ви так . . . дивуетесь?

— Та так...

Пальцями я кручу на обрусі кухоль, позираючи, як мигають по його боках іскристі відсвіти бра.

Горбатюк застережно озирається на молодечий стіл і зідхає.

— Ти, мабуть, думаєш: трибунал — це порушення законності? Тепер так модно думати. Модно реабілітувати. Модно валити все на суддів. І ніхто не замислиться: в ім'я чого вони все те робили? Пильнували, виконували, недосипали, недоїдали, їздили на передові, попадали під бомбардування. В ім'я чого?

Однак його фальшивий запал мене не розчулює. Моїми почуттями до цієї людини все більше опановує зла іронія.

— Може, в ім'я перемоги?

— А як же? Що ти гадаєш, у ній нема й нашої пайки?

— І велика ця пайка?

— А то мала?

Уся недавня прихильність до нього у мене мимоволі зникає. Я не знаю, яка він людина і яким був головою трибуналу. Але з чогось невловного в його поведінці я відчуваю, що цей його запал стосовно свого минулого — не випадковий. Він чимось покривджений, з чимось не погоджується і — вже готовий сперечатися, відстоювати свою не зрозумілу мені правду.

Але я з ним сперечатися не буду.

Я не хочу з ним сперечатися, бо я не визнаю цієї його правди. У моїх почуттях і пам'яті досі живе немало несправедливо важкого з тих далеких часів. Не забулося, як пішли з полку й не вернулися хлопці за здачу позицій, яких не можна було утримати, за невиконання наказів, які неможливо було виконати, за сутички з начальством і за недозволені розмови так само. Я пригадую старшого лейтенанта Кротова, який, на щастя чи на біду, не дійшов до рук отакого голови. І за що? Я чудово знаю, що ні за що, але це зовсім не означає, що Кротов повернувся б у батальйон. Але невже тепер, за багато років після війни, коли стільки перевернулося в громадському житті країни, невже не торкнуло цих людей почуття провини?

Я хочу запитати його про це, але Горбатюк випереджає мене:

— А я й не думаю критися з тим, хто я і що я, — примітно відчужено за хвилину мовчанки каже він. — Я діяв відповідно до законів. Коли що, можна підняти архіви. Там усе на долоні. Оформлене й затверджене. Я гріхів за собою не бачу. Можна запитати співробітників, начальство. Бувало, приїду в полк — пошана і повага. Командир полку перший салютує. Хоч я й капітан, а він підполковник. Он як!

Я мовчу. Він, відчуваю, однак, хвилюється, то совгається на стільці, то відкидається на спинку. На його м'ясистому обличчі — вираз ображеної замкненості.

— Війна — безжалісна справа. Там твердої руки треба. На смерть нікому не хочеться йти. А що ж — свідомість? Свідомість — у газетах. А тут примусити треба. Щоб боялися.

— Слушайте, Горбатюк! А того не могло статися, що хтонебудь з засуджених вами тепер реабілітований?

Горбатюк робить наївні очі.

— Ну і що ж? Зовсім можливе. Реабілітований — і з Богом. Я цілком приєднуюся й підтримую.

— А ви не боїтеся з таким зустрітися на вулиці?

Горбатюк кидає на мене насторожений погляд і щиро дивується:

— А чого мені боятися? До чого тут я? Тоді були одні закони, тепер інші. — Він оглядає залю і додає вже спокійніше: — Та й не зустрінуться... Ще не зустрічалися.

— Що, всіх до найвищої?

— Чому всіх? Не всіх. Розбиралися, — каже він і засуває руки в кишені штанив. У очах його з'являється вираз нахабнуватої самовпевненості, якою він німо й майже вороже протинає мене.

Так, це його заспокоює. Не зустрінуться. Засуджені не погрожують, сумління не докучає. Ще б трохи обілити, підфарбувати себе перед людьми, і тоді можна вважати себе сумлінною людиною, нарівні з іншими. За все погане хай відповідає Берія...

Горбатюк встає і, відхиливши фіранку, рішуче відчиняє вікно. У залю широко вливається потік нічної прохолоди. За хвилину робиться вже досить холодно, і він натягає темний у дрібну клітку піджак з окулярами й двома самописками в нагрудній кишені. Вигляд його замкнутий, однак у думках, мабуть, так само, як і в мене, триває не дуже приємна розмова.

— Ні, ти помиляєшся, дорогий. Це тепер розвели демократію. Готові всю навалоч реабілітувати. Докази! Балачки це, скажу тобі. Коли що, він усе так перекрутить, що хоч нагороджуй його. Тут треба почуття мати. Нюх. Правда, у мене око було вправне. Я, бувало, на такого гляну — і наскрізь бачу. Докази десяте діло. Доказ, коли треба, на кожного можна укласти. Он як!

Від сусіднього столу встає той плечистий, у сірій куртці бльондин.

— Віконце можна закрити? Дівчата просять.

Горбатюк невдоволено обертається і непорозуміло дивиться на хлопця. Той широким жестом закриває фрамуту.

— А ну, відчиніть! — похмуро наказує Горбатюк і зривається. Бльондин уже ступає до свого стола, а Горбатюк широко відчиняє вікно. — Не ви відчинили, без вас і зачинять...

На обличчі бльондина раптова розгубленість. У сірих жвавих його очах спалахує гострий вогник.

— Дівчата замерзли! Ви розумієте?

— Замерзли — хай дома сидять. У ресторан, як і в монастир, з своїми статутами не ходять.

— Ну, знаєте!..

Зробивши мало не фехтувальний випад, хлопець з тріском зачиняє вікно. Горбатюк з тріском його відчиняє. Молодь за столом обертається в їх бік.

— Ігоре, досить! Нам уже не холодно.

— Ігоре, Ігоре! Лиши його. Ми зараз підемо! — підвівшись, кличе друга Ерна.

Ігор кидає крізь зуби щось образливе і повертається за свій стіл. Горбатюк, задушливо сопучи, сідає на своє місце. Хапається за цигарки. Руки його тремтять.

— Бачив! — киває він мені. — Бачив, що робиться? Пацан, молоко на губах не обсохло, а дивися! Нахабства скільки!

Він припалює, кидає на підлогу сірник, на стіл — цигарки.

— Розбестилися, розумники... Як ті, за війни. Старший мовчить та кориться. А трапиться лейтенант, щойно з школи, на губі пух, а вже філософію розводить. Як же — десятилітку скінчив! То зброя йому не та, то наказ неправильний. Нахаби!..

Я поглядаю на його примітно пом'яте життям обличчя, зморщену коротку шию. У глибоко схованих під бровами очах злість і ще щось чи то полохливе, чи то нахабне. Відбитка якоїсь притамної думки блукає в їх глибині. Я не хочу думати про цю людину погано. Але я не бачу в ньому й того, що мені хочеться бачити — ні тіні каяття, доброти, відбитки передуманого й пережитого. Передо мною з виглядом несправедливо покривдженого сидить розлютований чоловік, який уперся й не має наміру ні в чому поступитися. І від цієї його впертості в мене поволі накипає лют. З силою я намагаюся опанувати себе. Треба бути спокійним. Моею зброєю повинна бути тепер тільки логіка. Вона мені послужить вірно, бо моя правда.

— Скажіть, Горбатюк! А ви забили на війні хоч одного фашиста? — питаюся я спокійно, наскільки це мені вдається.

— Я? А пощо? Пощо мені їх забивати? Це не моя справа. У двадцятому столітті — повний поділ праці. У тому числі й на війні. Кому бігати в атаку, кому стріляти з гармати. Кому літати в небі. А інший усю війну просидів за столом у штабах або варив сталь. У кожного своя справа.

— Вашою було — судити?

— Ну й що ж? Судив.

— Нещасних за полон? Командирів за невзяття висот і сіл? Лейтенантів за розмови? За вигаданий контакт з ворогом? За нічліг у тому самому селі?

Я мало не кричу. Щось у моїй поведінці свавільно вирива-

ється з-під контролю. Він змуриться, совається на стільці і кривить у гримасі губи.

— Траплялося. Карали й за це.

— І тепер ви не каєтеся?

Він скидає голову. В очах його застаріла кривда й ненависть.

— У чому?

Уже ми обое кричимо. За сусіднім довгим столом обертаються в наш бік. У другому ряду оглядаються офіцери. Я вискакую з-за столу. У грудях знайома порожнеча і слабкість. Заля хитається. Я хапаюся за груди і, зачепивши стіл, кидаюся до виходу.

Біля швайцара одягається двоє молодих. Він уважно огортає її плечі плащем. Вона усміхається в трюмо, і я падаю побіч на стілець. Підлога пливе вбік, стіни хитаються. Серце рідкими, міцними ударами б'є в груди. Двоє залишають ресторан.

Старий швайцар спирається на прилавок і з погордливо засудуючим виглядом дивиться на мене. Я розумію його мовчазний докір і думаю, яке недоречне все це. Бракує ще бухнутися на підлогу й опинитися в лікарні. Звичайно, скажуть — від перепоя...

— У вас випадком валідолу нема?

Швайцар, перш ніж відповісти, зідхає.

— А пощо йому тут бути? Ресторан — не лікарня, — бурчить він. — Можна пити, але треба знати міру.

— Не в питті справа, батьку. Тут... понервувався...

— Дуже нервові стали, — недовірливо бурчить старий і ступає в кут. Навряд чи він вірить мені, але все ж незабаром вертається до прилавка з якимось папірцем. Повільно розгортає його і прокуреними до рудого пальцями дістає біленький круглячок-таблетку.

— Що це?

— А ти ковтни. Поможє, як що...

Подумавши, я ковтаю таблетку. У роті лишається неприємний металічний присмак.

— Ну, як?

— Трошки відходить. Серце, знаєте...

— Ех, серце, серце! — з мудрою старечою розважністю бурчить швайцар. — Серце воно — мотор. Зіпсується — з копилів геть. Не бережетеся ви, молоді.

— Не той час, щоб берегтися.

— Не той? А який же вам ще треба. Гроші є. Квартири державна дає. Посади. Чого вам ще треба? Якого дідька бракує? Ми, бувало, у ваші роки — аби з'їсти було... А ви?

— Бачите, коли наїсися доста, так захочеться й жити по справедливості.

— Справедливість! — з іронією каже швайцар і впирається в мене тяжким поглядом вицвілих очей, які, видно, немало бачи-

ли на віку. — Он збілів як. Спотів. От тобі й справедливість... Ти, тее, коло вікна сядь. На вітерець. На вітерці воно ліпше буде.

Я пересідаю до вікна. Фрамуга трохи прочинена. Нічний вітер ворухить фіранку. За вікном десь недалеко на коліях захрипло пихкає паровозик. На запасних довгі сполучення зелених вагонів. Кілька жінок зі шлангом мують їх блискучі залізні боки. На віядуку з поспіхом проходять перехожі. По той бік за станцією світиться довгий ряд вуличних ліхтарів. Десь далеко самотнім вугликом у світлавому небі горить червоний вогник на заводському комині.

Мое серце марудно й вельми неохоче заспокоюється.

26

Залитий місяцем степ, гримлять танки, сморід газоліни, колючий вітер в обличчя, і тепло. Так, тепло. Правда, тільки біля ніг, де густо піддуває нафтовим духом через жалюзі. І все ж рай! Тільки треба триматися, щоб не схитнутися від м'якої, але розгонистої танкової гойданки.

І ми тримаємося за вежу, учепившись руками за її нахололі поруччя. На моїх колінах лежить голова Юрка, я однією рукою притримую її; а німець, сидячи збоку, видно, заклопотаний власними справами і байдужий до нас усіх. Біля нього, прихилившись до вежі, стоїть Сахно. На боковинах і закрилках танка якісь скриньки (мабуть, набої), біля мене побіч слизький обкорований окоренок. Слідом гуркоче другий танк. Там Катя. Її коротенька постать ледве підноситься над вежею. Здається, нам нарешті поталанило — тепер ми вже вирвемося.

Але ми відстали від головної колони і, поспішаючи, наздоганяємо її. Морозний вітер гостро б'є в обличчя. Небо вгорі яскраво миготить мірядами зір, і серед їх гущини яскраво сяє місяць. Чіткі сині тіні від придорожних стовпів тягнуться до самих колеїн. Навколо видно далеко-далеко. У цій далечі ззаду лишилися німці — видно, як на обрії сиплються рвучкі блискавиці трас. Там бій. Там ті, що за наказом полковника лишилися на пагорбі за селом, щоб дати нам можливість вирватися з біди. Тільки куди? Здається, ми їдемо далі на захід, значить, не в свій тил, а туди, глибше в німецький. Це не радує і, звичайно, несе з собою новий клопіт. Але я не хочу думати погано: там війська, там сила бойових частин, там начальство й організація, там не дадуть загинути. Правда, ззаду, мабуть, не відстануть від нас німці. Їм, оточеним, так само треба прорватися туди, на захід.

Я відвертаюся від зустрічного вітру, глибше в ковнір втягую застиглу, в бинтах голову. Але в такому стані заважає за спиною

карабін. Я знімаю його і з тутою в душі вдивляюся в далекі ознаки бою, що блискають у нічному мареві. Тільки ми все ж таки віддаляємося від того злопам'ятного села. Могутньо ревучи на підйомі, танки минають степову балку, проскакують клин поляглого, не зібраного восени соняшнику. Іскри-трасери вдалині поступово зникають, тільки часами поодинокі черга невисоко злітає над краєвидом і гасне. Навколо ж спокійно, і все було б добре, якби не Юрко. Він непритомний. Я щільніше загортую на ньому кожушок. Тіло його здається тут довгим і незугарним, чоботи ледве не дістають до вихлопних рур. У гойданці тільки й дивися, щоб не сповзти в сніг. Хоча б живим довести його до якогось санбату. Хоч би встигнути... Наш танк одначе вже наздоганяє задні в колоні машини, гойдання й поштовхи зменшуються. Несподівано до мене нагинається й щось говорить Сахно.

— Що?

— Кажу, приїдемо, підете зі мною! — голосно кричить він просто в обличчя.

— Куди?

— Не має значення. Куди накажу.

От тобі й радість! Не встигли вирватися з одного лиха, як попереду з'являється нове. І, дивна справа, ці скупі слова Сахна вражають куди більше, ніж усі його погрози там, під носом у німців. Тут він — сила, а я слабина, тут уже не пошлеш його куди не треба — мусиш підпорядковуватися.

Пригноблений, я сиджу, прихилившись плечем до шорсткого боку вежі, і поглядаю в хабаззя соняшників, що знову обступає дорогу. Напруження моє поволі спадає, я зовсім знесилився за цю добу. Здається навіть, що я відчуваю, як тоненько й боляче тремтять, прагнучи якогось перепочинку, мої розтерзані нерви.

Ноги, однак, утрілися, і в пораненій стопі ніби метушаться мурашки — зайшлася чи відходить, не зрозумієш. Зате мерзне рука на вежі. Я хочу погріти її, і цойно розцібаю гапlickи шинелі, щоб запхнути її за пазуху, як громовий вибух розколює світ. Танк стає дуба і на мить ніби зависає в повітрі. Якесь шалена сила відриває мене від криці і кидає в снігову безодню.

У першу секунду я не розумію, що сталося, і, тільки відчувши під собою землю, непевно догадуюся: міна? ! Потім, виплонувши з рота сніг, зриваюся серед бадилля на коліна і знову падаю. На дорозі, побіч неї і ще десь попереду нічну темінь рвуть вогненно-червоні вибухи.

— Гр-р-р-рах! Гр-рах! Грах...

Ні, це не міна... Але що тоді? Звідкіля? У гарячці я ніяк не можу втямити. Я тільки відчуваю: ми вскочили! І в ту ж мить мене пронизує сполох за Юрка. Спотикаючися об коріння, я кидаюся до танка. Він стоїть уперек дороги. На вежі швидко ми-

гає якась постать — хтось ніби вискакує через ляду. І раптом серед секундного стишення до мого слуху доноситься важкий, густо замішаний у небі гул.

Бомбардування...

Це жах! Така світла ніч. У степу хоч голки збирай, а тут, на дорозі, танки. Звичайно ж, чого було чекати? На що сподіватися? Усе зовсім звичайне, інакше не могло й бути...

Протягтий тривогою, я добігаю до танка. Обсипаний снігом, він, однак, цілий. Зверху на тому самому місці розкинуті ноги Юрка. «Неживий!» — б'є в голову сполох. Я кидаюся до борта, щоб злізти нагору, і ледве не падаю, спотикнувшись об німця. Той корчиться на землі, притиснувшись до опорних котків, охопивши голову руками. Ніби на мертвяка, я ступаю на його спину і звалююся грудьми на танк.

Знову зверху навальний гуркіт і виск. Але в зоряній чорноті не видно нічого. Тоді я з переляку, що не встигну, недоречно кричу німцеві:

— Фріце! Фріце!..

Він, видно, розуміє і зараз же кидається до танка. Я хапаю за плечі Юрка. Німець, витягнувши знизу довгі руки, приймає на них Юркове тіло. Обидва вони зараз же падають у сніг. Ззаду, спереду й навколо розколюють землю могутні бомбові вибухи. Я ще не встигаю скочити з танка, як найближчий з них поглинає мене в яскраву, на півнеба вогненну прірву, і я з болем опиняюся десь у снігу. Однак я цілий. Я відчуваю це і одразу ж зриваюся на всі чотири. Тільки чомусь я нічого не бачу — ні танка, ні Юрка. У очах червоне марево, а в ньому чорний рій метеликів. На хвилину я зовсім бентежуся, не розуміючи, що зі мною й де я?

Руками в розпачі загібаю сніг, хапаюся за мерзле бадилля, кудись повзу. У рукавах до ліктів сніг. Сніг за ковніром, у вухах. А в очах — спалахує вогненний морок.

Нові вибухи знову кладуть мене долілиць. Пластом снігу завалює спину, голову, ноги. Але я живий, і знову зриваюся на коліна. Нічого не бачачи, я ошаліло кручуся на снігу, не розуміючи, куди податися. І раптом недалеко прорізується з п'ятьми щось яскраве, якийсь вогонь... Ага: це горить танк. Не нащ, далі на дорозі. Поволі земля в моїх очах відділяється від неба. П'ятьма швидко розходиться, я бачу закиданий землею сніг, чорне небо і знайому силуету нашого танка. З раптовим полегшенням кидаюся до двох недалеких постатей — німця й розпластаного на дорозі Юрка.

Юрко лежить на боку. Я спочатку загортаю його поли і ривком підсуваю його обважніле тіло ближче до гусениці. Потім, припавши до нього, переживаю нову, жахливо безмежну серію вибухів. Вони тривають вічність. Я чекаю, затиснувши в собі всі

емоції — і страх, і надію, — зосередившись тільки на одному — витримати. Вибухи, навіть не віряться, врешті стихають. Задихаючися від тротилової задухи, я кілька секунд спрагло халаю ротом повітря і чекаю нового виття. Але його щось нема. Павзатиші все більшає, вискливий дзвін у вухах міцніє. Не знати, що це — тиша, чи, може, я оглух... Але ось попереду чути невідразні голоси, лайку — здається, щось кричать чи, може, командують. Танк побіч, ніби жива істота, здригається від мотора. Невже їхати?

Я щось вигукую. Німець звинно зіскакує на танк. З усієї сили напружившись, я підіймаю Юрка. Німець з напруженням стягає його за ковнір нагору.

І тут танк, люто заревівши моторами, зривається з місця.

Образа і злість, звившись в клубок, надають мені сили. Танк минає мене, але я в останню мить кидаюся ззаду у гарячий струміль його вихлопів. Під руки потрапляє петля троса. Я хапаюся за неї. Але вона несподівано податливо тягнеться, я важко сповзаю і якийсь час розпачливо волочуся в диму вихлопів. Я хочу крикнути, але в гуркоті дизеля не чую свого голосу. І раптом угорі — зігнута постать німця. Він нагинається і з силою підхоплює мене під пахву. З його допомогою я здираюся на танк і розпластуюся на жалюзі.

Німець мовчки ступає до вежі, і я не дякую йому. Мені, як ніколи за цей день, хочеться кричати, вити, лаятися: що ж це робиться? Але я мовчу. Побіч лежить Юрко. Його голова, метеляючися, б'ється об ріг притрушеної снігом скриньки. Я відчуваю, як мною опановує байдужість. До всього. І так спокусливо їй піддатися. Сахна, здається, вже тут нема, мабуть, достукався. Дідько з ним: у мене ні радості від цього, ні смутку. Мені всі однакові, навіть німець. Тільки не Юрко. Трошки відпочивши на танку, я з особливою гостротою відчуваю, що Юрко — мій вічний біль і клопіт. Ріднішого від нього в мене на світі нікого нема. Ставши на коліна, я підсуваю друга до вежі і тоді в якійсь незвичайно загостреній до нього чутливості догадуюся: він стогне. Значить, ще живий.

Це зворушує мене до сліз, окрилює, як щастя. Занадто великою душевною ціною оплачене його життя, щоб тепер погодитися на його загибель. Я нахилиюся над Юрком, повіки його здригаються і сіре, воскове обличчя оживає.

— Юрку!.. Юрасю!.. Юр!.. — кричу я, не знаючи, що сказати, чим утішити його. Але я бачу, він пізнає мене. Тільки він не усміхається, як раніше, а скошує погляд набік і секунд п'ять, ніби напружено згадуючи щось, дивиться вгору на місяць. Видно, він щойно опритомнів і ще дуже знесилений. Губи його, од-

нак, слабо ворухаться, я низько нахилиюся вухом, — здається, він щось питається.

— Усе добре! Усе добре, Юрасю! Скоро приїдемо! Скоро!

— ... куди?

— Куди їдемо? У шпиталь, Юрасю! У Знам'янку! Там армійський шпиталь, ти ж знаєш! — розпачливо брешу я. Зрозуміло ж, він тепер слабкий, як дитина, і я хочу охоронити його від важкої нашої правди. Хай він не знає її й не турбується. Так буде ліпше.

Нас різко кидає вбік, я хапаюся за вежу. Побіч палає розвернений бомбою танк. Купа вогняного заліза покрила всю дорогу; крутими ривками ми об'їжджаємо її. А там горить сніг, горить гума котків, горить криця. У колеїнах перекутилися гусениці, за канавою лежить зірвана вибухом вежа. У повітрі дим, сморід. Навколо дороги густі виворотини мерзлої землі і скрізь — глибочезні ями вирв. Я з острахом поглядаю в небо, чи не вдарять ще? Невже вони відчепилися від нас?

На вежі брязкає ляда. Мабуть, щоб легше бачити дорогу, звідти вилазить чорна постать у шоломі. Чоловік озирається на вогнище й потужним голосом кричить нам:

— Ну що? Цілі?

— Цілі, — відповідаю я, хоч він ледве чи чує мене.

— Ну-ну! Тримайтеся! Це вам не піхота-матінка. Танки!

Іди ти з своїми танками, думаю я. Добре тобі в цій сталевій скринці... А як нам? Але я не встигаю щонебудь відповісти, як на вежі ворухиться друга ляда і з неї невисоко висувається збита набік кубанка. Сахно?..

Так, Сахно. Я вже думав, що він щез. Але він не загине! Він відразу схоплює нас мовчазним поглядом, ніби рахує, і, видно, задоволений тим, що всі на місці, одвертається, щоб дивитися вперед.

Тільки довго дивитися тим двом головам з ляд не випадає. Я, мабуть, перший зауважую, як у зоряному небі ніби щось миготнуло, чи може мені тільки так здається. Але зараз же обапів дороги у снігу знову виростає кілька високих вибухів. Правда, цього разу вони ніби слабші, ніж раніше. Може тому, що рвуть далі? Я бухаюся головою об крицю. Побіч розгонисто брязкають ляди. Танк додає газу.

Якмога нижче ми тиснемося до танка. Танк шалено мчить, і ми ледве втримуємося зверху. А навколо починається пекло. Земля переміщується з небом, гаснуть усі до одної зорі. Над дорогою, густо начинена уламками, бушує сніжно-земляна віхола. Я пластом лежу на танку, тісно підбившись під виступ вежі, і обіруч тримаюся за Юрка. Я вже розумію, що вони не одв'язуються. Мабуть, вони доканають нас. Але хай буде як буде, аби тіль-

ки не скинуло з танка! Хай б'є разом — дідько з ним! Коли судилося гинути від однієї бомби — не страшно. Не таке воно, наше життя, щоб за нього стільки мучитися. Гинуть і не такі! . . І все ж боляче і страшно чекати тієї миті, коли в твоє тіло рубоне зазублений сталевий черепок, здібний перебити рейку.

У повітрі суцільний грім. Вибухи, гуркіт танків, виття бомб, виск уламків. Добре ще, що нас з одного боку прикриває вежа і наша машина остання. Дістається більше переднім. Але перепадає й нам, особливо з боків. На Юрка летять великі тріски від окоренка. На вежі з того боку, де німець, яскраво спалахує, ніби електричне замикання. Блискає вже другий раз зовсім побіч — біля мого плеча . . . З незвичайною, майже фізичною виразністю я відчуваю жакливу м'якість мого тіла. Як просто його пронизати, пробити, розірвати. Раз за разом уламки викресують з криці гарячі іскри, прискають на нас. Але танк, молодця, не зупиняється. Він мчить по дорозі, часом збочуючи. У одному місці оминає нерухому, мабуть, підбиту машину з одкинутими лядами та великою двадцяткою на вежі і різко гальмує. Кілька чоловіка чіпляються за борти, за трос і ввалюються до нас. Я боюся, що затопчуть Юрка, вони й справді не дуже оглядаються. Один з них поранений і стискає пальцями поранений бік. Другий, у розстебнутій в'язці, лається і, зізвши, відразу запускає автоматну чергу в небо.

— Вогонь! Усім вогонь! Чого пригнулися! Вогонь! — кричить він на нас з німцем.

Танк кидається з боку на бік, я однією рукою знову хапаюся за скобу на вежі, а німець разом з усіма починає гахати в небо. Я не відразу втямлюю, що в нього — мій карабін, я тільки слабо дивуюся: по своїх? Але незабаром розумію, що тут уже не до міркувань моралі, політики — тут бій і треба оборонити своє життя.

Вони то безладно, то сальвами б'ють понад дорогою, і, мабуть, нікому не в знаки, що крайній біля них — німець. А я мовчу про це — хай стріляє. Тепер я не боюся, що в нього зброя. Я майже впевнений, що він нам лиха не зробить.

Я втрачаю почуття часу і не знаю, скільки триватиме бомбардування.

І все ж за якийсь час літаки від нас врешті відв'язуються. Робиться ніби аж тихо, і в цій тиші — скрегоцуть гусениці й виють мотори танків. Мабуть, скоро почне світати, небо робиться особливо чорним. (Кляте нічне небо, від якого ми сьогодні стільки витримали!).

Під ранок дев'ять танків в'їжджають у якесь велике, по-нічному порожнє село.

Я думаю, що ми його хутко проскочимо і денебудь нарешті

приєднаємося до передових частин. Але танки чомусь збочують під плоти і по одному зупиняються.

Сонна глуха тиша б'є у вуха. Обнадіює й турбує. Що далі?

Нас зсаджують з танків і зводять в одне місце на вулиці. Набирається чоловіка з десять — здорових, що вночі прибилися сюди з інших частин, і поранених. У тому числі троє тяжко — Юрко, один автоматник з простреленим животом і той таки літун. Дивно, який він живучий — мабуть, переживе всіх! На щастя, з нами знову Катя. Грубувато покрикуючи, вона відразу наказує перенести лежачих у хату.

Решті наказано чекати, і ми мовчки стоїмо під глухою, покромсаною стіною мазанки, поки від перших у колоні танків швидким кроком до нас підходить знайомий підполковник. З ним поруч Сахно. Порожній рукав капітанового кошушка легко теліпається при боці.

— Ну як, орли? Дали жару? — жваво питається підполковник і сам собі відповідає: — Дали, наволоч! Ліпші екіпажі утробили. Значить, так: далі підете самі. Ми повертаємося контратакувати. А ви до Лелеківки. Вісім кілометрів. Ясно?

Ми всі мовчимо. Вісім кілометрів — не багато, але при тій умові, коли здорові ноги. А коли прострілені? Та ще троє тяжко поранених? Як їх дотягнеш? Тільки про що питатися — і так дякуй цьому чоловікові за його добрість. Не покинув, як інші, — вихопив майже з-під вогню. Тепер у нього свій клопіт.

— Ну, ясно, не ясно — нічого не вдієш! З собою вас не візьму. Самі розумієте. Тут лишатися не раджу. Уранці вони знову вдарять. — Підполковник махає рукою в напрямі дороги. — То так: старший оцей капітан, — киває він на Сахна. Той мовчки переступає на снігу. — Він поведе.

«Здорово!» — думаю я. Усе життя мріяв мати такого старшого. Доля чи диявол ніби насміхається з мене. Але дідько з ним. Хай веде. Командирів, на жаль, не вибирають. Подивимось, як приведе.

Підполковник обертається і енергійно крокує до передніх машин, які вже заводять мотори. Відразу ж по одній вони зриваються з місць, і незабаром ми лишаємося самі. Місяця вже нема, уторі гаснуть зорі, темніє нерівна смуга Чумацького Шляху. Здається, починає світати. Незвично тихо й пустельно робиться на вулиці цього мовчазного села, у хатинах якого де-не-де вже сліпо відсвічуються вікна.

Коли танковий гуркіт на вулиці глухне, до нашого замовклого гуртка підступає Сахно.

— Так... Усі тут? Раз, два, три, чотири, п'ять...

— Трое важких у хаті, — каже хтось з пораних. Сахно відразу перестає рахувати.

— Чого це в хаті? А ну, всіх сюди!

Кілька чоловік здоровіших, риплячи снігом, ідуть через вулицю в хату і незабаром витягають звідти двох. В одному я ще з вулиці пізнаю Юрка. Його несе німець і танкіст у ватянці — вайлуватий, плечистий хлопець, видно, один з небагатьох, кому вночі пощастило, втративши танк, лишитися живим. Літуна несуть двоє розвідників у білих подертих маскхалатах, яких підполковник долучив до нашої групи. За ними йде Катя. Сахно нетерпляче ступає назустріч.

— Так... А де третій?

— Там, — киває на хату Катя. — Не варто чіпати.

— А то чому?

— Чому, чому... Безнадійний. Доходить.

Сахно хвилину мовчить, видно, щось зважає, а потім озирається й киває на мене:

— А ну, давайте по третього!

— Я не можу.

— А як через «не можу»? Я наказую!

— Пощо його брати? — огризається Катя. — Помирає людина. Пощо його мучити?

— Не ваша справа. Беріть пораненого! — льодовим тоном наказує Сахно, стоячи в насунутій на чоло кубанці і задиристо виставивши вперед своє квадратове підборіддя. Катя півголосом кидає йому щось образливе і повертається на подвір'я. За нею шкутильгаю я. Прорипівши дверима, ми заходимо в хату.

Поранений, весь мокрий від поту, нерухомо лежить на ліжку. Над його головою горить сліпак. Біля порога з мокрим від сліз обличчям загортається в козушок наполохана жінка.

— Ой, діточки! Ой, лишенько! Куди ж ви його? Він же такий слабкий.

— А ну, відійди, тітко, — байдужа до її гомону, каже Катя і підводить небораку. — Дайте якесь рядно.

Попорпавшись в лахмітті, господиня розстеляє на підлозі якусь постільку, і ми перекладаємо на неї пораненого. Але він роздигнений, весь у бинтах і без шинелі, як його нести?

— Це ж він замерзне, загине!.. Ой, у нього ж десь матуся, — ледве не голосить жінка й скидає з себе козушок. — Нате, укрійте, бодай тепліше буде.

Тітка починає світити над головами каганцем, Катя загортає

автоматника кожушком і ненароком наступає на мою незграбно оббитовану ногу. Я ледве не падаю від болю.

— Ще не відморозив? Ну, так відморозиш! — затято обіцяє Катя. — І гангрена ще насяде. Чекай! — І раптом з злосливою нестриманістю гукає: — А ну, рвони! Годі корчитися.

Наступивши ногою на рукав кожушка, вона пробує його одірвати, але не може й кидає в мої руки. Я рву міцніше, вона притримує, і рукав нарешті з тріском відривається.

— Ой, що ж ви робите? — Що ви рвете мою одежину! Щоб вам руки поодривало, ноги попереламувало! — раптом сварливо приказує жінка.

Катя суворо прикрикує на неї:

— Замовкніть! Хіба вам не однаково! Того шкода, а того ні.

— Нелюдська ти людина. Лайдачка. Моя одежина, що ви наробили!

Дідько, зв'язалися ще з цією бабою! Розкричалася, ніби її хто підмінив... Мені ніяково й хочеться кинути їй і рукав і кожушок, аби відчепилася. Але Катя, не зважаючи на сварку, наказує:

— Маєш і натягай. Тепло й м'яко буде. На морозі дякувати будеш.

Я мовчу, затаївши в душі ніяковість, і мовчки дякую цій вогонь-дівчині. Задубілій нозі в рукаві справді робиться тепло і м'яко, трохи, правда, незграбно, але не біда. Головне тепло. До болю я вже призвичайвся.

Ми виносимо чоловіка на вулицю, де нас чекають, і Сахно нетерпляче підходить до Каті.

— Усе?

— Усе.

Капітан ще раз оглядає бійців уважним мовчазним поглядом (напевно, рахує) і, нічого не сказавши, іде в ту ж таки хатину. Коли кроки його затихають, Катя опускає пораненого на сніг.

— Гад!

Я на питаюся — я вже знаю, про кого це вона. І я мовчу, бо сам тієї ж думки про нашого начальника. Тепер — я знаю — він пішов перевіряти, чи не лишився там хто. Нам він не вірить. І якраз до речі, там розплачється та баба, буде скандал. І справді, незабаром повернувшись, Сахно суворо оголошує:

— От що! Без мого дозволу в хати не заходити! Кожен відповідає за себе і за сусіду так само. Пораних не залишати. Що б там не загрожувало. Населенню забагато не довіряти.

— Чи вже ж?!. — півголосом сумнівається хтось ззаду. Сахно, однак, залишає репліку без відповіді.

— Коли на випадок припече, живими не здаватися. Ясно?

Зброя є? У кого нема, я допоможу. Слабонервним так само. Питання будуть?

— Ясно. Не на лекції. Скоріше треба, — каже танкіст.

— Це не лекція! — похмуро оголошує Сахно. — Це наказ. І я вимагаю його виконання.

28

Горбатюк вибігає з залі і як був, у піджаку і без капелюха, кидається в другі двері, на вихід. Але двері зачинені, він рвучко смикає їх, і тоді з-за перегородки виходить з ключем швайцар, який його випускає.

Я дивуюся, що там могло статися? Чому він не одягнувся і навіть не озирнувся? Може не розрахувався? Утік чи що? Але тоді, мабуть, узяв би пальто й капелюх.

Я вже трохи відійшов від своєї раптової знемоги і заклопотано вертаюся в залю. Одразу з дверей бачу, як молодь з-за столу повертає голови в мій бік. Усі дивляться на мене. Там таки, чекаючи, стоять дві кельнерки. Коли я підходжу до свого стола, одна швидко вибирає з бльонкота сторінку.

— Одинадцять тридцять з вас.

Виявляється, він не розрахувався. Я відраховую половину. У кишені в мене лишається троячка, якраз на дорогу. Кельнерка невдоволено скошує погляд.

— А ви не разом?

— Ні. Не разом.

— Пити разом. А платити...

Вона відходить, залишаючи в мені бридке почуття провини. Зв'язався на свою голову... Треба було...

Сідати за цей стіл мені вже не хочеться. Мабуть треба йти звідси зовсім. Перехопивши мій погляд, за сусіднім столом обертається Ігор.

— Ну й товариш у вас! Вилитий пережиток минулого.

— По міліцію побіг, — по-дружньому, як спільник, усміхається Ерна. — Зараз приведе. Посидьте з нами.

Так воно й повинно статися. Це зовсім логічне. Стара звичка взяла верх. Але хай його дідько візьме! Хай веде міліцію...

— Сідайте, сідайте! — запрошують дівчата й Ігор.

Я сідаю збоку біля столу між Ерною й бльондинкою з густо начорненими повіками. Говорити мені нічого не хочеться — тільки слухати. Вони всі схвильовані інцидентом, але, здається, зовсім не втрачають своєї безтурботної жартівливості.

— Ледве не побився з Ігорем, — повідомляє Ерна.

Сусідка з другого боку питається:

— Він ваш колега? Чи колишній однополчанин?

— Однополчанин, — подумавши, кажу я.

— Наволоч він!

Ігор підводиться й тягнеться до мене з пляшкою.

— Причепився, ніби я його колодки зірвав. А я не бачив у нього ніяких колодок. Чи були хоч у нього які колодки?

— Не в колодках справа.

Ігор наливає мені півкелеха.

— Гаразд, дідько з ним! Хай веде. Давай ліпше вип'ємо. А то посадять ще.

Ерна за столом аж підскакує і плеще в долоні.

— Ой, це здорово! Я буду тобі носити передачі, Ігоре! Медовий місяць у в'язниці.

— Півмісяця, — кидає крайній у чорному ґарнітурі. — П'ятнадцять, більше не дадуть.

— Залежно чого? Діб чи років?

— А дідька не хоче — років!

Я тихо сиджу, як гість на чужому святі, і починаю усміхатися. Мені добре. А вони нестримно тішаються чимось, як діти. Хоч, звичайно, давно вже не діти, особливо Ігор. Рослий, рукастий, широкої кости хлопець. І все ж мені в два рази більше, ніж кожному з них. Ми різні покоління. Різний життєвий досвід, освіта та, мабуть, і ставлення до того, що тут відбулося. І все ж я їх розумію. Вони мені близькі своєю громадянською позицією. А це головне.

— Ну, то взяли! — Ігор підносить келех і, зауваживши мою нерішучість, пояснює: — Є невеличка підстава: ми з Ерною одружуємося.

— Он як! Ну, поздоровляю!

— Дякую! — Він лівою рукою лагідно пригортає до себе наречену. — У річницю Перемоги. Так би мовити, за родинною традицією. Як діти воєнних батьків. У Ерні — генерал-лейтенант. У мене — просто лейтенант. Невеличка різниця.

— Майже ніякої, — вставляє Ерна і нетерпляче пригублює келех. Я належно оцінюю дотепність її іронії. Рухливе, ніби живе срібло, обличчя цієї дівчини таїть стільки стриманої грайливості, що аж не віриться в поважність їхнього наміру.

— А де ж... ваші батьки-лейтенанти? Чи ви без них?

— На жаль, без них, — коротко зідхає Ігор і, розливши в келехи рештки вина, сідає. — Лейтенанти далеко. Її під Харковом, мій у Дем'янську. На вічній прописці.

У першу мить я не знаходжу, що сказати. Це не весело. Це вельми й вельми навіть журно. Тільки свою журбу вони, напевно, давно пережили, і після півхвилинової павзи Ігор підносить келех.

— Ну, то салют!

— Ну що ж! За ваше щастя, лейтенантські діти! — кажу я.

Щось тужливо-світле щемливою добротою опановує мої почуття. На мить я забуваю і про Сахна, і про Горбатюка, і про всі мої сьогоднішні турботи.

Усі за столом потроху випивають. Ігор підставляє келех і нервово розгортає цукерку.

— Тільки той дурень вечір зіпсував. Усе йшло гарно...

— Нічого. Це ще не найгірше...

Однак я не встигаю ще довести думку, як побіч зриваються дівчата.

— Он ідуть! Ідуть! Дівчатка, два міліціонери! Один, дивися, який бравий! Симпатяга!

На проході до нас сунеться Горбатюк. За ним, трохи відставши, з службовою поважністю на обличчях ідуть два міліціонери в білих кітелях і червоних кашкетах. Передній, досить літній уже, з поморщеним обличчям дядько, задній же — справді симпатичний хлопець. Горбатюк спиняється біля нашого стола і обертається до міліціонерів.

— Ось, коли ласка! П'яні. Нахабство, хуліганство і, врешті, політичні випадки. Он той, високий. І цей у чорному.

Старшина міліції офіційно-безстороннім поглядом оглядає всіх за столом, оглядає пляшки, довше затримується на мені.

— Так. Попрошу названих громадян пройти з нами.

За столом зривається Ерна. Встають дівчата й хлопці.

— А ми?

— Ви можете лишатися.

— Ні. Коли забирати, то всіх. Я Ігоря самого не пущу! — гостро оголошує Ерна.

Я так само встаю.

— Все ж вони свідки. Коли вже вести, то разом.

Горбатюк протинає мене ненависним поглядом.

— У свідки ви не набивайтеся. Ви мені так само відповісте. За зневагу.

— Ах, за зневагу! Ну що ж! Я готовий! Пішли!

Я перший виходжу з-за столу. За мною інші. Молодший міліціонер проходить наперед. Уздовж столів ми йдемо до дверей. З усіх боків до нас обертаються люди. Звідкілясь чути:

— Достукалися!

— Хулігани!

— Дармоїди!

— Може, валютники!

Затаївши в собі ніяковість, ми якнайшвидше проходимо повз швайцара, спускаємося по приступцях. Передній міліціонер по-

служливо відчиняє нам двері, від яких сполохано кидається жінка. Дівчата ззаду тихенько прискають сміхом. Взагалі ж, це не сімшине. Ми виходимо на площу.

У мені все кипить. Я знаю, що причин для серйозних наслідків нема. І я не боюся міліції. Але сам факт цього супроводу, майже під конвоєм, обурює до глибини душі. Я бачу помсту. Дріб'язкову, недоречну, підлу. І я прагну кари. Тільки до кари ще далеко. Ще не відомо, як поставляться до нас у міліції. Не відомо, хто там. А раптом такий же колишній голова трибуналу?

Міліціонери проводять нас повз службовий хід і зупиняються біля дверей з табличкою. Старшина обертається до всієї групи.

— Усім не заходить. Тільки ви, ви, ви і ви, — киває він мені, Ігорові, хлопцеві в чорному і Горбатькові. Ерна хапається за Ігорову руку.

— І я так само.

— Прошу лишитися.

— Не лишуся. Він мій чоловік! — відрубую вона найсерйознішим тоном.

— Це не має значення.

— Ні, має!

— Так? Тоді прошу! Решта вільні.

29

Ми довго ще плентаємося притихлою вулицею, поки виходимо з села.

Тим часом настає ранок. Небо остаточно розчиняє в собі світанкову синяву й світліє. Гаснуть дрібні зорі. З сірих сутінків виступає строката сільська околиця. Біля містка через струмок стоїть скособочений, з відкритими лядами танк, підбитий чи покинутий — не зрозумієш. Далі, гостро смердячи розливою по снігу бензиною, лежать два перекинуті мотоцикли з колясками. Ще далі, на узбіччі, горбиться бік кінського трупа з утоптаного в сніг гривою. При дорозі кілька чорних вирв — значить, і тут бомбардували. Тут починається поле, велике село скінчилося. На високому стовпі стирчить стрілка з чорним готичним написом: «Gruskoe».

Разом з танкістом і Катею я несу Юрка. Мій друг тихо гоїдається на трикутному німецькому наметі і навіть не стогне. Мені чомусь здається, що він просто стомився і спить. Принаймні вельми хочеться, щоб так було. Хай поспить ще, хай! Бо що я скажу йому, коли він прокинеться? Чим утішу його, коли сам не знаю, де ми й куди йдемо?

Дорога за селом круто підноситься по схилу вгору. Наматавши на руку парусиновий ріг намета і вельми вважаючи на поранену

ногу, я з трудом шкандибаю по колеїні. З другого боку похитується танкіст — чорний, як грак, чубатий хлопчина у промазученій ватянці. На його голові — командирський, на хутрянній підкладці танковий шолом з шоломофоном, дріт від якого теліпається на плечі. Дорога вгору добре вгріла танкіста, хлопцеві душно і він усе збиває шолом на потилицю. А в мене вже, мабуть, відмерзла голова. Хочеться попросити шолома, але чи варто: не дасть. Катя притримує намет ззаду. Двоє розвідників попереду тягнуть доходягу автоматника. Ззаду за всіма, дуже зігнувшись, несе на собі безпомічного літуна німець. Це його примусів Сахно. До речі, інакше й не понесеш — нема кому. І літун, видно, зрозумівши щось, уже не жадає, як раніше, забити німця. При тихлий, він терпляче сидить у того на спині, охопивши забинтованими руками-куделями довгу німцеву шию. Сам лише капітан без вантажу крокує збоку. Але він так само поранений, та й до того ж — начальство...

Врешті наша невелика група спинається по схилу на степову розлеглість і зупиняється. Не змовляючися, ми разом кладемо поранених на сніг і знеможено падаємо побіч. Сахно трохи марудить, але погоджується:

— П'ять хвилин!

Мій напарник-танкіст, широко розставивши в колеїні свої «кирзачі», з легкою заздрістю каже про нього:

— Суворий!

— Дурний, а не суворий, — поправляє Катя. Лежачи на боку, вона пильно загортає на Юркові кошушок. Юрко часто дихає. Танкіст повертає до неї голову.

— Ну, чому? Не знаю, як хто, а я люблю суворих. З ним в бою легше.

— Не довго ти, мабуть, у бою був, — кидає Катя.

Танкіст знову повертає розпашіле обличчя. Очі його хмуряться.

— Та вже ж, мабуть, більше за тебе. З-під самого Курська газую.

Катя іронічно хмикає:

— З-під Курська! Вояка! Ти б у сорок першому погазував! Або в сорок другому! Добре тепер газувати...

— Ти вже з сорок першого? — недовіжливо оглядає танкіст дівчину.

— А ти що ж думав? З серпня сорок першого. Надивилася на таких вас. Суворих і ласкавих.

— Воно й видно! — хитрувато зауважує танкіст і одним оком підморгує мені. Я, однак, не поділяю його іронії — Катя для мене вже набула своєї особливої гідності, яку не може принизити ніщо з того, що він має на увазі.

Зрештою, мені не до розмов. Я вже відчуваю, що сили мої виснажуються. Боюся, чи витримаю. Мокра від поту спина починає люто мерзнути, а в грудях по-давньому все горить від виснаження. Знову ж — нога. У стопі ніби тузає хто за якийсь нерв: нога на снігу сама помітно смикається. Болю в ній однак я не чую, холоду так само. Вона поступово робиться мені чужою. Це, я розумію, кепсько.

Здається, минуло вже понад п'ять хвилин. Хлопці зморено сопуть, розвалившись на землі. Я поглядаю наперед, де сидять двоє розвідників, і думаю: бодай би вже скоріше конав той їх автоматник. Може, це підло — чекати смерти товариша, але інакше ми тут, певно, засядемо. Однак, там, здається, щось відбувається. Один розвідник щось схилився над бідолагою і незабаром гукає Катю:

— Гей, сестро. Подивися-но сюди...

Катя стомлено встає на одну ногу, потім на другу і з засніженою полою йде до розвідників. До них же підходить і Сахно. Вони там ще щось колупаються, але й так уже зрозуміло: автоматник сконав. (Варто було тягнути з села). І я з надією на якесь полегшення позираю туди. Побіч, як ласощі, гризучи грудку снігу, обертається в колеїні танкіст. Навіть апатичного, втомленого німця зрушує цікавість, і він підводиться з дороги. Що ж, може так і ліпше.

Але що це час від часу гуде? Ніби десь недалеко прогазує і стихне мотор. У селі чи далі? Може, десь у степу? Я вдивляюся в кривину сільських вулиць, але там нічого підозрілого не видно. Правда, дальній кінець села ховається за поворотом балки. Чи не підходять уже туди німці? Я напружую слух, але гул незабаром глухне. А може це мені здається так од перевтоми?

Тим часом над селом, над широчезною балкою і степом у ранішній морозній смузі сходить сонце. Якесь воно сьогодні незвичайно велике й червоне. Просто дивно бачити таку його яскравокриваву кулю, яка повільно викочується зза краєвиду і непомітно сунеться вгору. Небокрай на сході так само червоний — широко й густо залитий якоюсь каламутною, слабо підсвітленою червоनावістю. Щось недобре таїться в сьогоднішньому сході сонця... Щось тривожно-стишене народжується разом з днем і пригноблює. Я не можу усвідомити свої почуття, але якась тужлива прикрість мимоволі опановує мої почуття, і я вже знаю: це не на добре.

Я намагаюся затиснути в собі тривогу і поглядаю на Юрка. У високо піднятому ковнірі кошушка нерухоме на снігу його зосереджено-знеможене обличчя. Юрко все ще непритомний і, якби не рідкі тихі стогони, здавався б зовсім неживим. Танкіст спокійно хрумає собі сніг, ніби нічого особливого навколо нема. Я ж

прислухаюся до голосів тих, біля автоматника, і розумію: Сахно наказує нести небіжчика далі. Розвідники ж відмовляються. Катя мовчить. Звичайно, негоже кидати його на дорозі, але й ми не залізні... Я встаю і, більше ніж доти кульгаючи, підходжу до капітана. Сахно, одкинувши полу кожушка, пхає в кишеню документи померлого.

— Треба про живих більше думати!

Сахно круто повертається до мене і високо скидає своє неголене підборіддя.

— Це ви про що?

— Про те, що чули. Хай бійці беруть молодшого лейтенанта.

— Вашого друга?

— Друга. Ну й що ж? Або того, — киваю я в бік літуна, який терпляче скорчився біля німця.

— Що, німця шкода?

— Не шкода, а огидно.

— Ах, огидно! А я думав, шкода. Співчуття, так би мовити, — стиснувши квадратні щелепи, кпливо цідить Сахно. І раптом владно наказує розвідникам: — Узяти труп!

Спітнілі й утомлені, розвідники переступають з ноги на ногу. Забруднені й подерті їх халати підперезані шкіряними німецькими пасами. І раптом в одного я бачу знайомі гранати. Так і є: вишкрябаний чимось гострим підпис: «Коваль М.», я не можу стримати здивування і ступаю крок до розвідника.

— Слухай, де ти їх узяв?

Замість того, щоб відповісти мені, розвідник чомусь хитає головою, хилиться, хилиться до мене і раптом усім тілом важко валиться на дорогу. Наступної миті, не встигши здивуватися, я так само падаю. У повітрі над головами проноситься близька низка куль: «Жві-в, жві-в, жві-в...» Німці?

Я відразу круто перекидаюся обличчям назад — ну, звичайно ж, ми прогавили — у селі німці! Чотири чи п'ять автомашин або транспортерів (а може, й танків) сунуться вулицею, і з передньої в наш бік шугають бліді в ранішньому світлі траси.

Зрозумівши все, я ривком кидаюся до Юрка. Побіч схоплюється з землі танкіст. Ззаду до нас підбігає Катя. Танкіст оглядається й ошаліло лається поганими словами:

— Гад, здурів чи що? Певно ж, свій...

— Свій! Знайшов свояка! Тримай намет! — кричить Катя.

— Бігом! Бігом! — кричить здалека Сахно (чи, може, розвідник).

Ми втробо незграбно хапаємо Юрка, але його тіло тут таки сповзає додола. Нова черга пирскає в очі снігом. Щоб затулитися від куль, я різко пхаю друга в колеїну, де глибше, і звалююся туди сам. Коли черга минає, зірвавшись, підхоплюю Юрка під пахву. Побіч підводиться з землі танкіст. Усе ще лаючися, він різко рве його за другу руку, ноги підхоплює Катя. Над головами

знову проноситься вогненний струмінь, але не влучає. Здається, ми цілі. Почуття мої притуплюються, у гарячій дубіє свідомість, лише одне, майже підсвідоме прагнення наказує: «Скоріше!» Я вже не оглядаюся, уся моя увага спрямовується тільки вперед. Сахно й розвідник, пригнувшись, далеко біжать по дорозі. За ними тягне літуна німець. Другий розвідник лежить між колеїнами побіч з трупом автоматника. Звичайно, ті їх кинули. Але й нам нема як затримуватися — швидше! Хоча б яких сто кроків за пагорб — там ми заховалися б.

Черги б'ють то під ноги, то проносяться повз голови, вітер огортає сніговим пилом. Ми зриваємося і зараз же падаємо, але всіма силами тягнемо Юрка. Нарешті, котрий уже раз розпластавшись в колеїнах, бачимо — сховалися. Села не видно, кулі йдуть верхом. Тоді ми знеможено встаємо, і я віддаю друга танкістові, який за ковнір тягне його за собою по колеїні. Я плентаюся останній і слухаю: ось-ось загуркочуть мотори.

Ех, дідько, треба гранат! Як потрібно тепер гранат. І я лаю себе, що не взяв ті, від розвідника. Але як їх було взяти?..

Попереду снігова рівнина, і по ній пролягає дорога. Далі два ряди стовпів, якась будівля, — там, здається, чутунка. Туди втомлено прямують Сахно й розвідник. Розвідник, проте, зупиняється і, причекавши, починає помагати німцеві. Юрко в надійних руках танкіста й Каті. А я вже не можу. Я дістаю з-за спини свій карабін і падаю в колеїну.

Померти, чи що? Певно, це було б щастям — отак тихо заплющити очі й сконати. Тільки, знаю, така смерть для мене розкіш. Буде зовсім інакше: перебити кості, розірване тіло, кров і мукки... І буде скоро — ось-ось. Щойно виткнуться з балки німці. Тоді й кінець...

Але в магазині чотири патрони. Я перезаряджаю карабін і починаю чекати. Колеїна підо мною мілка й широка. Грубий слід «студбекера» подекуди затертий Юрковим тілом. Шматки снігу. Сліди. Кінські кізьяки. Коли добре націлитися, першими пострілами я можу підбити пару фріців. На більше розраховувати важко. Але й для цього треба відіткнути, заспокоїтися. Хоча б устигнути!..

Але німців нема. З-за пагорба не чути нічого. Що за диво? Щось довго вони марудяться. А може їм наплювати на нас? Може повернули куди на іншу дорогу?

Я оглядаюся. Танкіст з Катею, випроставшись, несуть Юрка. Решта вже біля будівлі. Здається, там переїзд. Сяке-такє сховище. І значить, життя...

Це раптом обнадіює. А може і я встигну!

Не вірячи, що все якось обійшлося, я переходжу шосе, що по цьому боці біжить поруч з чугункою, і кулягаю на переїзд. Але це не переїзд, а радше будка обхідника — цегляна домівка, хлівчик, штабель шпал і кілька обсипаних снігом рейок на низькій підставці. Шлягбавмів тут нема.

Хлопці лежать у снігу за ріденьким поламаним штахетиком. Через його щілини стирчать на дорогу дві автоматні цівки. Чекають. І лаються. Принаймні лається сам Сахно.

— Яке ви мали право? Я вас питаюся?

Його сусіда-розвідник ворочається в снігу і з запалом виправдується:

— Так забитий же! Що я сліпий чи що? У голову ж куля!..

Дошкандибавши до хлопців, я боком падаю біля танкіста і просуваю в діру свій карабін. Попереду так ніхто й не появився. Видно, справді плювали на нас німці. Пополохали, забили одного і вдовольнилися.

— Васілевічу! — гукає мене Сахно.

— Я!

— Ви забитого бачили?

— Ну, бачив. А що?

— А ви впевнені: він забитий, а не поранений?

— Я не дивився. Ви ж самі там стояли... Могли поцікавитися.

Сахно хвилину мовчить, щось зважуючи. Потім рішуче встає.

— От що! — категорично оголошує він і повертається до розвідника: — Зараз таки підете і доставите сюди труп. Зрозуміло?

Розвідник так само підводиться з снігу.

— А пощо труп?

— Щоб я бачив, що він забитий! — втрачаючи рівновагу, раптом кричить Сахно. — Ви розумієте чи ні? Чи вам треба пояснити це зброєю? ! Ну!

Він готовий озвіріти, розмахує пістолем, і я тепер не заздрю хлопцеві. Уставившись у капітана обличчям, видно, розуміє це і розвідник. Трохи повагавшись, він злісно плює в сніг і, ні на кого не глянувши, іде на дорогу. Під плотом нас лишається троє. Решта, напевно, в будівлі.

— Сопляки! Розтапи! — лютує Сахно. — Я вам покажу, як виконувати накази!

«Здорово!» — думаю я. Видно командирську руку. І принципівість. Але пощо стільки крику? Самі — не дурні, розуміємо, що до чого. Накричавшись, Сахно вмовкає, ніби замикає свої щелепи, і лягає в сніг. Ми дивимося на дорогу. Розвідник хутко йде собі з автоматом під пахвою. Праворуч, десь зовсім близько — Кіровоград. У небі над ним розпливаються дими. Близька кано-

нада трясє під нами землю. Але з якого боку передова — не зрозуміти: гримить навколо. Невисоко вгорі, кидаючи на землю густий гуркіт, проноситься зграя «ІЛів» — пішли на штурм. На небосхилі блідою плямою через рідку осугу блищить холодне сонце.

На дорозі, як і раніше, порожньо.

Я починаю мерзнути. І голова, і нога. У рукав кожушка набилося снігу. Там мокро. Турбує думка: як Юрко? Така дорога, мабуть, далася йому в знаки. І тут, ніби у відповідь на мої турботи, з-за рогу будівлі з'являється Катя.

— Молодший! Молодший! Друг кличе...

Від поганого передчуття в мене заходиться серце. Я зриваюся з-під плоту. Оддала підноситься голова Сахна. У його погляді підозрілива суворість службіста.

— На хвилинку, — кажу я і бреду за ріг.

У будівлі півтемрява. Вибиті вікна завішені шматтям. На підлозі злежана солома. (Видно, за цю добу забридаємо ми сюди не перші). Але тут тепло. Мене зустрічає літній згорблений чоловік у чорній ватянці. У куті на соломі понуро сидить німець. Побіч на якійсь світлиці дрижить-кологотиться у брудних бинтах літун. Німець час від часу вкриває його шинелею. Ближче до вікна стиснено лежить мій змучений друг.

— Сядь, — тихо каже Юрко, відкривши й знеможено заплющуючи очі.

Я опускаюся біля нього на соломі й мовчу. Я не знаю, що з ним. Чи не найгірше?..

— Тебе там не поранило? — тихо питається Юрко.

— Ні, Юрасю. Обійшлося. А ти чув? — питаюся я, затаївши дихання. Невже він усе чув, що робилося на дорозі?

— Я розумію, — маючи на увазі щось своє, каже Юрко. — З нами клопіт!.. Самим стільки біди! Але знаєш... Не кидай. Дуже прошу. Я вже дідько з ним... Але мати в мене, знаєш же... Не переживе вона...

Він змовкає, і в мене відлягає від серця.

— Юр! Ну що ти! — дивуюся я, відчуваючи свою нещирість. Бо я не знаю, куди ми ще подамосся? Чи здолаємо винести його живого? Не знаю, чому, але моя рішучість урятувати його похитнулася. І все ж я з раптовою впевненістю обіцяю: — І не думай про це: не кинемо!

Юрко чомусь вдивляється в стелю і здригається.

— Трясе, холера. А взагалі — мені ліпше. Я тепер відчуваю: виживу. Учора, признатися, думав, хана, — губами він пробує усміхнутися. І знову серйозно: — Вибратися б тільки...

— Виберемосся, Юрасю. Тут уже недалеко. Ось німець може. Ще є двоє здорових. Не турбуйся.

Я оглядаюся на Катю, що тихо стоїть ззаду. І раптом бачу

ще когось на підлозі в другому куті. Прикритий шинелями, він лежить у тіні. Тільки ноги в німецьких, дбайливо підкутих чоботях витягнулися до порога.

— Хто то?

— Німець. Хто ж ще... — каже Катя.

— Німець, синку, німець, — підтверджує старий, певно, господар цієї домівки. Він розслаблено шкандибає від порога і сідає на край тапчана. Потім задумано знімає шапку. На білій голові кошлатиться ковтуном посивіле волосся.

— Звідки німець?

— Та тут, учора... Помирав на шосе. Ну, підібрав...

Я встаю, відкидаю край шинелі. На скривавленій соломі зжовкле, здається, молоде ще обличчя. Піврозплющені нерухомі очі. На погонах по два офіцерські знаки. Оберльойтнант вермахту.

— Усю ніч кидався. І плакав, як дитя. Нелегко відходив, не дай Бог. Тепер уже що?.. Тепер царство небесне.

— Ти що, в німців служив? — вколотивши його поглядом, суворо питається Катя.

Чоловік з докором підводить на неї очі.

— Чому так кажеш, дочко?

— Бо дуже жалісливий.

— Ну, хай собі жалісливий... Не погано це. А німцям я не служив. Я працював тут. Двадцять років тут працював на чугунці, — з образою каже чоловік. — Себе годував. Невістку з дітьми. Та ще ваших двох у сорок першому виходжував... Поки рани загоїлися. Що ж, сам солдатом був. У ту миколаївську побачив лиха... У полоні в них був. Знаю.

— А цей? — киваю я на німця під шинелею.

— А що цей? Був, може, фашистом. А помирав — Бога згадувати почав. Гота, по-їхньому. Який уже тут фашист? Перед сконом. Смерть, вона всіх вирівнює. Тепер він просто людина. Небіжчик.

— Вилюдниш його! — каже Катя. — Мало ти, напевно, побачив їх...

— Та вже ж скільки трапилося, — сопє старий і спирається на коліно. Вузуваті його руки сплітаються у вузол.

Мені здається, що в німця на ремені зброя. Нагнувшись, я смикаю кобуру — справді, там невеличкий пістоль. На боку напис бельгійської фірми. На диво зручна рукоять щільно влипає в долоню. Інше мене не цікавить, а зброя знадобиться. Тим більше, що в магазині повно патронів. Ударом долоні я заганняю магазину у рукоять і ловлю на собі погляд Юрка.

— У тебе є? Нема? На, візьми. Хай буде.

Юрко ослаблю рукою бере пістоль. Але в його очах уже нема й крихти зацікавлення, звичайного в таких випадках. Я вже зауважив, що за важкий час поранення у погляді мого дру-

га з'явилося щось нове, не відоме мені раніше. Якесь внутрішня настороженість усе настирливіше опановує його, роблячи майже чужим такого знайомого і звичного для мене Юрка. Це засмучує й мимоволі починає віддаляти його від мене, і я не знаю, що сказати йому. Раніша тривала спільність між нами порушується, мовчазний зв'язок зникає, і я змовкаю. Мовчить, переобуваючися на підлозі, Катя, мовчить старий на лавці. І раптом під вікном лунає вигук Сахна:

— Васілевіч! Васілевіч!

У мене завмирає серце — німці? Я вискакую в двері і на порозі стикаюся з Сахном. Ледве не збивши мене з ніг, капітан хапається за карабін.

— Дай сюди!..

І біжить за ріг до штахетика. Я кульгаю туди ж, чекаючи відразу побачити лихо. Але танкіст безпечно лежить на своєму місці, якимось аж надто спокійно вдивляється в далечінь. Після півморозу будівлі засліплює снігова яскравість, однак, мені здається, що полем хтось іде. Далеко й ніби тільки один. Тим часом Сахно швидко перезаряджає карабін і, притуливши його до штахетини, цілиться. Незабаром гахає постріл.

— Що таке?

Танкіст озирається, його обличчя одначе до байдужості спокійне. Хлопець киває в степ.

— Та той он дряпає...

Розвідник? Ну, так і є. Далеко, під самим пагорбом, ворухнеться самотня невиразна постать. Відно, далеко відйшовши від нас, він збочив з дороги і тепер навпростець кудись суне по сніговій цілині. Спершу ця новина опікає мене гнівом, потім приходить здивування — куди ж він керує? Якби до німців, не треба було сходити з дороги: німці ж у селі... Тим часом Сахно знову стріляє.

— Чекайте! — кричу я. — Що ви робите?

Однак капітан, не слухаючи, стріляє далі, тільки, видно, все ж далеко: не віділиш. Розвідник же, мабуть, почувши його постріли, зупиняється і разів два махає над головою: мовляв, дідька мене відстанете!

— Що ви робите? Хіба він до німців?

Сахно, як загнаний вовк, озирається й зривається на ноги.

— А ви замовчіть! Замовчіть! — кричить він. — Ви розгільдяді! Вас у штрафну треба! Ви розкладаєте дисципліну! Я в трибунал вас передам!

Я собі сміюся. Наполохав! Трибунал! Дурень ти, хочеться мені сказати, але я знаю, тепер з ним ліпше не зв'язуватися. Я нагинаюся за карабіном, який він люто кидає мені під ноги, і відходжу. Сахно ж, викричавши погрозу, швидко йде в домівку і на

розі зустрічається з Катєю. За нею шкандибає старий. Катя стривожена.

— Що за стрілянина?

Не відповідаючи, капітан рвучко скидає своє підборіддя.

— А ну, збирайте манатки! Марш звідси!

— Куди марш? Навколо німці, — спокійно каже Катя.

Сахно, на мить збентежившись, позирає на Катю.

— Туди! Вперед! До своїх! — махає він за домівку в поле.

Катя зідхає й одвертається. До Сахна, загортуючися у ватянку, підходить старий.

— Там міни, синку. Недавно німці розкладали. Сам бачив. Тут навколо вантажники стояли. А вони по полю розносили.

Катя, стоячи збоку, застібає козушок. Танкіст, підійшовши ззаду, зсуває на потилицю свій зухвалий шолом і прислухається до розмови. Сахно пронизливо дивиться на старого.

— Де край мінного поля? Де обхід? Будеш показувати! — наказує Сахно. Старий розводить руками.

— А хіба ж я знаю? Спершу й бачив. А опісля вони мене в город завезли. Скільки вони тут наклали — диявол їх знає!

На маленькому подвір'ї западає напружена павза. Чути тільки літакове гудіння. Кілька горобців злітають зі стріхи і рухливо скачуть по снігу біля наших ніг. Сахно оглядає поле.

— Так, — вирішує капітан. — Ранених покинути. Німця шльопнути. Хоч, ні. Німець піде з нами.

Подавшись вперед, я опиняюся перед капітаном.

— Молодшого лейтенанта так само візьмемо.

Мій голос дрижить. У тоні нічим не прикритий виклик. І Сахно, здається, це розуміє. Суворо блиснувши на мене злим поглядом, він відвертається.

— Лише при умові, що ти його понесеш.

— Допоможуть. Вони допоможуть, — кажу я і благально поглядаю на Катю. Та, однак, скеровує свій погляд у поле. Тоді я повертаюся до танкіста:

— Друже, ти ж допоможеш?

Танкіст невдоволено чмихає:

— А я що — кінь?

Я ледве стримую сльози. Наволоч обоє! І Катя так само. А я сподівався!.. Важко! Страшно! Звичайно, своя сорочка прилипла до тіла. Кляті боягузи! Ну, але дідько з вами! Ще побачимо, хто виграє.

Мене душить кривда й гнів. Треба б їм щось сказати, образити, зневажити. Але я не знаходжу слів і кидаюся в хату.

Дверей я за собою не зачиняю — тепер мені плювати на все в цілому світі. Я схилився над Юрком. Він із зусиллям підносить запалі повіки.

— Юр, ну як ти?

— Так, нічого, — тихо, переборюючи стогін, каже він і питається: — Чому постріли були?

Я не відповідаю.

— Юрасю, ти можеш? Якнебудь берися за мене. Руками берися.

З раптовою тривогою в очах він слухняно тягне до мене свої руки. Я повертаюся боком, щоб підставити йому свої плечі. У цей час у домівку нечутно заходить Катя. Побіч на підлозі я бачу її валянки.

— Оце якраз. Тільки тобі й нести! — лютує вона, і від цієї її люти щось у мені розслаблюється. Катя озирається: — Гей, фріце, а ну, пособи!..

— Яволь! Айн момент!..

Німець з готовістю підсакає. Я чую, як тупотять по підлозі його ковані чоботи. З допомогою Каті він перебирає з моїх плечей досить таки важке тіло Юрка. Намету однак нема, і вони беруть Юрка за ковнір і поли кожушка. І тоді на підлозі схоплюється літун.

— А я? А мене? Кидаєте? Завели в оточення й кидаєте?.. Наволоч ви! Піхота клята! — ошаліло кричить він, розмахуючи в повітрі руками-куделями. І раптом гістично хлипає: — Браття! Що ж ви робите? Не кидайте! Я командуючого возив. Я його особистим шофером був. Він з вас душі повитрясає! Наволоч! Ви чуєте! Я не подарую!

— Ах, он що! — зупиняючися, каже Катя. — Он який ти літун!

— Я не літун. Я шофер командуючого. Зрозуміли! Тепер ви мене не покинете. У мене військова таємниця. Я маю таємницю. Ага!

Я бентежуся і не знаю, що робити. Огідно й жакливо одночасно чути все це. Але він такий величезний — нам його не підняти. Хіба, може, візьме танкіст? Якось би треба перенести його з цієї будки кудись у безпечніше місце?

Ми виносимо Юрка на ганок, і я кричу танкістові, який разом з Сахном стоїть на подвір'ї. Виявляється тут усе чути.

— Гей, чуєш? Візьми!

Танкіст без слів закидає на плече автомат, але Сахно грубо зупиняє його:

— Чекай! Я сам...

І рішуче протискається повз нас у хату.

Згинаючися, ми виносимо Юрка на подвір'я і зручніше беремо знову втрюх: я, німець і Катя. Раптом чути постріл.

Танкіст кидається в двері слідом за Сахном. Ми мовчки чекаємо.

— Ось що буде з кожним! — кричить Сахно: — З кожним панікером і плаксієм. У мене рука не здригнеться! Ясно?

Холодним вітром повіває в душу. І ми раптом відчуваємо — це не порожні погрози. Рішучости в нього вистачить.

Сахо вибігає на подвір'я.

— Ну! Ширше крок!

Пригноблені й примовклі, ми хутко крокуємо по дорозі в поле. Ззаду у ворітцях липшається старий. Він мовчки й довго дивиться нам у спину. Я знову кульгаю з натягнутим рогом козушка в руці. Юркові ноги волочаться по снігу. І мені раптом робиться шкода шофера. І з кожним кроком все розростається ненависть до капітана Сахна. Я вже виразно відчуваю: він здібний на все. Але й шофер, цей самозванець-літун, так само зануда: стільки ошукував нас.

31

У міліції нас, мабуть, не дуже чекають.

Поки ми по одному пролазимо через вузькі двері, за столом у кімнаті дограють партію шахів. Грає молодший лейтенант у срібних погонах, що сидить за столом, і міліціонер, що стоїть збоку. При нас уже вони роблять по черзі кілька поспішних ходів. Але до мату видно далеко, і міліціонер обережно забирає дошку. Молодший лейтенант, хмуричи світлі брівки, кидає на нас погляд, у якому начальницька прискіпливість змагається з звичайною хлоп'ячою цікавістю.

— До стіни! До стіни! Не збивайтеся біля дверей.

— Не втічемо! — каже наш хлопець у чорному.

Підкреслюючи певну дистанцію у взаєминах, офіцер сухо кидає:

— Охоче вірю.

Він зовсім ще молодий, мабуть, недавній випускник міліцейської школи, і на його обличчі занадто багато суворости. Старшина, що привів нас, зупиняється біля дверей. Ми всі вишикуємося в один ряд, за три кроки від єдиного тут стола, а молодший лейтенант опускається на стілець.

— Ну, в чому справа? Хто вияснить?

Горбатюк поривається до столу.

— Вони зневажили мене. Крім того, колодки...

— Вас ми вже чули, — досить рішуче обриває його офіцер і киває на мене. — Скажіть ви.

— Що казати? Колодок у нього не було. Я їх не бачив.

Молодший лейтенант кидає побіжний погляд на інших і спиняється очима на Ігореві.

— А ви що скажете?

— Я приєднуюся до товариша. На жаль, не знаю прізвища.

— Так. Значить, не признається. Тоді будемо писати.

Він розгортає на столі канцелярську книжку. З кишені кіт-
теля дістає самописку.

— Та-ак! Пишемо. За порядком. Вас першим. Прізвище, ім'я,
по батькові.

— Василевіч Леонид Іванович.

— Рік народження?

— Тисяча дев'ятсот двадцять четвертий.

Самописка його однак не хоче писати, дряпає папір, і молод-
ший лейтенант струшує її набік. На червоному, заляпаному чор-
нилом обрусі з'являється нова пляма.

— От дідько! Далі?

— Ковалевіч Ігор Петрович. Тисяча дев'ятсот тридцять чет-
вертий.

— Так. Далі.

— Теслюк Віктор Семенович. Тридцять восьмого.

Самописка в офіцера знову дряпає, і він, обернувшись, різко
струшує її цим разом на підлогу.

— Теслюк. Далі.

— Фогель Ерна Дмитрівна. Тисяча дев'ятсот сорок другого.
Молодший лейтенант підносить обличчя.

— А ви що — свідок?

— Вона тут зайва, — оголошує Горбатюк і з затягим виразом
закладає руки за спину.

— Ні, я не зайва. Пишіть і мене.

Господар кімнати з недовір'ям питається Горбатюка:

— Вона, значить, не ображала вас?

— Ні. Вона ні.

Молодший лейтенант вагається, і Ерна з раптовою рішучістю
в очах підскакує до столу.

— Пишіть, пишіть! Я ще ображу.

Молодший лейтенант якось збентежено знизу вгору дивить-
ся на неї. У чорних очах дівчини бунт і рішучість. Офіцер, не
відриваючи від неї погляду, в'яло струшує самописку.

— Фогель?..

— Фогель Ерна Дмитрівна. Тисяча дев'ятсот сорок другого
року народження. Так? Записали? А тепер я скажу.

Звинно крутнувшись від столу на своїх гостреньких шпиль-
ках, вона опиняється лицем у лице до Горбатюка.

— Ви негідник! Чуєте! Негідник і провокатор! Зрозуміли?

Ігор подається до дівчини, хапає її за руку.

— Ерно!

— Ерно, та лиши! — з другого боку до неї підходить Теслюк.

Ігор ставить її побіч себе. Жваве, різко окреслене обличчя
дівчини горить від обурення.

— А я не боюся! Ваше щастя, що їх у вас не було. Я їх сама зірвала б. Ви їх не варті. Ви провокатор!

— Ви чуєте? Ви чуєте, товаришу молодший лейтенанте. Я прошу записати.

Молодший лейтенант зривається за столом і, як уражений дивиться на дівчину.

— Замовкніть!

Ерна змовкає, але вся аж колотиться від збудження.

Горбатюк тикає в нас пальцем і кричить офіцерові:

— Ви бачили? Вона п'яна. Вони всі п'яні. Прошу записати.

— А ну, тримайтеся пристойно. Тут не ресторан, — суворо каже молодший лейтенант.

Ерна з трудом заспокоюється. Охопивши за плечі, її тулить до себе Ігор. Я всіма силами намагаюся стримуватися, щоб виглядати спокійно, хоч відчуваю, — моєї витримки вистачить не надовго.

Хмурячи ріденькі брівки, стоїть молодший лейтенант, стоять міліціонери в порозі. Затиснувши в собі образи і гнів, мовчки стоїмо ми. Сам лише Горбатюк помітно пожвавлюється і все поривається до столу.

— Ось бачите! Ось бачите. Недвозначні випадки! Так, так! Урядові нагороди єсть акт радянського уряду. А вона що сказала? Я попрошу записати. Я не подарую. Я ці нагороди заслужив у боях!

— Безумовно! — порушує напружену мовчанку офіцер. — Ніхто не дає права зневажати те, що заслужене на фронтах Великої Вітчизняної війни.

З закам'янілістю, яка зовсім не пасує до його молодого обличчя, він сідає. Ще раз кинувши оком на Ерну, міцно струшує самописку.

— Ну, не все, що блищить на грудях, заслужене в боях, — каже в тиші Теслюк. Цей хлопець весь час тримається на диво рівно й спокійно. На його повних симпатичних устах, здається, незмінно блукає добродушна усмішка. Ніби все, що тут відбувається, його ніяк не стосується.

Молодший лейтенант завмирає з занесеною над папером самопискою.

— Ви не мудруйте мені тут...

— А я не мудрую, — на все своє круглаве обличчя посміхається хлопець. — У мене дядько — батьків брат — підполковник у відставці. Усю війну просидів в Архангельську у військовій школі. Фронту й не нюхав. А звільнився — три ордени...

Молодший лейтенант недовірливо хмикає.

— Розкажіть це комунєбудь іншому.

— Даремно не вірите, — кажу я. — Буває й так.

— Буває, — підтримує мене старшина. Він прихиляється до стіни й дістає з кишені портсигар.

— Факт! — каже Теслюк. — За вислугу літ і бездоганну службу.

Молодший лейтенант кладе самописку і звертається до старшини.

— Прохоренко, у тебе «Шипка»? Дай-но одну...

Він розтирає кінець цигарки і, ніби розмірковуючи над чимось, все оглядає нас. Ми всі вставилися в нього. Тепер він — наш бог, володар нашої долі. І ми відчуваемо в його недавньому наставленні до нас маленьку щербинку.

Старшина Прохоренко тим часом розкурює цигарку і зсуває на вухо кашкет. Його грубе, немолоде обличчя спалахує добродушною посмішкою.

— У тилу їх більше давали, ніж на фронті, — з розважливою добродушністю каже він.

Горбатюк круто обертається до старшини.

— Це не наша справа...

— Чому ж не наша? Наша.

— Коли не наша, то чия ж? — кажу я з викликом. — Це що, справедливо, по-вашому, коли в тиловиків більше орденів, ніж у командира полку?

Горбатюк, бачу, виклик приймає. Очі його спалахують недобрим вогнем.

— Так, справедливо! Коли уряд і ЦК вважають, що в тиловика повинні бути ордени, то справедливо.

— Ви за високі слова не ховайтеся! — каже Ігор.

За столом зривається молодший лейтенант.

— Припиніть ці розмови! Припиніть зараз же!

Він розчервонівся й хвилюється. Я так само хвилююся. І все ж шкода, що нам не дають тут зчепитися, як має бути. Я вивів би його на чисту воду...

— Товаришу молодший лейтенанте, я прошу записати це до протоколу! — тикає пальцем у папери Горбатюк. Червоне, спітніле обличчя його пашисть обуренням.

— Запишемо! А як же? Це так не пройде! — з погрозою каже молодший лейтенант і починає швидко заносити на папір нашу сутичку. У кінці кожного рядка він струшує перо. Горбатюк з мстивою повагою стискає губи. Виглядає, що він переміг.

— Наволоч ти, Горбатюк! — кажу я з ледве стримуваною люттю.

— Гадина! — підтримує мене Ігор. У його очах так само ненависть до цієї людини.

Горбатюк хоче щось сказати, але ззаду через широко розчинені двері до кімнати входять двоє. Обидва офіцери міліції.

— Гей! Яка нечемність? Яка нечемність? Молоді люди!

Ляйтенант за столом зривається й салютує.

— Товаришу капітане!..

— Так. Що сталося? — миролюбно питається капітан і знімає кашкет. Потім, пригладжуючи не надто пишне волосся, дивиться на мене. — Яким правом ви вилаяли цього громадянина?

— Правом фронтовика! — кажу я занадто твердо і, може, занадто схвильовано.

Але добродушно настроєний капітан на мою відповідь не реагує. Він переводить погляд на Ігоря.

— А ви, молодий чоловіче, яким правом? Мабуть, ви ж не фронтовик?

Сірі очі Ігоря робляться шорсткими, тугі щелепи на щоках виринають ще більше.

— Правом сина фронтовика. До речі, забитого.

Капітан схрещує на животі пальці і повертається до Горбатюка.

— Ну, алеж і ви, мабуть, фронтовик?

Горбатюк підтягується всією своєю постаттю.

— Так є. Гвардії майор запасу.

— Гай-гай! — удавано журиться капітан. — Товариші фронтовики! У день Перемоги такі образи! Як вам не соромно? Що з вами сталося? А ну, Семйонов, дай-но протокол.

Молодший ляйтенант подає аркуш паперу і в поважному тоні пояснює:

— Політичні випадки, товаришу капітане.

— Так, так, так... Так, — приказує капітан і хутко пробігає очима по рядках протоколу. — Так! Та дурне ж це! Нісенітниця! Курям на сміх!

Молодший ляйтенант збентежено хмуриться й червоніє.

— І такими дурницями ви морочите мені голову? — врешті питається в нього капітан. — Дріб'язкова справа. Згодні, Семйонов?

— Так є. Я думав...

Поскрипуючи новими чобітьми, капітан підступає до нас.

— Ну що ви, як діти? Гай-гай! Фронтовики! Чи варто зводити старі рахунки? У такий день. Ну, може що й було у війну. Але чи ватро те згадувати? Стільки років... Миріться і — з богом. Навіть і протоколу писати не будемо.

— Ні! Пишіть. Коли ми вже тут опинилися, так усе пишіть, — кажу я.

Мене підтримує Ігор.

— У нас не просто сварка. Ми принципово...

Капітан підходить до нього й зупиняється.

— Киньте ви. Які там принципи? Ну випили й посперечалися. Завтра проспитеся — самим соромно буде.

— Ми не п'яні.

— Ну, тоді просто ви злі. Молоді й злі. Гай-гай...

— Ми не злі! — каже Ерна. — Ми за справедливість! Повинна ж бути хоч елементарна справедливість.

— Справедливість? Безумовно. Це похвальне. Чому ж тоді ви зневажили цього громадянина? Він же вам батьком годиться.

— Не про мене мова! — з відтінню мученика в голосі озивається від порога Горбатюк. — Я доповідав і просив записати: вони дозволили собі випадати супроти органів.

Капітан змовкає і, обережно ступаючи блискучими чобітьми, прямує до порога.

— Яких саме органів?

— Органів! — твердо вимовляє Горбатюк. — Ви розумієте, яких.

— Брехня, — кажу я. — Цього не було.

Капітан зупиняється посеред кімнати. Губи його суворо стискаються.

— Ні, було... — фальшиво обурюється Горбатюк. — Я не можу тут при всіх повторити, що він казав у ресторані. Але я напишу... Коли ви не вживете відповідних заходів, я напишу, куди треба.

Капітан робиться суворий. Добродушний його тон міняється на уривчастий.

— Свідки є?

— Я свідок! Я людина особливо довірена. Цього вистачає.

— Ви помиляєтеся, громадянине. Цього не вистачає.

Від цих слів у мені вибухає злорадність. Ага — правда по нашому боці. Дідька лисого він нас проковтне! Удавиться... Він тільки грає на нервах. Клятий беріївський рудимент. І з якої щілини вилізла ця змарніла без людської крові блощиця? Приплив гніву й рішучости зриває мене з місця і штовхає до розчервонілого, спітнілого Горбатюка.

— Чув? Не ті часи! Ти трохи спізнився, гаде!

Я ледве паную над собою. До болю в орбітах напружуються мої очі. І стискаються кулаки.

Ззаду кричить молодший лейтенант:

— Громадянине! Припиніть! Зараз же відійдіть на місце!

Але спотіле Горбатюкове обличчя так само розлучується. З люттю він подається мені назустріч.

— Можливо! Твоє щастя. Я спізнився. А то я зламав би тобі хребет! Не таким ламав. Шкода, мало! Не всім! Лишилися...

Мої кулаки раптом робляться важкі. В очах знову туман, і в тумані не Горбатюк — Сахно. Ззаду вимогливий суворий крик, якого я вже не слухаю. Хтось підскакує збоку, щоб ухопити мене за руку. Але я випереджаю і, піддавши всім корпусом, б'ю його в щелепу.

Далі — крик, вереск. Горбатюк кидається до мене. Але його

вже хапають. Мене хапають за руки раніше. Біля плеча накуплене обличчя старшини. Але я й не вириваюся. Я його більше не вдарю. Лише один раз. І — дивно — мені робиться легше. Я швидко заспокоююся. Я чую побіч схвальне — «Правильно». Це Ерна.

А він ще борсається в міліціонерових руках. Та даремно. Хлопці тримають міцно.

— Це неподобство! Дайте мені начальника відділу! Я буду скаржитися!..

Молодь біля стіни оживає.

— Скільки влізе.

— Ага, заспівав Лазаря!

— Мертвяк же! Небіжчик. Труп. Смердить, а не виносять. Чому їх терплять? Чому так довго не виносять? — швидко гомонить Ерна.

— Сподіваються, що самі виповзуть! — відповідає Теслюк.

Горбатюка саджають у кут на дзиглик. Його тримає молодий міліціонер. Капітан суворо повертається до молоді.

— А ну, марш звідси!

І до мене:

— А ви зостаньтеся. Вас ми оформимо.

Хлопці й Ерна нерішуче топчуться біля стіни і з співчуттям дивляться на мене. Капітан підвищує логос:

— Що, не зрозуміли? Звільняйте помешкання! Швидко!

На його обличчі зникає й слід недавньої добродушности. Тепер це обличчя не обіцяє добра. Ну, але це вже стосується тільки мене.

— Гаразд, щасливо, — кажу я хлопцям і Ерні.

Ігор перший робить крок до мене.

— Дайте вашу руку.

Він мовчки й вельми твердо тисне мої пальці й відходить. Ерна, усміхаючися, подає м'яку теплу долоньку.

— Не бійтеся.

— Дурниці! Я не боюся. Щасливо вам.

З помітним полегшенням вони пропускають Ерну й зачиняють за собою двері. У кімнаті відразу просторішає. За стіл сідає капітан. Зосереджено припалює від запальнички. Підсуває до себе папери.

— Ну, фронтовички! Подали приклад молоді! Вельми вдало! Що ж, тепер я розберуся з вами.

«Мінен» — попереджає напис на дошці, прибитій до пакола, що стирчить на дорозі. Напису не зняли, значить, наших тут ще

не чекали, ми перші. Це, розуміється, нічого доброго не обіцяє. Але танкові частини все ждесь пройшли. Про це свідчить гримбою, який стрясає землю недалеко попереду. Десь у тому ж напрямі низько над горизонтом каруселею звиваються ІЛІ — штурмують німців. А ліворуч, далеко за балкою, видно довгі будинки приміського радгоспу. Під їх стінами туляться машини й фурманки. Звичайно, там німці.

Ми всі разом зупиняємося, кладемо на сніг Юрка. Сахно вириває з дороги паки́л, відриває від нього дошку й кидає в сніг. Опісля з палицею повертається до своєї притихлої чвірки.

— Так . . . Підемо через мінне поле, — оголошує він і по черзі, ніби випробовуючи, з-під лоба оглядає нас.

Катя скидає голову.

— Ви що? Чи в своєму розумі?

— Не ваша справа. Я з вами не жартую. Я наказую, — уставившись в дорогу, похмуро оголошує Сахно. — Зрештою, коли хто не згоден, говоріть відразу. Для того я знайду інший вихід.

Хвилину ми всі мовчимо. Я так само не зовсім розумію його. Якби він посилав нас самих, усе було б просто. Алеж, видно, по мінному полю доведеться йти й самому. Це вже бентежить.

— Ідіть ви до дідька! — широко розкривши гнівні очі, лається Катя. — Ви нас утробите. І поранених. Чи ви збожеволіли?

Сахно терпляче вислухує дівчину, стоячи до неї боком, і брови його осідають на холодні очі.

— Я виконую наказ. У армії належить виконувати накази. Іншої, як через міни, дороги в нас немає. Німцям живими я вас не покину.

В очах його залізна твердість. Набичивши голову, він пронизує Катю гострим, недобрим поглядом.

— Чому вже й німцям? Коли покидати, то обов'язково німцям? — каже Катя і, одвернувшись від нього, понуро відходить набік.

Сахно, стиснувши щелепи, щось обмірковує. Западає важка павза, і, щоб скоротити її, я кажу:

— Попідриваємося ж!

Сахно відповідає не відразу.

— Підірветься один — наперед піде другий. А ви як думали?

Самовпевненості в нього навіть забагато. Ніби перед нами не мінне поле, а учбовий пляц. Але що ж робити — податися більше нема куди: з трьох боків німці. Може, якось і проскочимо . . . Капітан тим часом, уважно тримаючи за пазухою свій лікоть, повертається до нас:

— Ну! Хто перший?

Ми всі притихли й мовчимо. Дивимосся кожен собі під ноги. Тільки Катя, зовсім не бентежачися, злим поглядом мірєє німця.

— Коли так, хай фрїц! Їхні міни. Хай по них і топає.

Сахно неохвально довбе палицею в снігу.

— Фріц тебе доведе? !

Може й так. Може й доведе. Або кинеться втікати. Здоганий тоді по мінах. Видно й справді пускати його першим не можна. Але тоді кого? Не Катю ж! І не мене. У мене нога відразу дві міни зачепить. Лишається танкіст...

З-під лоба я потайки поглядаю на цього чорнявого хлопця. Сахно вже, як на призначеного, дивиться на нього. Танкіст нерішуче топчеться, поглядаючи кудись убік, але, видно, відчуває, що першим доведеться йти йому.

— Отож! — каже Сахно. — Беріть палицю і — кроком руш!

Танкіст в'яло закидає за плече автомат і промазученою рукою мовчки бере палицю. Капітан пропускає його повз себе на снігову цілину.

— Так. Дистанція п'ятдесят метрів. За ним підете ви, — показує він на мене і прикрикує на танкіста: — І швидше! Не вибухнеш!

Ми прямуємо в степ до ближчої з трьох скитських могил, що височать на сніговій білині. Юрко цього разу дістається Енгелеві, який без наказу звалює його на себе. У степу починається поземка. Снігові пасма рвуться з-під ніг і далеко розповзаються по поверхні. Скрізь дрібненько тремтить на снігу бадилля. Дме холодний вітер, і невисоко на небі через осугу сиротливо блищить зимове сонце. Я старанно крокую по танкістових слідах. За мною йде Катя. За нею, зігнутий під тягарем нелегкого вантажу, німець. Сахно замикає п'ятку.

У мене в середині все боляче напружується. Здається, аж завмирає серце. Ідеш, як по лезу бритви. Як по гарячому вугіллі. Весь час треба дивитися під ноги, щоб ступати слід у слід. Однак вони ледве помітні. Міни ж прикриті снігом, який тут не дуже глибокий, по щиколотки. Чудове маскування. Добре ще, що в попереднього палиця. Сніг м'який.

Уже добре відійшовши від дороги, танкіст зупиняється і, поколупавши палицею, вивертає на сніг щось кругле. Це — міна. Сахно ззаду кричить:

— Не чіпай! Не чіпай! Марш уперед!

— Протитанкова! — басить танкіст і, зневажливо пхнувши ногою сірий смертоносний крутляк, іде далі.

У нас дещо прибавляється сміливості. Коли міни протитанкові, то ще півбіди. Під нами вони не вибухнуть. Аби лише не було протипіхотних. Тоді, вважай, нам поталанило.

Танкіст попереду, бачу, оживає. Рухи його робляться зграбніші, видно, і страху в нього менше. Хлопець ступає ширше. Я вже й не встигаю за ним і поступово відстаю. Але ззаду мене підганяє Катя. Занадто вирвавшись наперед, танкіст помічає це й зупиняється.

— Ширше крок! Нічорта тут нема! упевнено каже він.

Я намагаюся крокувати швидше. І раптом усе в мені обривається. Громохкий вибух, здається, розколює небо. Мимоволі я присідаю, скинувши до голови лікті. Щось зі свистом проноситься вгорі. Попереду ж чорна рвана пляма на снігу і пилюка. Хмари її хутко проріджуються, стелються в полі.

У наступну секунду я оглядаюся. Ззаду всі лежать, але ніби живі. Приникли до землі й заціпилися. А танкіста нема. На тому самому місці, де він щойно був, виверти мерзлої землі й купи снігу.

Мене вкриває холодний піт. Чомусь набирається повний рот гіркої слини. Навколо робиться тихо-тихо, і в цій тиші звідкись з-за балки, від радгоспу, доноситься далека кулеметна черга.

Першою зривається з землі Катя. Знову, як і колись у хаті, вона рішуче, по-чоловічому лається.

— Розтаку вашу матір!.. Куди завів? Куди ти нас завів, пацюдо?

Капітан підводиться на одне коліно і стоїть, втягнувши голову в плечі.

— Мовчати! Вперед! — своїм басом заглушує він крик Каті. — Ви, вперед!

— Ах, я вперед! Мене гониш. А тобі боязко? Не хочеться помирати? Малих діток шкода? Ласкавої жіночки?..

Сахно, зціпивши зуби, грізно чекає. Катя кричить. Я відчуваю, що по справедливості йти першим тепер треба мені. Але від страху зволікаю. Мені потрібен наказ. А наказ він віддає Каті. І видно, не має наміру його міняти.

Не зводячи здичилого погляду з дівчини, він тремтячою рукою викидає з кобури пістоль.

— Гад ти! Душогуб! Думаєш, я боюся? За себе дрижу? Догадайся, гаде! — кричить Катя і раптом зривається з місця. Бігом вона оминає мене, досягає вирви і без секунди вагання кидається далі. На сірому, притрушеному землею й кіптявою снігу пролягає рівний шнурок її свіжо-білих слідів.

Якийсь час ми ще стоїмо, не в стані подолати страшну нерішучість. Але ось з радгоспу знову тріщить довжелезна, в'їдлива черга. Кілька куль угорі верескливо протинають повітря. Це надає жвавости, і ми відразу підбігцем рушаємо з місця.

Я знову напружуюся, намагаючися якнайрівніше ступати в Катині сліди. Під кулеметний стрекіт добігаємо до невеликої вирви. Тут мін нема. Але тут гірше, ніж на снігу. Тут дихає неможлива, а вже реальна смерть. Смерть товариша. І те, що загибель припала другому, а не тобі, тепер уже не обнадіює. Під ногами якийсь шматок одежини, обабіч у снігу жакливо стримить кістка — криваво-біла на земляній сіризни. Геть далі, одкинутий

вибухом, лежить чорний танковий шолом. Це все. Репшта — розшматоване міною і розкидане всуміш з землею й снігом.

Але Катя — ніби ошаліла. Що вона робить? Без палиці, не зважаючи на дорогу й не озираючися, вона швидким кроком і підбігцем, без жодної остороги шибє по снігу до недалекої вже могили. Ніби вона знає, що там кінець мінного поля. Сахно щось кричить їй, але вона навіть не озирнеться. І ми йдемо по її слідах. Ми мусимо йти. Завмираючи серцями. З дрижаками в ногах. Кожної секунди чекаючи вибуху.

І здається — чудо. Катя добігає до могили. Зупиняється, обертається до нас і стоїть. У всій її маленькій постаті — докір і виклик. По полю від нас, ніби з погібелі в життя, тягнеться слабенький ланцюжок слідів.

Якось незрозуміло повеселівши, я піддаю кроку і незабаром доганяю її. Ззаду поспішає німець з Юрком на спині. Він добре ухайдакався й аж хитається. Видно, навмисне відставши, ззаду за всіма біжить Сахно.

— Розміновано! Куди далі? — заспокоєно, але з рептками недавнього гніву каже Катя. І мені чомусь ніяково дивитися на її зачервоніле, зморене обличчя. Звичайно, ми винні перед нею. Перед її сміливістю й її нерозважністю, яким тепер зобов'язані життям. Але в цьому не хочеться признаватися навіть собі. Найліпше пояснити нерозумною жіночою примхою. Це дозволяє зберегти нашу честь.

Тим часом підбігає нахмурено-затятий, весь уособлення військової суворости, Сахно. За п'ятдесят корків він зупиняється і зірваним голосом кричить:

— Васілевічу, вперед!

Так. Тепер нічого не скажеш. Тепер повинен йти я. Капітанова безоглядність повною мірою передається мені. Я їду.

Тільки куди — вперед?

Плаский пагорб від могили похило загинається вниз. З радгоспу нас уже не видно. Трохи вбік і назад, у неглибокій довгій низинці, пролягає насип чугунки. У ньому чорніє кругла відтулина рури.

— Вперед! — з пістолем у руці люто жадає Сахно.

Іду, йду. Я й сам відчуваю, треба скоріше. Треба вирватися з цього клятого поля. Тільки швидше!

З величезною обережністю я ступаю в сніг. Мій чобіт грузне до самої халяви. Поранена стопа в рукаві незугарно загрибає сніг. Катя рушає слідом. Тоді ззаду лунає голос Сахна:

— Дистанцію! Дистанцію тримай!

Дівчина щось огризається, але кориться й зупиняється, даючи мені відійти далі. Правда, мені зовсім не хочеться відриватися від них далеко. Якось разом з усіма спокійніше. Намагаючися ступати якнайуважніше, я оглядаю перед собою сніг. Чужих

слідів тут, здається, нема. Місцями сніг спрасований завією до твердого, і я мимоволі обираю ногами ці твердіші місця. На них сміливіше. І не так грузнуть ноги.

Поволі змицнюючи в собі певність, я переходжу гривку бур'яну, у якій нечутно шелестить сніг, і озираюся. Уже не видно й будки обхідника. Ми в улоговині. Треба б іти скоріше, але біль у пораненій нозі вперто не дозволяє ступати ширше. До того ж зі стопи сповзає рукав. Зупинившись, щоб підтягнути його, я нагинаюся і раптом застигаю в жаху. Моя рука сама собі, ніби опікшись, перелякано відсмикується. З снігу коло ноги, струнко напружившись, стримлять три тоненькі мінні вусики. Трохи далі, ніби голівка боровика, виглядає з снігу кругле зеленувате вічко «шпрінгміне».

Відчувши, як холодом пойнялося моє нутро, я різко відхиляюся. Але розігнутися вже не встигаю. Тріскотливий вибух лунко ляскає ззаду. Уламки чи сніг гостро стьобають по моїй шинелі. Я ледве утримуюся, щоб не звалитися на ті по-зрадницькому виструнчені вусики.

Якусь мить по тому я в нестямі чекаю. Я вже знаю, що сталося страшно. Але я не можу озирнутися відразу, бо це вже понад мої сили. Зміст того, що сталося, якимось, ніби здалеку, поволі доходить до моєї свідомости. І тільки за якийсь час, з натугою опанувавши себе, я обертаюся. Геть далі з Юрком на угнутий спині, широко розставивши ноги, стоїть німець. За ним, згорбившись, чогось чекає Сахно. А між ними і мною корчиться на снігу Катя.

Ноги мої раптом наливаються непосильним тягарем. З зусиллям і надзвичайною обережністю я витягаю зі снігу поранену ногу, потім чобіт здорової. Переступаю назад — слід у слід. Потім, високо підносячи коліна, ступаю ще. Ні, покищо не рве. Тоді, трохи осмілівши, кидаю погляд на Катю. Там знову чорна кіптява на снігу. Грудки землі. Катя, безладно перебираючи навколо себе руками, здається, хоче встати.

І раптом скам'янілі мої почуття оживають. Мене охоплює жах. І гнів. Гнів на Сахна. Це він завів нас на мінне поле! Гад! він погубив Катю! Захлинувшись образою, я кидаюся до нього. Але мене зупиняє Катя. Своїми слідами я біжу до неї. Дівчина судорожно підносить назустріч своє широке, тепер особливо негарне обличчя. Воно перекошене гримасою болю. Зуби в неї стиснуті, а в середині глухне стогін.

— Катю! Катрусю! Катю!...

Упавши перед нею на коліна, я хапаю її за плечі. Потім за попереk. І раптом розумію: ноги! З посіченого уламками валянка ллється на сніг тепла кров. Другого валянка зовсім нема. Зрештою, нема й ноги до коліна. Страшний, розтروщений вибухом,

мокрый утинок. Ватяні штани й поли козушка нещадно посічені уламками. З дірок лізуть ковтуни вати й повсті.

До нас підбігає німець. Він кидається мені помагати. Тремтятьчими руками я підношу її ноги. Але що з ними робити? Кров летить по моїх руках, у рукави, на шинелю. Німець так само занепокоєно метушиться й белькоче:

— Гефлехт! Гефлехт!

Він пхає мені в руки вузенький ремінець, і я розумію: міцно перев'язати. Катя, все зіпшивши зуби і душачи стогін, закидає голову. Але мовчить. Її обличчя на очах біліє й швидко вкривається дрібною висипкою поту.

Метушливими рухами заляклих рук я з усієї сили перетягую над коліном те, що лишилося від її ноги. Німець тим часом одчіпає ремінь від мого карабіна. Цим ременем ми вдвох сьак-так обкручуємо другу ногу, у валянку. Тоді я підношу голову. Навпроти, опершись об коліно рукою, зігнувшись, стоїть Сахно.

— Ну, ти радий? Ти радий? Ти цього хотів?

Сахно різко випростується. Швидко озирається навколо. І мовчить. Але я бачу, очі його розширюються і якось дурніють, втрачаючи свій звичайний вираз владної суворости. Він розгубився. Але тут таки якимось вольовим зусиллям перемагає себе і знову стає, як раніше, — суворий і вимогливий.

— Замовч! — з тихим шаленством кричить він і наказує: — Бери Катю! Скоро!

Я оглядаюся. Ну, звичайно, треба втікати. Два вибухи на мінному полі навряд чи лишилися не зауважені. І я підпорядковуюся Сахнові, вже знаючи: на міни ми вже більше не підемо.

Спершись на карабін, я встаю й нагинаюся. Сахно з німцем звалюють на мене обм'якле тіло Каті. Потім вони підбігають до Юрка, який, покірний долі, терпляче лежить на снігу. Його бере на себе Сахно. Я не зовсім розумію, що він надумав. Видно, не розуміє цього й німець, якому капітан щось пояснює.

Нарешті, здається, втямивши, німець без вантажу одбігає півсотні кроків й озирається. По його слідах обережно рушає Сахно. За ним, опершись на карабін, — я.

По неглибокій улоговині ми бредемо назад до чугунки.

Але за чугонкою по шосе їдуть німці.

Ми їх не бачимо за насипом, однак ще здалеку чуємо — множество машин без кінця торохтить, гуде, виє моторами, сигналізує — тікає з Кіровограду. Вони відступають. Але куди дітися нам?

На щастя чи на біду, нас прикриває рура.

Ми вповзаємо в її бетоновий тунель і знесилено падаємо на самому початку. Рура широка, мало не на зріст людини. Долі пласт спрашованого снігу. Вітер і холод. Але з шосе нас тут не видно.

Припавши на коліна, я звалюю з себе Катю. Потім падаю сам і важко відсаплююся. Позаду на свіжо стоптаному снігу — дрібні плями крові. Поли моєї шинелі так само в підмерзлій крові. Катя просто спливає кров'ю. Очі її широко відкриті, але зіниці весь час підкочуються під повіки. Це мене лякає. Її треба перев'язати. Але перев'язати нема чим. Санітарну торбу ми, поспішаючи, покинули в полі, на місці вибуху. Щоб якнебудь допомогти дівчині, я до решти околілими руками починаю розстібати знизу її кожушок. Там так само все в крові. Але Катя чогось стискається, руками вперто загортає свої поли. Очі її сполохано дивляться на мене.

Я знову настирливо розгортаю кожушок, але вона стискає коліна, підтягає їх до живота і так затискає все — ногами й руками.

Я не розумію її і запитально поглядаю на німця. Той, стоячи на колінах, пильно дивиться в другий кінець рури, де з пістолем у руці застиг Сахно. Долі тихенько стогне Юрко.

— Капітане! Капітане! — стишено кличу я.

Катя раптом починає пручатися й крутити головою — не треба! Здається, я розумію правильно. Але це вже дідько зна що!

— Перев'язати треба! — кажу я. — А ну, пусти руки!

Пригнувшись, по рурі наближається Сахно. Катя ще більше стискається й трясеться всім тілом.

— Ось, не дозволяє! Що робити?

— Так? — позираючи на вихід, невтямно перепитує Сахно.

Катя розслаблюється. Сіра тінь огортає її недавно ще червонощоче обличчя. І тут я розумію: вона помре! Але це дике, це жахливе! Це злочинне й неприродне: чому гине дівчина, коли ми, трое мужчин і солдатів, лишаємося живі?

— Катю! Катю! Що ж ти робиш? — починаю я недоречно дорікати їй. — Ти що — соромишся?

Катя переривисто й важко дихає і мовчки дивиться-дивиться на мене. Здається, вона чує, тільки говорити чомусь не може. Потім погляд її сунеться кудись убік і зупиняється на німцеві. У мене мелькає здогад.

— Він? Так? Хай він перев'яже? Так?

Катя не протестує, тільки якось протяжно видихає й розслаблюється. Очі її поволі заплісуються. Я не знаю, чи це згода, чи, може, сили завсім покидають її. Майже перелякано я кличу німця:

— Ком! Перев'язати! Бинтувати. Ферштейн?

— Я, я.

Німець починає швидко розстібати її пошматований одяг, ватяні штани, — розгортає скривавлене, побите уламками шмаття. Катя тихо лежить, байдужа до його дотиків, і я починаю помагати йому. Удвох ми без сорому розкриваємо Катинє тіло — молоде, закривавлене, усе в ранах дівоче тіло, якому вже не одужати. Це я бачу відразу. З першого погляду. І я не можу помиритися з цією недоречною смертю. Але що я можу зробити?

Зрештою, прийняти смерть тут, напевно, доведеться всім.

Ми ще не закінчуємо перев'язки, коли десь поблизу лунають німецькі голоси. Сахно з пістолем у руці відразу кидається в далекий кінець рури. Одсахнувшись від Каті, я хапаю утоптанний у сніг карабін і подаюся туди таки. Ззаду пробує підвестися Юрко.

Пригнувши голову, ми прихиляємося спинами до нахололого бетону рури і слухаємо. Я тихо знімаю з замка запобіжник. Раз за разом озираюся на другий вихід. Проте там тихо. Юрко тримає в руці пістоль і не зводить з нас повного тривоги погляду. Його очі різко горять на блідому, якомсь уже не юначому, вельми зосередженому на чомусь своєму обличчі. Німець у незручній позі насторожено чекає біля Каті.

Голоси десь близько змовкають. Настає тиша, в якій натужно гуде, гуркотить шосе. Сахно тихенько виглядає з рури і раптом різко відскакує.

Відразу ж зовсім близько чути:

—Верден унс ді панцер ніхт біс цум абенд цердрюкен, зо шлюпфен вір дурх.

І у відповідь дещо далі:

— Міт дем оберст фон Маер верден вір шон дурхшляген. Об тот одер лебендіг, цвінгт ер унс дацу.

Це зовсім зле. Вони біля самого насипу. На дорозі, чути, стукають дверцята кабін, значить, машини стоять. Але інші їдуть. Напевно, кілька зупинилося. Для чого?

І раптом мене примушує вжахнутися німець. Наш німець. Його обличчя напружено витягується, в очах чи то жах, чи то якась рішучість. Руки долонями на снігу, як у спринтера на старті. Гляди, кинеться тікати. Я круто повертаю карабін.

— Гальт!

Німець, безглуздо кинувши на мене боязкий погляд, опускається. Ноги його розслаблюються. Дідько, певно, його треба було б пристрелити... Та стріляти не можна.

І тут усе звідти ж, від насипу, долітає новий звук — слабенький брязкіт солдатських застібок. Приголомшеним прикриком здогадом, я обережно виглядаю. Так і є. Зробивши своє у кюветі, два німці швидко йдуть до шосе. На ходу застібають амуніцію. Вони обвішані шпулями з кабелем. Певно, знімали зв'язок.

Раптово стративши сили й хитаючися, я повзу до Каті. Біля неї падаю в сніг. Потім, опанувавши себе, підводжу голову. Ка-

тя помирає. Я знаю, як помирають люди, і в цьому либонь не помиляюся. Вона напружується, борсається, видихає. Голова її тяжко перекочується на розкиданому волоссі. Очі напіввідкриті. Рукою вона разів зо два махає біля обличчя, ніби відганяє мух. І раптом каже:

— Одійди. Не застуй.

Мене це дивує. Так тверезо і так виразно! Мимоволі я озирваюся. Хто застує? Я? Німець? А вона знову каже:

— Дмитре! Дмитрику! Темно вельми...

— Катю!

Але вона видихає й стишується. Очі її зупиняються на чомусь угорі й гаснуть. Спершися на руку, я сиджу побіч. З другого боку сидить німець. Обличчя його закам'яніло. І не диво: за двісті метрів свої. Він може крикнути, і тоді нас усіх схоплять. Але він не кричить. Мені навіть здається, що він боїться не менше від нас.

А мені вже нічого не страшно. Смерть Каті мене приголомшує. Скільки вже загинуло на моїх очах — знайомих і невідомих, але я ніколи так не розкисав. Може тому, що вони були мужчини і солдати. Все ж таки я був підготований до думки, що вони можуть загинути. Смерть на війні — річ дуже звичайна. Але чому помирає ця дівчина? Хто її послав на війну й пощо? Хіба сама напросилася? Але що вона знала про неї? Те, що писали газети: героїзм, патріотизм? А помирає в якійсь рурі, безглуздим випадком розшматована міною. І ми не можемо їй допомогти. Та й пощо вона тут? Хіба в нас мало мужчин? На передовій, у тилах, у країні взагалі? На кожний десяток у лаві — добра сотня у близьких тилах. І які мужчини! Сильні, письменні, свідомі.

— Документи забрали? — питається Сахно і згинається побіч.

Я не відповідаю. Кому що, а цьому найперше — документи. Йому головне — виконати формальність. Документи — військова таємниця. Вона не повинна потрапити ворогові. Але що в тих документах? І кому вони тепер потрібні? Її життя він не беріг, а за якимись папірцями стільки клопоту...

Сахно тим часом засуває руку під Катин кожушок і довго там шукає. Я на нього не дивлюся. Без люті я не можу на це дивитися. Добре, що вона мертва і їй байдуже. А якби жива — напевне в цього капітана була б бита морда.

Діставши з нагрудної кишені червоноармійську книжку, Сахно зазирає в неї.

— Щербенко Катерина Іванівна. Відоме прізвище, — з уїдливою посмішкою повідомляє він.

Я напружую пам'ять. Справді, прізвище й мені здається знайоме. Але де я його чув? Я запитально дивлюся на Сахна. Той кладе в кишеню її документи і зауважує мій погляд.

— Не пригадуєте? Пепеже комбата Москальова. З дев'яносто

дев'ятого, — каже він і йде в той кінець рури. — Наказ був по дивізії.

Виглядає так, що це його тішить. Що вона пепеже і що був наказ про її недозволені стосунки з комбатом Москальовим. Він радий, що хоч після смерти знайшов чим докоряти їй.

— Ну й що? — ледве стримуючи себе, питаю я.

Сахно, озирнувшись, блискає з-під брів своїм проникливим поглядом, і я зриваюся:

— Ну й що? Коли й пепеже? Ну й що?

— Замовчіть! Ви що — одуріли?

Він зупиняється, втягнувши голову, і в середині в мене все опадає. Я ледве паную над собою. Певно, він доведе мене до шаленства. Я не можу його бачити... Диво, які ми різні люди! Офіцери однієї армії. Громадяни однієї країни. Дідько його знає, чому так? Чому сусідство оцього льокаюватого німця мені легше стравити, ніж його?

А німець тим часом встає й іде до Сахна. Я вже зауважив, що від недавнього часу він взагалі намагається триматися ближче до капітана. Мною він ніби вже й гребує. Жестикуючи кістлявими руками він каже якусь довгу фразу. Сахно посуворілими очима дивиться на нього і змахує пістолем.

— А ну, назад! Назад!

Німець відступає, але все ще щось намагається довести капітанові. Той, видно, не розуміє, але насторожується.

— Що він каже? — тихо питається він у мене.

— Він же вам каже. От ви й зрозумійте.

Капітан хмуриться.

— Ну, знаєш!.. Я інститутів не кінчав. Цієї гидоти не вчився.

Звичайно, цієї «гидоти» він не вчився. Чого він взагалі вчився? У школі я так само не захоплювався німецькою мовою, але горе й війна всього навчать. Кілька слів з фрази німця я все ж розумію, про решту догадуюся. Німець доводить, що треба кудись утікати, бо коли почнеться штурм, солдати побіжать сюди, у сховище.

Це досить правдоподібне. Але хай починається штурм. Зле, коли штурмовики не налетять і колона прорветься з Кіровограду. А може й добре? Принаймні для нас. Дідько знає, що робиться в моїй голові? Я вже не можу збагнути, що добре, що зле.

Німець невесело повертається від капітана і мовчки сідає біля Юрка.

— Ось налетять ІЛі і зроблять з вас м'ясокомбінат! — не ховаючи своєї люті, кажу я німцеві.

Той, несподівано згоджуючися, хитає головою:

— Я, я.

Це мене дратує ще більше. Диви, яка покірність! Може, цей фріц зараз скаже, що він комуніст? Що з коліски був проти

Гітлера? Бувало ж таке. Сорок четвертий — не сорок перший. Найгарячіші нацистські голови вже встигли охолонуті.

— Ми вас передушимо, як вошей! Розумієш? Як льойзе — до нігтя! — красномовно показую я руками. — Варум гебт ойх ніхт гефанген?

Німець, здається, розуміє, але морщиться й сам собі хамаркає:

— Вір зінд айнфахе зольдатен. Дер кріг іст фюр генереле унд ден фюрер.

Ця їх пісня мені вже відома.

— Ах, фюрер? А самі? Самі що робите? Полонених добивати так само вас фюрер примушує? Посилки з награбованим у Німеччину посилає так само за наказом фюрера? Он цілий ешелон у Знам'янці лишився! Фюрер дозволяє, от ви й раді. Вам вигідний такий фюрер. Він заохочує на злочини: бийте, хапайте — вам того й треба! Фюрер за все відповідає, а ви звичайно — айнфахер менш? Ви не розумієте. Що з вас візьмеш. Так?

Німець зідхає. Чимось він заклопотаний, чи, може, відчуває мою лютість і побоюється. І він сидить так, надувшись, в нашій пом'ятій шинелі поверх свого широкого в ковнірі мундира. Козиркаста його шапка перекутилася набік. Зідхнувши він погоджується:

— Я, я. Айнфахер менш!

— Що він каже? — знову питається здалеку Сахно.

— Каже, що він маленька людина. Ні в чому не винний.

— Задушити його треба, — просто вирішує капітан.

Я не перечу. Зрештою, дідько з ним: хай душить! Тепер мені його не шкода. У мене стільки накопало в ці дні за Юрка, за себе, за всіх хлопців, які вже ніколи не встануть із снігу. І особливо саме тепер за Катю . . . Але без німця ми таки не впораємося з Юрком. Сахно однорукий, я, вважай, одноногий. А як доведеться втікати? Ні, мабуть, німця треба лишити. Та й чим він може нам пошкодити? Здається, до своїх він не дуже рветься.

Але я мовчу, починаю думати про інше. Мабуть, буде щастя, коли ми тут просидимо до ночі. Уночі ми, може, й вирвалися б, а вдень — навряд. Хібащо звідкись з'являться наші. Я прислухаюся: здається, на дорозі стихилося. Може, колона пройшла? Аби тільки не рушила піхота . . . З нею буде гірше.

Сахно тим часом розряджує пістоль. У нього, бачу, щось не в порядку із магазином. Затиснувши між коліна рукоять, капітан однією рукою лагодить його. А я понуро сиджу біля Каті. Вона вже, мабуть, застигла. Витягнувшись на землі, синіє восковим обличчям мій Юрко. Тут все таки дуже холодно, у цій клятій рурі.

— Васілевічу! стихло гукає Сахно й замовкає, чи то прислухаючися, чи щось обмірковуючи. — Злазь на насип і подивися. А то ще накриють, як курчат.

Вельми не хочеться вставати, але мушу. Прихопивши карабін,

я неохоче вилажу з рури. Соняшна яскравість степу засліплює. Блищить під сонцем широкий схил насипу. Обіч від нього з-за далекого пагорба витикаються стріхи будівель. Там якийсь село. Раптом у мене з'являється думка: а що коли поза насипом прокрастися туди й сховатися? Коли там нема німців? Алеж Юрко...

Перш ніж лізти на насип, я кажу в руру:

— Німця покищо не чіпайте. Знадобиться.

Сажно оглядається, але не відповідає.

34

Присипаний снігом, схил шерехтить під ліктями літньою, шорсткою від морозу травою. Пругко б'є в обличчя сіверкий вітер. Ноги ковзаються, і я, впираючися руками й коліньми, лізу вгору. Ззаду лежить мінне поле з могилами й довгою кривулякою наших слідів. Я туди, одначе, не дивлюся — я відчуваю його за спиною. Безглузда спроба Сахна перехитрити смерть коштувала нам дуже дорого і найбільшим страхом продовжує жити в моїй душі.

На бровці я зупиняюся і по черзі позираю в обидва кінці чугунки. Здається, на полотні — нікого. Тоді я підводжуся й коротко виглядаю з-за широкої промазученої рейки.

Ого, шосе аж гуде від руху — тепер, правда, по ньому сунуть обози. Німецькі вози, відкриті й під брезентами, двоколки, кухні, якісь підводи, з верхом навантажені майном і ув'язані вірьовками. Двоє сірих особових авт, раз-пораз сигналячи, з трудом прокладають собі шлях бічницею. Трухикають, іржуть, брязкотять гнздами коні.

Добре, що від чугунки до шосе не дуже близько, а то вони вже дійшли б до нас.

Трохи пооглядавши, я, однак, невдовзі ховаю свою оббинтовану голову. У душі гірка радість від того, що я їх бачу, а вони мене ні. Хоч ці обозники зовсім не роздивляються по боках, мабуть, їм тепер не до навколишніх краєвидів. Їм аби вирватися з котла, якщо десь є ще вихід.

Знову висуваюся, здивований якимись вигуками, і зараз же завмираю від цікавості. Ти дивися: на шосе б'ються. Одна фурманка становиться впоперек руху. Якийсь німець у короткій шинелі хапає за оброті коней. Товстозаді важкі бітюги високо скидають свої голови. Він б'є їх знизу кулаком по мордах. Але до нього тут таки зіскакує з фурманки погонич, і ось на шосе — крики, солдатська лайка. Той, що в короткій шинелі, дає погоничеві по шії, погонич хапає противника за груди. Кілька підвід зупиняються, деякі пробують їх об'їхати. Здається, ось-ось буде корок. Це здорово, думаю я й позираю на небо: от би тепер літаків! На

жаль, літаків нема, тільки ззаду, за могилами, невисоко крутиться рама. Ну, але й так не зле: не щодня доводиться бачити, як б'ються між собою німці.

Правда, вони ще не встигають як належить надавати один одному, як між підводами з'являється вершник. Зграбно сидючи в новенькому жовтому сідлі, він без зайвих слів розмахується з-за плеча нагаєм і швидко чинить розправу над обома. Це діє якнайкраще. Той, у короткій шинелі, відразу кудись зникає, а погонич, лаючися, починає звертати з бічниць підводу.

І тут я стинаюся, протятий тривогою: від будки по лінії йдуть німці. Вони вже близько й напевно зауважили мене. Крутнувшись на мерзлій жорстві, я долілиць сунуся схилом до самої рури. Над рурою, розривши чобітьми сніг, на секунду зупиняюся. Німці йдуть другим боком лінії. Мені видно тільки цівки гвинтівок на плечах та один шолом у переднього. Мозок пронизує питання: зауважили чи ні? Коли зауважили, тоді все скінчене: терба стріляти. Треба битися й загинути. Бо можливості врятуватися у нас майже нема. Але свідомість прагне надії — а може?.. А може, не побачили?

І раптом до мого слуху, ніби з іншого світу, доносяться з рури голоси. Спочатку я не тямлю їх змісту — тільки колючуся від напруження, до нестями стискаю в руці карабін: тихше, ви! Потім до слуху доносяться слова, які спантеличують мене.

— Льоню, Льонь!..

Мене кличе Юрко. Йому зле? Алеж там Сахно. І справді, я чую його голос. Капітан роздратовано кидає:

— Чого ти марудиш? Він пішов.

«Я тут, Юр!.. Я не пішов! Чому він каже: пішов?» — німо кричу я в думках і грудьми втискаюся в сніг біля рури. Голови німців ховаються. Лишається тільки одна — заднього. Вона на тому боці. Ще трошки, і вони всі пройдуть. Ще секунда...

Але з-за насипу знову проривається крик:

— Васілевічу!

І тут же його заглушує ще гучніший Сахнів:

— Кінчай до дідькової матері! Май мужність!..

Вони ошаліли! Що вони роблять? Я скоплююся з снігу, і тут несподівано й жахливо в рурі бухає постріл.

У мене темніє в очах. Здається, в раптову прірву провалюється серце. Що він наробив?! У кого це він? У німця? В Юрка? А може, це полонений? Охоплений жахом неоправданого, я зсуваюся до самого долу. Зриваюся на одну ногу. У другій тупий біль, від якого затинає дихання.

На попередньому місці біля Юрка стоїть Сахно.

— Що ви наробили? Німці!!

Сахно з маленьким, не своїм пістолем пружко відскакує в кі-

нець рури. Сірим привидом шастає кудись Енгель. Зачепившись, я лечу сторч через дівчину. Падаю ледве не на Юрка. Близько мого обличчя його голова. З розбитої скроні стримить маленька гостра кісточка і з-під неї пробивається червоний струмочок, який скоро заливає вухо. На снігу, біля плеча, розпливається-більшає мокра червона пляма.

Здається, я божеволію. Я перестаю щонебудь розуміти і зриваюся на коліна. «Хто?» — кричу я. — «Хто його?!» Але я не чую власного голосу. І мені ніхто не відповідає. Що ж це робиться? Хто ж так зробив? Німець?

Я не зважаю на тих, що вже, мабуть, над нами, і хапаюся за карабін. Мої руки колотяться. Права не відразу знаходить рукоять. У тім кінці я бачу Сахна. Пригнувшись він завмер з пістолем. Чекає.

— Хто? — кричу я на все горло. Але з грудей виривається чужий, задушений хрип.

Сахно, однак, озирається й махає рукою. Я ледве розумію його шепіт:

— Тихше ти! Не бачиш?

Мабуть, справді я чогось не бачу. Я вперше кидаю на друга трохи осмислений погляд. Юрко неживий. Перекошене смертю обличчя. Одне око з силою приплющилося. Друге недоречно дивиться повз мене кудись у бетонову стелю. І тут я остаточно розумію, що сталося. Він застрілився.

— Юрасю !!

Це останній мій крик. У ньому — весь мій розпач. Мій гнів і жах. У наступну секунду, ніби грім з неба, голосно бухає в рурі постріл. Знадвору шалено порскає автоматна черга. Я скидаю карабін. Сахно в тому кінці чомусь круто вгинається й падає. Там, де він стояв, об бетонну стіну стукає щось кругле й відскакує у протилежний бік. Граната! Я падаю головою до Юрка. Оглушливий вибух стрясає насип.

Оглушений, я кілька безконечних секунд нічого не відчуваю. Усе в рурі поглинає гарячий, задушливий смерч. У сірій непроглядності — вихор. Потім якось раптом чую, як пекучий біль обценьками схоплює коліно. І все більшає, розпливається по нозі. І охоплює її всю, від стегна до мизинця. Бідна неборака, моя нога! Здається, її доканалі. Від болю я не можу поворухнутися і стогну, стиснувши зуби.

Сніговий вихор тим часом улягається. Я підношу голову. У роті сніг і пісок. У вухах і в руках так само. Я мацаю навколо руками. На пальцях тепла, липка мокрота. Це від Юрка. Мабуть, його розшматувало гранатою. Побіч чиясь нога у валянку... Де мій карабін? Робиться трошки видніше. З'являється низ і верх. Навпроти закіптявлений і обдертий бік рури. І світле коло неда-

лекої відтулини. І раптом у цій плямі нерухома тінь. Відставлений набік лікоть. Тонка, як мацак восьминога, автоматна цівка. Німець!

Щось у мені підламується, і я витягаюся на снігу. Жахливість становища вже не сприймається. Вона туманиться в свідомості, і я погано розумію, що діється. Сприймання гальмується в якомусь безвольному трансі. Мое тіло — куделя вати, протята болем. Голова так само напхана ватою. Ні наміру, ні жадання, ні думки. Щось солоне підступає до горла. Кров.

Тінь тим часом, пригнувшись, широко й нечутно наближається. Я лежу на спині й приголомшено дивлюся на неї. Я бачу тільки силуету. Знайому й безлику, як, бувало, мішень на стрільбищі. Ступивши кроків чотири, він удивляється в Катю. Він страшенно положливий і сміливий одночасно, цей привид. Він ніби сомнамбула. Оживає він, коли ззаду з'являється ще двоє. Тоді він зовсім по-земному кричить:

— Отто! Шау гір! Руссіше Валькюре!

І з лютою рішучістю підбиває ногою тіло Каті. Воно податливо перекочується набік, спиною до світла. Розсипається по снігу її волосся. Одна рука ненатурально заламується за спину. Двоє нахиляються над тілом дівчини. Але першого тягне далі, і він, розглядаючися, переступає через єдину Катину ногу. І тут раптом зустрічає мій погляд.

— Генде гох! Авфштеен!

Він перелякано відскакує назад. Але, тут таки осмілівши, він рішуче ступає вперед і тикає мені в обличчя автоматом. На диво, я ні трохи не боюся. Поволі до мене повертається почуття реальності. Краєм свідомості я саркастично усміхаюся: боїться! Якби знав, не боявся б. Я не можу вже забити його. Не можу втекти. Я не можу нічого. І не хочу. Жити не хочу так само. Хочеш — стріляй! Дідько з тобою! Убий скоріше...

Але він не вбиває.

— Рус! Авфштеен! Бістро!

Біля мене вже всі троє. Один коротко й болюче б'є цівкою карабіна в плече. Я напружуюся й підводжуся на руках. Далі не дає біль. Та й не варто силувати себе. Однаково заб'ють. Я ж знаю. То й хай заб'ють відразу. А вони, вишкіривши три нелюдські морди, з холодною люттю дивляться на мене. Потім один з них кидає погляд на Юрка. Якимись смердючими чобітьми він переступає через мене й нагинається до покійника. Скопивши погляд, я бачу, як він мацає в Юркович кишнях, щось дістає й кидає в руру. Потім підносить з землі одкинений вибухом карабін. Мій чорний карабін знову повертається до своїх господарів — німців.

Третій раз вони вже не командують. Вони хапають мене за

руки і ривком, як мерця, тягнуть з рури. Я розумію, що все вже скінчене. Від болю, соняшного світла, а найбільше від образи я зажмурююся. Який недоречний, лютий кінець. Саме тоді, коли найменше до нього готувався. Виявляється, ось де він був — мій останній Сталінград! Виграний фронтом, країною і назавжди й непоправно програний мною.

Незабаром мене кидають на тверде під снігом груддя. Чиясь рука розстібає на шинелі мій трофейний офіцерський ремінь з жовтої шкіри. Мадає зверху по кишнях штанів. Я знеможено розплющую очі і поміж чиймись розставленими ногами бачу Сахна. Він стоїть навпроти в сорочці, без ремня. З орденом Вітчизняної війни на грудях. Забинтовану в лікті руку він притискає до живота. Його нахмурений погляд розгублено бігає по німцях. Вигляд якийсь приголомшений. Напевно, капітан не знає, чого від них чекати, і помітно побоюється. Коротке здивування від того, що й він у полоні, на мить заглушує мій біль. Як же це він не застрілює? Він же мусів застрілитися. Він же не міг здатися в полон.

Я чогось не можу зрозуміти. Вельми болить нога. Від болю й слабости каламутиться свідомість. Німці мовчать. Мовчать ті двоє, що перемогли мене в цій війні й виволокли з рури. Тепер я добре бачу їх перед собою. Один весь якийсь дуже рудий — руда щетина на щоках, руді брови, руді, аж золотаві повіки. Через плече в нього на непідперезаній шинелі натоптана торба з прив'язаним до неї котьолком. Другий молодший, майже мій ровесник, з прищуватим обличчям і в окулярах, чорними шнурками примодованих до вух. Трохи далі від них стоїть ще один натоптаний здоровило в довгій шинелі й шоломі. Флегматичне обличчя його ледве помітно кривиться, кобура парабелюма на животі передбачливо розстебнута. Мені здається, що він тут головний, мабуть, якийсь офіцер. За його спиною стоять і чекають ще кілька солдатів. Ніхто з них на мене чомусь не звертає уваги.

Змучений болем і душевно розп'ятий, я не відразу тямлю, чому вони всі мовчать. Але якась тінь, що ворухнеться побіч на снігу, примушує мене повернути голову. І тоді я бачу ззаду за собою Енгеля, про якого вже забув. Невправними руками він пробує розстебнути на собі шинелю. Але, видно, застигли на морозі пальці не можуть упоратися з незвичними для них гапליками російської шинелі. Обличчя його має якийсь наполоханий і винуватий вираз, і мені раптом здається, що вони мають намір його розстріляти. Офіцер з-під суворо стиснутих брів з недоброю терплячістю пильнує за ним. Потім робить три кроки вперед і, акуратно замахнувшись, коротко ляскає два рази по обох його щоках. Енгель витримує це, не ворухнувшись, як належне. Нарешті, з силою рвонувши полу, видирає гаплик і швидко скидає з себе

шинелю. Прищуватий в окулярах підхоплює її кінцем карабіна і шпурляє далі в сніг. Тонкі його губи кривляться від огиди, ніби він відкинув якесь падло.

Здається, те, що затримувало їх, скінчилося. Я на хвилину розслаблююся від надмірного напруження і перестаю їх бачити. Чути тільки, як офіцер, виразно вимовляючи кожне слово, лається й щось наказує. Солдати, брязкаючи застібками, беруть з землі якісь зелені скриньки на лямках (мабуть, якісь прилади). Порипує сніг, до мене хтось підходить. З великим зусиллям я знову відкриваю очі. Побіч стоїть Енгель. Тепер він знову в своєму мундирчику з обвислими порожніми кишнями. У його винуватих очах терпляча покора і страх. За ним хтось штовхає в спину Сахна. Капітан, мабуть, не відразу розміє, чого від нього хочуть. Тоді рудуватий б'є його чоботом у зад, і Сахно опиняється поруч з Енгелем. Удвох з німцем вони беруть мене під пахви. У моїх очах раптом темніє, і я ледве тримаюся, щоб не втратити притомности. Я вельми не хочу застогнати. Решта для мене не має значення.

35

Мабуть, з годину я ходжу навколо привокзальної площі й не можу заспокоїтися.

Над містом глибока ніч. Площа незвично безлюдна й велика. Рівно й дрімотно горять угорі кулі ліхтарів. На тролейбусній зупинці нікого. Порожньо й на зупинці таксі. У мене в підсвідомості таке відчуття, ніби в світі щось сталося і люди позникали. Здається, я знаю, що, тільки не можу згадати. Назагал від пережитого сьогодні й від перевтоми я став, як контужений. Ломить у ремінні протези рештку моєї голінки. Я ходжу від ліхтаря до ліхтаря. Під кожним зупиняюся на краю тротуара і вдивляюся з освітленої латки у примерк між деревами. Здається, там хтось ворухнеться. Я знаю — це привиди, нікого там нема, як нікого нема на тротуарі, за вітринами зачинених крамниць, у кіоску «Союздруку» на розі й на тролейбусній зупинці. Люди відсутні, і покинуті ними речі продовжують своє почате вдень життя. Вони надивно лагідні й дисципліновані, ці людські речі. Покірно і в повному, встановленому для них порядку чекають своїх господарів. Їхня вірність спокоеві непохитна.

Особливо цікаві вночі книжкові вітрини. Цілі загони найрізноманітніших видань. Повні довір'я й щирости. Згода й мир. Колись я дуже любив розглядати їх уночі. Уночі вони виглядають зовсім інакше, ніж удень. Книги вночі, як розумні люди в житті. Кожна в собі. З усіх чотирьох скляних стін кіоску вони дивляться на мене зо стишеною глибокодумністю мудреців. У кожній концентрація розуму, емоцій, свідчення доби й досвіду. І ні в

одній того, що болить у мене. Вони глухі до моїх болів, бо кожна з них повна своїх. Вони тільки свідчать про те, що відболіло й померло в емоційній пам'яті людства. Але хіба тим самим вони не дають нам найпевнішої науки? Через гущу століть, голови поколінь їх людська мудрість перекидає свій міст у майбутнє. Вони свідчать кожна про свій досвід і застерігають від множення помилок у споконвічній боротьбі зі злом.

— Котра година — не скажете?

Я до огиди полохливо здригаюся і не відразу розумію, що це вартівниця. Загорнена в грубий брезентовий плящ, тітка підозріло поглядає на мене. Чогось чекає. Ах, часу! Я заглядаю в рукав на годинник — половина четвертої.

Тітка не відходить, а прихиляється до залізної штанги біля скла й позіхає. Я помалу йду далі. У грудях, поступово стихаючи, все ще тахкає серце.

Треба заспокоїтися. Пора заспокоїтися. Нічого, по суті, не сталося. Гнався за одним негідником натрапив на другого. Ну й що ж! Хіба їх лише двоє на світі? Скільки їх зустрічалося раніше і, видно, ще зустрінеється в майбутньому. Протокол? Дурне, що мені протокол! Пожахають — не більше. Що вони з мене візьмуть? Мабуть, не посадять...

Хоч би й що, я ні за чим не шкодую і ні в чому не каюся. Правда, я не переміг. Він пішов не захитаний і навіть не обеззбрений. Упертої певності його в своїй невинності, видно, вистачить на все життя. Цей не з тих, хто хворіє на біль сумління. Коли й було в нього якесь сумління, то з роками від нього мало що лишилося. Усі життєві здібності цієї людини розвивалися тільки в напрямі пристосуванства. Вольовий первень задушив усе останнє. Життєвим принципом для нього стала сила. Того правда, у кого більше права. У кого сила, там не потрібна правда. Цей коник непогано вивозив його в житті. І поковзнувся він хібащо в п'ятдесятих роках. Але й тепер такі не тратять підленької надії на повернення до колишнього. Дивись на нього, як розгнівався! Уже з дверей кричав міліціонерам: «Розбестили народ! Демократію розвели! Досвідчених робітників плямуєте. Чекайте! Припече — покличете! Знову нас покличете! Але пізно буде!»

Взагалі це виглядає як жарт. Він ще на щось сподівається. Але разом з тим це примушує замислитися. Бо поки одних буде тішити підленька надія виплисти наверх, у других буде жити страх. Буде таїтися, ховатися, щоб колись вийти наверх. Занадто глибоко загнана в свідомість багатьох ганебна невідільницька мораль: а чи не ліпше пересидіти, перемовчати, перестояти за рогом, відвернутися. А вони будуть пильнувати сприятливу для себе мить. Досвід у них багатий.

Я забридаю в найтемніший кут площі. У густій тіні під деревами на лавці притаїлася якась пара. Стишилася, змовкла, на-

сторожилася й чекає. Ні, я туди не піду. Їм треба самотности, мені також. Тут царство спокою й тиші. Тут ніч. А навпроти, по той бік площі, усіма вікнами світиться величезний будинок вокзалу. Мабуть, там ніколи не буває ночі. Там вічно, доки живе місто, буде битися його безсонний залізничний пульс. Мільйони людей. Століття. Епохи. Вулкани людських емоцій, — під його стінами.

Дуже пахне молоде листя тополь. У завулку на недалекому будівництві спалахують відблиски електролютування. Синьо-холодні зблиски світла трепещуться в небі. Звідкілясь на площу вихоплюється машина швидкої допомоги і, швидко перетнувши її асфальтовий протяг, зникає на бульварі. Тихі, стримані ознаки людського життя повнять ніч, треба тільки вміти зауважити їх і бачити.

Починає мжичити дощ. Він з часом густішає. Асфальт пахне вогкістю й пилом, рівно сокоче дах на кіоску. Мабуть, треба йти на вокзал. І я тихо бреду краєм площі уздовж скверу. За залізною загородою суцільне царство ночі, і в ньому притишений плескіт крапель. Зблизька чути ще шерех газетних аркушів — закохані ховаються від дощу. Уперте в своєму прагненні до самотности кохання. Зимою, на весні, влітку. У спеку, в дощ — там пари. І це — так само вічне.

На вокзалі оголошують посадку. У вестибюлі й по сходах починається сонна метушня й гомін. Бредуть заспані діти. Звісивши з плечей зв'язані валізи, штовхаються до виходу дядьки. П'ятирічна абияк одягнена дівчинка тягне пузату, добре чимось напхану торбу. Знервована мати з клунками злісно покрикує на неї. Позаду жінка на високих закахлюках і заспаний, у коротких штанцях хлопчик. Хлопчик незадоволено тре очі, і мама заспокоює його. У обох її руках картони, дерев'яний автомобіль, триколісний вельосипед і навіть два червоні м'ячі. Хлопчик надокучливо вередує. А мабуть, ровесник дівчинки. Бравий молодий ляйтенант уважно веде під руку стареньку згорблену бабуню у плюшовій накидці. Підполковник у сірому плащі тягне на плечі великий рожевий обруч — модна розвага для постарілої десь у далекому лісовому гарнізоні жінки. Минаючи зустрічних, я лізу на другий поверх — там тепер вільні лавки. Не зле було б подрімати. До мого потягу ще багато часу.

Але вільних місць тут небагато. Біля вікна, в самому куті, половина вільної лавки, і я з насолодою витягнув на підлозі ноги. Зрештою, ноги — не зовсім відповідне для мене слово. Спину підпирає бильце. Не вельми зручно, але стомлене тіло задоволене. Побіч клее носом якийсь хлопець у чорному піджаку і картатій сорочці. Кепка його вже на підлозі. Хлопцева голова все нижче й нижче гнеться до колін, і, коли, здається, доторкнеться

до них, хлопець схоплюється. Сполоханими очима безтямно кидає зо два погляди і знову починає дрімати.

Невідомо, чи вижив у цій війні Сахно? Хоч такі люди не вельми перебірливі в засобах, живучі. І коли сталося, що він лишився живий, я певен: він знову той самий. Усе життя він удосконалювався в одному ремеслі — примусі... І на інше просто непридатний. Я знаю, зустріч з ним мені так само не принесла б радості. Він з породи Горбатюків, і десять років для їх перевиховання замало малий термін.

Треба було мати надзвичайну для того часу здібність проникати в людські характери, щоб запідозрити в Сахнові потенційного зрадника. Я в кожному разі таким не міг його й уявити. Здавалося, це залізний у своїх переконаннях фанатик, безжалісний не тільки до інших, а й до себе в ім'я тієї справи, якій він служив. Правда, я й раніше вважав цю людину негідником, але з причини саме цієї його безжалісної неухильності, яка межує з жорстокістю, гіпертрофованою службістською в'їдливістю. Зрештою, у той час такі якості не личило ганити.

А насправді він завжди мав подвійне дно. Він не набув його в той надвечірочок у рурі або пізніше під впливом якихнебудь особливих обставин. Тепер я розумію: він таким був усе життя. Він зовсім не був кременем, яким намагався здаватися, тому що був безпринципний і гнучкий. Що б не робив, він думав тільки про себе — про свою кар'єру і свою вигоду. Решта його не турбувала. Я й начальство були для нього тими двома поллюсами, між якими лежав весь останній світ.

Але я все таки втомився. Очі мимоволі заплющуються, притишений гомін ніби міцнішає і ніби зосереджується в голові. Сну нема, але тіло в якмусь важкому змертвінні. Опановує абсолютна нерухомість. Тільки думки, образи, уривки невиразних фраз рояться в голові.

За вікном навпроти шумить рясний травневий дощ. Ніби зачарована його шумом, вдивляється у спітнілу шибку жінка. Не інакше — з села. Блищать гумові чоботи. Проста спідниця. Темний поношений жакет. На голові старанно зав'язана чорна хустина у червоних квітках. Невеселе, зосереджене на чомусь внутрішньому, її обличчя з сіткою зморщок на чолі виглядає немолодим і стомленим. Мабуть, вона мені ровесниця, або трохи молодша і, мабуть, одинока. Я не знаю чому, але щось невловне зраджує в ній довголітню прикрість життя. Зрештою, звідки бути щастю? Де ті ровесники й трохи старші, з ким пролетіла коротка її молодість? Тепер би їм було б так само років по сорок, якби проклята війна не відміряла їм по двадцять. Вічно молоді й не жонаті, мовчазно сплять вони у тисячах братніх могил на широкому просторі від Волги до Ельби. І вічна самота тліє в змарнованих

на праці й у клопотах, передчасно постарілих очах їх колишніх подруг.

Так, може,десь і Юркова Ліда. Пам'ятаю, як нетерпляче в школі вихоплював він у днювального її листи, розмальовані кольоровим олівцем. Скільки в них було ласки й відданости! Це було яскраве й коротке кохання, якому я заздрих і про яке мріяв усю молодість. Де вона тепер, його Лідка?

Жінка біля вікна поправляє на голові хустку, загортає жакет. Біля ніг у неї невеличка руда валізка. Звідки й куди вона їде? Яка доля керує її, видно, невеселим життям? Що її відокремлює від людей у цій залі і кличе в самотню самотність безсонної ночі?

Ні, я не хочу бачити Юркову Лиду таку спрацьовану на чоловічій роботі, передчасно змарнілу в самотності, з байдужістю в очах. Я не хочу собі цього уявляти. Відмовляюся розуміти. І не в стані позбутися в думках вірогідності її правдоподібно такої долі.

Ех, Юрасю, Юрасю! Ти — найбільший мій біль у житті. Ти — незагойна моя рана. Інші всі вже давно загоїлися, а ти муляєш, кривавиш і болиш, мабуть, тому, що ти — рана в серці. Сумління моє підтяте твоєю загибеллю, від якої я не можу очуняти довгих двадцять років.

Так, я винний так само. Винний перед тобою й перед твоєю матір'ю, за якою ти найбільше турбувався в житті. Я не забув її адреси. Але що я міг написати їй. Каюся, я довго вагався і щось два роки по війні послав їй картку з повідомленням, що ти пропав без вісти під Кіровоградом. Це була маленька хитрість, яка мені допомогла зробити вибір, щоб вчинити найліпше. Я знав твою матір з її листів до тебе, кожен з яких був на чотирьох листках з нумерами.

Незабаром я одержав від неї відповідь. Невеликий лист, кілька скупих слів святої материнської скорботи. Не без гонору вона писала, що ти по-геройськи загинув у нерівному бої.

Чи міг я після цього повідомити всю правду про твою загибель?

Що ж, винен перед тобою і каюся. Але ми мудріємо з роками, а воювати нам довелося зеленими хлопцями. Тепер я так не зробив би. Я постарався б не віддалятися від тебе, як це сталося в тій домівці на кіровоградському переїзді. Тепер я розумію, що до тебе, пораненого, поставився мало не по-зрадницькому. Треба було мені не відходити від тебе до кінця. Мабуть, я раніше зрозумів би твій розпач, і він не обірвався б тим недоречним пострілом, на який спровокував тебе Сахно. Але тоді я був не теперішній і на кілька годин справді занедбав тебе, самотнього в своїй знемозі.

Відчуття мое то прояснюється, то зникає у млюсних провалах свідомості. У голові все крутиться, пливе й гойдається. Але я розумію, що мене тягнуть навскоси по схилу вгору. Потім моя здорова нога болоче б'ється об рейку. Я торкаюся нею землі і починаю скакати по засніжених шпалах. Кожен рух супроводиться до отупіння безмежним болем. Друга, мені вже не підвладна нога судорожно підкорчується від болю і тихенько, ослабіло трясеться.

Усе мое тіло вкрите липким холодним потом. Часом я розплющую очі, і тоді перед ними пливають-гойдаються пересипані снігом шпали і дві чорні рейки з обох боків. Побіч мигають чоботи. З одного боку кирзові, потерті на кісточках — Сахнові, з другого тупоносі шкіряні — Енгелеві. Біля цих шкіряних раз-пораз показується чорний приклад карабіна, і я усвідомлюю: ним озброївся мій штрафний конвоїр. Значить, його не розстріляють. Це чомусь відгукується в мені задоволенням, яке породжує надію: а раптом він допоможе. Коли тільки мені можна ще чимось допомогти.

Але скоро нестерпна млявість від болю знову туманить мій зір, і я перестаю бачити. Невиразно я відчуваю, що мене ведуть у полон. Ведуть двоє людей, які найменше цій ролі відповідають. Справді, одного минулої доби я сам повинен був здати в полон, а другий... Не хочеться навіть і думати, хто цей другий.

А тепер вони — мої конвоїри.

Але пощо я, такий скалічений, потрібен німцям? Хібащо на те, щоб від мене щось довідатися перед тим, як забити? Тоді чого я йду? Хай забивають відразу. Правда, я завжди хотів жити. І тепер так само. Аби лише не біль. Навіть не зважаючи на біль. Але чим мені обернеться якась зайва година життя? Може гіршим, ніж сама смерть?

Моя голова розвалюється від плутаних думок і нерозв'язних для мого стану питань. До чогось вельми важливого я ніяк не можу додуматися. Я тільки відчуваю, що сталося щось жахливе, непоправне й несправедливе. Часом я забуваю, де я й куди йду. Мимоволі здається, що побіч Катя. Навіть чується десь поблизу її голос. Я не можу собі уявити, що її нема і ніколи вже не буде... І що ніколи вже не буде мого друга Юрка. Здається, чи не сон це? Бувало ж кілька разів у сні, що потрапляв у руки до німців, які навіть пробували мене забити. Але потім приходило пробудження, і все було по-давньому. Може й тепер буде так? Тільки ось нелюдський, нестерпний біль!

Треба зібратися, зосередитися і щось зрозуміти, у чомусь розібратися. Я завжди непогано розумівся на всіх підступах, які

ставило передо мною життя. Дома, в школі, у військовій школі. Правда, тут війна. Величезна, люта, небувала на землі війна. У ній сам дідько з Богом найпильніше все поперекручували. Жодна закономірність тут не є правилом. А найнедоречніша випадковість може стати твоєю долею. Віднайди, що тут надійне й стало? І незмінне?

Певно, я міг би щось зрозуміти, якби не такі муки. Біль мені не дає ні про що думати. Він відбирає сили. Слабістю захлинається моє серце. Стільки треноване на кросах і фіззарядках серце. Здається, нікуди я не дійду. Я просто сконаю в руках цих двох. На цій чугунці. У кількох кілометрах від Кіровограду.

Так, я хочу сконати. Я не хочу йти в полон. Я не буду давати їм ніяких відомостей. Я не хочу й не можу більше мучитися. Муки перевищують мої сили. Я навіть не знаю, де й що мені болять. Біль свавільно господарить у всьому тілі, не відомо чого домагаючися. Я вельми заздрю Юркові. Йому не болять. Він переступив свій останній кордон і тепер не підвладний німцям. Сили над ним вони вже не мають. І смерть мені починає здаватися жаданим рятунком. Але де він, той рятунок?

Я розплющую очі і дико позираю навколо. Обабіч степова рівнина, чугунка, телеграфні стовпи збоку. Настирливо гудуть дрти. Попереду тупає німець. Коробка закинута за спину протизагу брязкає об замок його карабіна. Я підводжу голову й бачу стиснені щелепи Сахна. Він усе ще не стріляється, не втікає. Невже він піде в полон?

— Забий мене!

Сахно, здається, аж здригається. Зовсім незнайомими очима поглядає в моє обличчя. Мабуть, обличчя в мене нелюдське, бо в глибині його зіниць — раптовий сполох.

— Забий мене! Будь людиною!

Я й сам розумію безглуздість моєї просьби-стогону. Але це стогне мій біль. І моє змучене тіло. Вони мої володарі, і я їм підпорядковуюся. Єдина моя нога підкошується, і я зовсім висну на чужих руках. Тоді Сахно міцно смикає за плече і дихає застережливим шепотом:

— Коли що — ти мене не знаєш. Зрозумів?

Я давлюся кривдою. Ага, тепер він мене умовляє. Мабуть, він уже переінакшується. Інших поницив, а сам усе викручується. Може, думає вижити?

У розпачі я рвуся з їх учепистих рук. Енгель щось незадоволено бурчить і міцніше підхоплює мене під пахву. Але Сахно не втримує. Плечем я б'юся об шпалу і лежу, корчачися від болю. Ззаду лунає суворий гортанний крик. Сахно, положливо зазираючи мені в очі, смикає за руку.

— Ти що? Вставай!

— Не встану! Забивайте! Не встану.

У цьому тепер мій вихід. Вихід з життя у небуття. Іншого немає. Хай стріляють.

Але вони не стріляють.

Енгель кілька разів незлобно смикає за руку, за другу намагається підхопити Сахно. Але я настирливо їм не піддаюся. Тоді спереду з'являється той, у шоломі. Його погляд круто вирається в мене десь між бровами. Сильний удар чолом затинає моє дихання.

— Авфштеен!

Ні, вже дідька вам, а не авфштеен! Задихаючися я хапаю ротом повітря і, на жаль, нічого не можу їм сказати. Світ знову провалюється у млосну каламутну прірву. Рештками свідомости я помічаю, як вони хапають мене за руки, за ногу, за порвані поли шинелі, і земля підо мною зникає...

Очнутою так само від удару. Здається, чимось пекуче-холодним тупо б'ють по обличчю, і я раптом опиняюся на скрипучій нерухомій рівнині. Ворухнувши руками, розумію, що вони мене кинули обличчям у сніг. Напевно зараз пристрелять. Повільно і в'яло, ледве долаючи слабість, у якій розчиняється біль, повертаю голову. Підо мною втоптана зимова дорога, руда ніздрювата пляма від кінської сечі, натрушені клапті сіна і побіч ноги. Багато ніг у чоботях, черевиках з короткими шкіряними й брезентовими крагами. Двоє чи більше у валянках. Ближче від інших пізнаю витерті в снігу кирзачі Сахна. На їх шкіряних головках плями крові. Здається, це моя кров. Але різка німецька фраза примушує мене глянути далі, і мої очі натрапляють поблизу на вузький, брудний приступець «опель-капітана». Один його край оздоблений тьмяною смужкою нікелю. Кінець пригнутий якимось ударом, а посередині човгається подошвою добре начищений хромовий чобіт.

З зусиллям я пересуваю погляд вище, догадуючися вже, що це — начальство. І справді, у машині якийсь пихатий, самовпевненого вигляду офіцер. Худорлявий і немолодий. На голові новий високий кашкет. Під виголеним підборіддям лежить рудий хутрянний ковнір шкіряного регляна. Очей, одначе, не видно, замість них поблискують скельця пенсне. Я перший раз бачу такого важного німця, і в інших обставинах, мабуть, це було б цікаве. Однак тепер він мені байдужий. Мені плювати на його високий чин. Я йому зараз же це й скажу. Ризикувати мені вже неможливо.

Але чому вони знову всі мовчать? Мовчить чин. Мовчить, «ївши» його поглядом, знайомий офіцер у шоломі. Вивернувши від себе лікті, він струнко стоїть перед машиною. Може, тепер вони вирішують нашу долю?

Але напруження моє минає. Я видихаю з грудей повітря і заплющую очі. Знову все надо мною пливе й крутиться. Великим

зусиллям волі, утримуючи себе при свідомості, думаю: чому я не сконав по дорозі? Пощо я живу? Я знаю, що будуть допитувати. Їм потрібно про щось дізнатися, і тому вони ведуть нас обох. Другий для контролю. Для цього вони приволокли мене в село. Це — вулиця. Я чую, як у морозному повітрі пахне мішаниною диму — бензинового й солом'яного. Чути далеку стрілянину, гомін і тупіт ніг. Побіч ідуть і біжать солдати. І в цю колотнечу близьких перемішаних звуків уривається настирливий повітряний гул. Ось чому вони замовкли: у небі йдуть наші. Це штурмовики, наші рідні ІЛі. Вони йдуть сюди! Вони зроблять їм великий кривавий день.

Напружившись від великого болю, я перевертаюся на спину. У очі впадає бліда висока блакить неба. До болю в очах я шукаю поглядом по блідавій осузі. І даремно. Там порожньо. Тільки побіч унизу вершки нерухомих голів — у пілотках, шапках, у шоломах. Вони так само вставилися в небо. Літаків нема. Чути тільки гул. Гуде десь поблизу. І цей гул сповнює мене незрозумілою впевненістю. Рідні мої! Дорогі! Бийте їх! Паліть! Нищіть! Я радий, що я ще живу. Я не хочу скоро померти. Я ще позмагаюся з ними. Я їм нічого не скажу. Не на такого потрапили. Я плюну в очі цьому оберстові, чи як там його величають. Нехай стріляють. Нехай побачать, як помирають рус-офіцери.

Але гул скоро глухне. Мабуть, літаки проходять боком. Кудись в інший бік. Моя коротка радість перетворюється на глухий внутрішній крик. Розпач туманить погляд, і я ледве зауважую, як їхні обличчя вже не пнуться до неба. Вони спрямовуються на автомашину. Німець у машині скидає з себе нерухомість, хрускає портсигаром, діловито припалює з запальнички. Худі щокі його то провалюються, то знову трохи виповнюються, і підборіддя опускається на хутро ковніра. Він щось наказує.

— Яволь! Яволь! — стукає закаблуками офіцер і коротко про щось доповідає. Здається, це про нас.

От коли все вирішиться... Я впиваюся поглядом у голене, холодне обличчя. Зараз він визначить нам кару. Накаже, чого від нас домогтися і як розстріляти. Чи, може, навіть повісити. Але він чомусь не поспішає наказувати. Тонкими губами він стискає цигарку і недбало махає рукою в сірій рукавиці.

Я не розумію. Що це значить? Розстріл? Чи, може, вести далі по вулиці? Видно, чогось не розуміє й офіцер у шоломі. У всякому разі я не чую його «яволь». Я тільки бачу, як, сипонувши снігом, зриваються в колеїні колеса. На ходу брязкають дверцята.

Офіцер круто повертається до солдатів і вже іншим тоном — злісно й рішуче — щось наказує. Півхвилини всі слухають. Потім разом беруть зброю і своє майно на бічніці. Знову брязкають-дзенькають заціпки їх жовто-зелених скриньок. Гучно хрускає сніг. Хтось дужою рукою хапає мене за карк і, як дохлого

пса, тягне впоперек вулиці. По снігу, через колеїни, розгрібаючи моїм тілом мерзлі кінські кругляки. Гаплик шинелі впирається в горло, я задихаюся. Я не знаю, куди це? Але я не хочу тут померти. Я хочу ще позмагатися з ними. Вони мене засудили, але мені належить ще останнє слово. Боже, дай мені ще годину життя! І сили. Я ніколи не вірив у Бога, але тепер він потрібен мені. Хоч справжній, хоч вигаданий. І я молю його допомогти мені.

Побіч риплять на снігу заостенілі від морозу шкіряні чоботи, сунуться побіч пліт, фіртка, кинута порожня каністра і прихилене до призьби автомобільне колесо. Біля нього розтопаний на снігу оберемок соломи, на який вони стягають мене й кидають. Ударившись головою об тугий гумовий бік колеса, я не відразу розплющую очі. Лежу, як пласт, од болю закусивши губи, і колочуся. Побіч огускається на призьбу і так само трясеться від холоду Сахно.

37

Проходить, мабуть, немало часу, поки я, притерпівшись до болю, розкриваю очі.

У дворі гомін.

Хата, на подвір'ї якої ми опинилися, мабуть, покинута. У вибитих шибках вікна з рештками скла — чорнота. Двері — навістіж. Тому німці всі в дворі. У полах шинелей вони проносять звідкись сухий пайок і лагодять підвечірок. На зсунутих до купи скриньках ділять галети й окремо консерви. Кинувши нас без жодної уваги, всі збиваються на подвір'ї і швидко розхоплюють свої порції. Енгель так само там. Як рівний з рівними, і ніхто йому, здається, нічого не каже. Ніби не було в нього ні полону, ні контакту з руськими. Ніби й він такий же цирий служака фюрера, як і всі вони тут. Він згрібає з скриньки свої галети і вдвох з рудим, що виволік мене з рури, однією ложкою по черзі починають вишкрібати з бляшанки. Сахно, скорчившись на призьбі, пильно сочить за ними з-під лоба і щохвилини ковтає слину. І все трясеться. А я вже не дрижу. Здається, я поволі й неухильно замерзаю. Ніг своїх я вже не відчуваю. Чужі мені й руки, на яких давно вже нема рукавиць. І ще нестерпно хочеться пити. Від втрати крові в середині в мені все сохне й палить вогнем. «Ну, де ж воно, де їх начальство? Невже ж нікому ми тут не потрібні?» — понуро думаю я й чекаю, коли хтонебудь до нас підійде.

І один підходить. Молодий зовсім, симпатичний на вигляд солдат з ясними гарними очима. Він ступає три кроки від гурту біля скриньок і, дождавши галету, розхиляє поли шинелі. Роблячи свою справу в двох метрах від призьби, німець зустрічає

мій погляд. Я чекаю ненависті, крику, а, може, й пострілу, а він усміхається й по-блазеньськи вихитує задом. Руда смужка перекреслює побіч сніг, дрібним лопотм пробігає по моїй спині раз і другий. Німчик задоволено рже, застібається й одразу відвертається, поправляючи на плечах автомат.

Мабуть, перший раз я стогну. Від мук іншого роду, ніж ті, що допікали мені раніше. Це нестерпні муки. Їх не можна зрозуміти, не зазнавши їх. У розпачі пригадуються всі мої фронтові невдачі. Коли я стріляв з «дегтяря», не поставивши на планці прицілу, і з десяток німців устигло сховатися в траншеї. І як ми загаялися з атакою і дали їх машинам вискочити з села. І той вечір, коли мій взвод захопив шестеро полонених. У хлопців були мокрі валянки, але я не дозволив їм розути німців, обутих у добрі чоботи. Якби тоді знати, що чекає мене! Мені до скреготу кривдно, що я мало забив їх на фронті.

Але, видно, всі мої муки даремні. Жодного з них я вже не заб'ю і нічого їм не зроблю. На мене їм плювати. Вони відходять. Дожовуючи хрусткі галети, зручніше укладають на спинах торби, протигазу, закидають на плечі зброю і один по одному виходять на вулицю. На нас навіть не гляне жоден. У дворі, одначе, лишаються знайомі скриньки. І біля них троє. Наш Енгель, молодий окулярник, що виволік мене з рури, і ще один новий. Він стрункий, гарно збудований, з уїдливими темними очима і єфрейторськими нашивками на рукаві. З усього видно, він тут буде старший.

Я вже не знаю, що й думати. Страшна образа сконати, як конає підстрелений собака. Мабуть, до ночі мені вже не дожити. А вона зовсім близько. Сонця в небі вже не видно. У прозорі синю сутінь поволи загортається земля. Під стріхами згущується й устоюється морок. Усе настирливіше пече руки й обличчя мороз. Певно, ніч буде зоряна й місячна, як учора. Тільки мені її вже не побачити.

Німці, сівши на скринях курять. І мовчать. Бачу — чуйно прислухаються до звуків, яких багато долітає, пливе й котиться з широких околиць села. Одначе тих, кого ці троє чекають, певно, нема. На вулиці робиться безлюдно. Мабуть, німці вже виїхали звідси. Чого тоді чекають ці троє?

І тут мені з'являється раптова думка: а може, вони чекають наших? Щоб здатися! І врятувати нас!.. По секунді радісного просвітлення я, одначе, розумію: дурна надія. Не для того їх тут залишили. Та й той Енгель, падлюка, навіть не підійде жодного разу. Жодного разу не гляне навіть, ніби боїться. Але раніше не вельми боявся. А я так хочу попросити в нього води... Здається б, тільки напитися, а тоді можна й померти. Зате Сахно якось ненатурально похвальноється. Ніби врешті перемагає в собі шок, який володів ним від рури. Він дозволяє собі встати з призби

й починає часто присідати — грітися. І його не лають. Тільки окулярник щось бурчить, але єфрейтор мовчить, тоді й він змовкає. Сахно, сівши, тупає чобітьми. Земля дзвінко гуркотить під ним і боєм віддається в усьому моєму тілі.

Одубілий і знесилений, я не відразу зауважую, як з цим грюкотом зливається далекий знайомий тріск. Я тільки бачу, як усі троє німців відразу повертають голови. Черга повторюється раз, другий, третій. Німці зриваються. Двоє поглядають на єфрейтора, і знову всі втроєх слухають.

Невже наші? Я не можу в це повірити. Невже ще можливий якийсь порятунок? Сахно знову нерухоміє, стиснувши на переніссі брови. Мені здається — це «максим». Ні, скорше подібний на танковий. Тільки якого танка?

Черги, проте, змовкають. Німці ще слухають. Потім єфрейтор стишено лається і дістає з кишені круглу, ніби яйце, з паском упоперек, гранату. Помацавши чеку, чіпляє гранату за ремінь.

— Іх коме бальд!

Він кудись швидко виходить з двору. Енгель і окулярник знову сідають біля скриньки. Енгель, схиливши голову, починає колупати прикладом сніг. Окулярник то вдивляється в городи з вишняком, то в вулицю. Видно, він побоюється. Сахно знову обережно починає розминатися.

Я вже не можу терпіти. Спрага, здається, доканає мене скоріше, ніж рани й мороз.

— Енгель, — кажу я і не впізнаю свого ослаблого голосу. — Енгель, вассер! Трінкен вассер!

Енгель ледве не з переляком скидає до мене головою.

— Вассер! Ферштеен? Вассер!

— Швайг! Нікс вассер! — каже окуляристий.

Енгель, проте, бачу, в роздумливій нерішучості дивиться на мене. На фоні вечірнього неба вираз його обличчя від призьби трудно вже вловити.

— Он же колодязь. Дай води, коли ти людина! — показую я на вулицю. Там, над засніженою стріхою задирає шию колодязьний журавель.

Енгель підводиться й нерішуче топчеться біля скриньки. Озирається. Вслухується. На одній скринці торба, і біля неї плаский котьолок — мабуть, того, єфрейтора. Енгель нарешті відчіпляє його і, ще раз прислухавшись, йде до фіртки. Карабін він тримає під пахвою. Окуляристий, сидючи на скринці, повертається до нас усім тілом і з брязкотом смикає замок автомата.

— Швайг!

Сахно сідає. Тихо сам собі лається. Німець на те не зважає. Він слухає. Я вслухуюся так само.

Навколо все тихо. Але здаля вже доносяться звуки. Іх на-

віть не відразу й зрозумієш. Чи то крики, чи тупіт множення ніг. Коні чи люди? Але пострілів нема. Бухає десь артилерія. Тільки це в іншому боці й далеко. А цей переполох десь за селом. Один-два кілометри.

Розливаючи з котьолка воду, у двір заходить Енгель. Значить, усе ж людина, думаю я. Мое уявлення про німців трохи похитнулося. Я вже згоден думати, що серед них бувають різні. І так собі. І ніщо. І наволоч. Зрештою, як і в нас. І, мабуть, як усюди. Люди є люди. У загальній масі своїй не погані й не добрі — різні. Він подає мені котьолок. Я підводжуся. Однією рукою стискаю його за бік. У голові шалено хистка каруселя.

І тут за спиною — важкий тупіт. Щось сталося, але я не зважаю. П'ю. Хоча б вибухнув — перед тим, як померти, я все ж нап'юся. Але лунає німецька лайка. Шалений удар чоботом вибиває в мене котьолок. З брязкотом він котиться по підвір'ю. Другий удар, у вухо, дістає Енгель. У дворі шаліє ефрейтор. Захлинаючися словами, він лається.

Гнівno-образлива хмара застилає мою свідомість. Я хочу пити. Але, здається, вже не нап'єшся. Енгель винувато блимає підсліпуватими очима. Ефрейтор щось кричить, розмахуючи перед ним кулаком. Окулярик хапає скриньку. Серце моє рветься з грудей: я відчуваю — зараз щось станеться.

Незабаром вони всі хапаються за реміні скриньок. Ефрейтор, лаючися, трухикає до хлівчика за своїм котьолком. Окулярик одну скриньку звалює на спину, другу — продовгасту й меншу — бере за лямку. Найбільшою навантажується Енгель. Швидко чіпляє на себе майже кубічну зелену ефрейтор. Але на снігу лишається ще дві. Ефрейтор задихано оглядається на нас. І тоді — о чудо і підлість! — з призьби схоплюється Сахно. Я навіть не розумію, куди? Мабуть, не розуміють цього й німці. А він без єдиного слова хапає скриньку, другу і обидві скидає на своє праве, здорове плече. Ефрейтор збентежено роззявляє рота, а потім з силою ляскає по цьому, його угнутому від реміня плечі.

— Гут, капітан!

І регоче.

А я видихаю все, що в мене було в легенях, і переводжу погляд угору. Я не дивуюся й не обурююся. Мої почуття ледве вже щось сприймають. Я вже все пережив. Я тільки дивлюся в небо.

Там прорізалася й блищить маленька самотня зірочка. Вона, мабуть, якраз над Кіровоградом, у який я не дійшов. Як не дійшло багато. Цікаво, скільки тисяч мешканців у тому місті? Чи вийде хоч по одному на забитого? Було б чудово хоч на хвилинку глянути на його вулиці. Напевно, колинебудь там будуть цвісти квіти, зеленіти тополі й акації. І ходитимуть хлопці з дівчатами. Люди будуть дивитися на фільми, пити пиво і їсти морозиво. Зірка в небі гойдається і колеться на дві й три. Сугою затягає пог-

ляд. Це мороз. Він, здається, мене добиває. Мабуть, скоро мене не стане. А той буде жити. Буде. Він подолав уже свій шок. І я думаю: не дарма кажуть, що війна любить кмітливість. Хто перший стямиться, той і переможе. Він утямив своєчасно. Там він був зразковий штабіст. Тут буде зразковий полонений.

Усе інше доходить до мене ніби з іншого світу. Німці зручніше вкладають на собі скриньки. Потім швидко закурюють і відходять до фіртки. Я все це чую. Але я бачу тільки ту дрібненьку зірочку в зеленавій блакиті. Вона мигає, скаче, переливається відблисками, розсипається на дві, чотири і колючими уламками метушиться у височині. Повіки змерзаються, і я заплющую очі.

Здається, німці мене залишають.

Але у фіртці вони раптом зупиняються. Мені чути голос ефрейтора. Спочатку тихий, потім з владною ноткою наказу. І відразу ж різкий скрип чобіт по снігу. Цей скрип болем пронизує мою голову й зупиняється.

Я розплющую очі.

Згорбившись під скринькою на спині, передо мною стоїть Енгель. Він нерішуче, ніби боячися, зазирає в моє обличчя. У нього напружено-затаєний погляд. І я раптом догадуюся, чого він вернувся. Я знаю. Іншого я й не чекав.

Але чому Енгель?

На руках я відкидаюся до призьби. Упершись в землю закаблуком, повертаюся до нього обличчям.

— Ти?

Енгель відступає на крок і тремтливими пальцями береться за ручку замка. Він з натугою затискає патрон у камеру і бурмоче:

— Єс тут мір зер ляйд.

Я розумію. Він просить пробачення. Це незрозуміле й неуявне. Це жахливе. Чи бачили таких убивць? Чи читали про них у книжках?

— Єс тут мір зер ляйд. Абер іх габе бефель!

Ну, звичайно, він має наказ! Це вже відоме. Це безумовне.

Ну, але що ж! Треба кінчати. Мені нема чого плакати. Даремно так само просити. Руками я роздираю на грудях шинелю. На, стрілай, гаде! Цілься в саме серце. Щоб довго не мучитися.

— Беайльт ойх! — кричить з вулиці ефрейтор. Виявляється вони пішли. Йому тепер їх доганяти. Вони поспішають. Може, за годину тут будуть наші? Ця думка перевертає в мені всі почуття. Мені до сліз робиться кривдно.

— І ти мене заб'єш? — кричу я в розгублені, підсліпуваті Енгелеві очі. — Ти в мене вистрілиш?

В моїй душі раптом спалахує маленька зірочка надії. Я ж його не забив. Я його боронив. Невже він не пригадає цього?

На одному коліні я подаюся від призьби до Енгеля. Він на

крок відступає. Виглядає, він боїться мене і чомусь озирається. Очі його викруглюються в збентежені. Рукою знову смикає ручку замка. З карабіна туго вискакує патрон і падає в сніг.

— Іх габе бефель, — тремтячим голосом ніби виправдується він і швидко відступає ще на два кроки.

Постріл, як грім, палахнувши в обличчя червоним полум'ям, валить мене в сніг.

Якийсь час потім я ще чую незрозумілі лункі удари під собою — дуг-дуг-дуг... Я не знаю, чи це його кроки, чи прощальний стук мого серця. Але вони все тихшають і скоро зовсім завмирають.

38

— Громадяни! Громадяни! А ну, підведіться!

— Гей, розляглися! Не дома!

— Підводьтєся. Зараз же підводьтєся!

Між лавками ходить чергова з червоною опаскою на рукаві, і з нею міліціонер. Вони будять пасажирів, бо спати в залі заборонено. Жінки, дядьки й хлопці, крекчучи й сопучи, встають. На їх пом'ятих обличчях сонне невдоволення.

Після безсонної ночі тупо болить голова. Треба б таблетку пірамеїну, але аптечний кіоск, звичайно, ще зачинений. У великих вокзальних вікнах — прозора синявість світанкового неба. Починається травневий погожий ранок.

Хлопця на лаві біля мене вже нема, мабуть, подався своєю дорогою. На його місці сидить знайома з ночі жінка у квітчастій хустині. Підперши рукою щоку, вона зосереджено дивиться в підлогу. Видно, як і я, так само не придремнула за ніч. З другого ряду лавок до нас забридає ранне маля з брязкальцем у руках. Широко розставивши кривуваті ніжки, довірливо вдивляється в мене, потім дивиться на жінку. Вираз обличчя в тієї не міняється. Мале, неспритно повернувшись, швидко тупає за лавку. Нас воно побоюється.

Мені вже тут не сидиться.

На площі ще по-нічному прохолодно й порожньо. Ліхтарі вже не горять. У широкому чистому небі над городом швидко розвидняється. Ось-ось повинне зійти сонце. Напористий травневий дощ промчав по вулицях, дахах і бульварах, лишивши по собі духмяну свіжість, мокру зелень і дзеркальні калюжки-озерця на асфальті. Але калюжки швидко звужуються, меншають. Гіркуватим росяним запахом тягне від тополь. З ночі листя на деревах ніби збільшилося, і воно густо зеленіє, ронячи на землю холодні буйні краплі. На порожній крайній лавці — просиджена мокра газета. Я опускаюся побіч.

Енгель виявився все ж таки недбалим солдатом фюрера. У своєму намаганні виконати наказ він поспішав. Невідомо, з якої причини це сталося. Чи, може, з небажання відстати від своїх. Чи боячись наших, що десь обходили село. Чи, може, все ж маючи якесь співчуття до мене. Не дуже цілячись, він вистрілив тільки один раз. А треба було, видно, два. Один постріл мене не забив. Тільки на багато років наробив клопоту лікарям. І коли я тепер живий, то завдяки їх золотим рукам і їх великим турботам. А найперший мій уклін тітці Марині. Це вона, літня сільська жінка, не дала мені зійти кров'ю й замерзнути. І тепер разом з ненавистю до підлоти у моїх грудях живе велика любов і вдячність тисячам наших жінок, тіток, дівчат і старих, які й годували й огрівали, а часто й рятували нас від костомачах.

Широкі промені схованого за домами сонця запалюють ранично блакить, і вона у висоті горить, сяє, дзвенить чистотою й травневою свіжістю. Недоречно довга й турботна ніч позаду. Дивно, яку могутню, лікувальну силу має природа. Кожного ранку зійде сонце, і все на душі робиться інакшим, ніж уночі. Кудись зникають сум і муки самотності. Виявляється все куди простішим і легшим, ніж уявлялося. Величезним зарядом бадьорости природа кожного ранку оновляє людей.

Так, люта була війна. Смертельна битва з найбільшою несправедливістю, які будь-коли народжувала земля. Ця боротьба взяла в людства безліч жертв і їхньою кров'ю написала завдання, які не можна забути. Найперше з них, мабуть, міститися в тому, що свобода й мир — занадто кволі деревця, щоб їх можна було виростити без всезагальної турботи всієї тримільярдної родини. Зanedbanня цього завдання коштувало б планетарної катастрофи.

Війна перед усім світом підтвердила нашу могутність і багатством розкрила очі на наші хиби. У сорок п'ятому ми не лише здобули перемогу. За чотири роки війни ми, як ніколи, згуртувалися в одне ціле і побачили, на що з неможливого ми здібні. Дух свободолюбства й невіддільності злу здобув собі в тій боротьбі могутні крила. Я вірю, вони не опадуть.

Струмені свіжого повітря плывуть у мої груди. Мені добре. І навіть, не відомо чому, робиться радісно. Мабуть тому, що я все ж оминув смерть і тепер, як не дивно, живий. Хоч і з протезою, замість лівої ноги. З недавно залікованим вогнищем у легенях. Перебувши у лікарнях юність, недовчившись, недокохавши. З двадцятих років інвалід. І все ж життя — мабуть, головне. Воно й кара, й винагорода. Моє може в повній мірі служити підтвердженням цього, і тому воно набуло для мене особливого сенсу.

З привокзальної площі у сквер виходять двоє з речами. Зрештою, речей небагато: у високого довгорукого хлопця валіза з ме-

таліччям окуттям і пальто. У неї, — маленької й гостроносенької, з вигляду зовсім ще дівчини, — велика торба. З-під простенького поношеного плащика дуже випирається живіт.

— Ось давай тут і присядемо, — каже вона, ставлячи на лавку навпроти торбу. І раптом схоплюється: — А де ж плащ?

Він, молодий і незграбний побіч з нею, збентежено оглядається.

— У залі покинув?

— А! — здогадується він і бігом кидається зі скверу.

Вона сміється йому навздогін. Потім сідає побіч з речами на лавку. Зауваживши мою до неї увагу, швидко загортує поли тісного в попереку плащика.

— Такий забувака — жах!

— Нічого, привикнете, — кажу я.

— Третій уже раз забуває. У селі в моїх покинув, коли від'їжджали. Потім в автобусі забув. Просто біда. Ніби професор який, — охоче, ніби навіть з затаєною радістю, повідомляє дівчина.

— Далеко їдете?

Вона раптом серйознішає.

— Ой, на цілину їдемо. У Кокчетав і ще далі кілометрів з двісті. Перший раз з дому — аж страшно. Кажуть, там жодного деревця немає, а я так ліс люблю. У нас такий ліс... От поїхала, а все сумніваюся: може, погано буде.

— А він як? Нічого?

— Хто? Сашко? — дівчина підводить очі й соромливо усміхається. Сірі очі її наповнюються світлом і добротою. — Він добрий, — каже вона співуче, розгладжуючи полу плащика. — Неспокійний тільки. Після армії на цілину завербувався. Комбайнером. Виріс у степу, тому й дуже простір любить.

— Це гірше?

— Що?

Дівчина насторожується. У її погляді майже тривога. Я намагаюся усміхнутися.

— Та ні, нічого. Привикнете. До степу, звичайно.

— Правда? Ну що ж! Якнебудь треба. Сім'я ж тепер.

Вона зідхає й нетерпляче дивиться в напрямі вокзалу, звідки з плащем на плечі вже біжить її чоловік.

Незабаром вони приладжуються на лавці снідати. Вона старанно викладає з торби сільський харч: яйця, пляшку молока, шматок сала. Щоб не надокучати їм, я відвертаюся. Повз нас доріжкою скверу, постукуючи закаблуками «кирзачів», проходить солдат. Напевно, спізнюється з звільнення. Шоки його розчервонілися, чоло пітне. Поспішає. З досвіду знаю: дуже важко мирити службу з коханням. Тихо розмовляючи про щось, сусіди мої починають снідати. Я чую, він називає її Катею, і мені вельми кортить озирнутися. Але ні, я знаю, тієї Каті не буде. Це інша

людина, інша доля. Зрештою, що ж, життя продовжується... Ніщо його не спинить. Як не спинив у свій час Гітлер.

Я дивлюся в дальній кінець скверу, де з'являється ще одна пара. Тісно притулившись одне до одного, вони повільно йдуть до останньої в ряду лавки. Він обережно вкриває її своїм піджаком. У самого спину облягає мокра сорочка. Але що там сорочка, коли темноволоса голівка віддано й щасливо тулиться до плеча. Дивлячись на них, я чую швидкі солдатські кроки, що віддаляються, й думаю: хто й які б ці люди не були — їм належить майбутнє, і в тому їх перевага. Їм творити ще не написану історію країни. У загадковому завтра продовжувати життя. Їх людяність і мужність будуть визначати долю землі.

Хай же вони будуть щасливіші від нас.

